

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Πτυχιακή Εργασία

**«ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: ΜΙΑ
ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ»**

Μουρίκη Δήμητρα, Α.Μ.: 2154

Εποπτεύων Καθηγητής: Δαφέρμος Μανώλης

Ρέθυμνο, Ιούνιος 2014

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : Τα Κύματα του Φεμινιστικού Κινήματος	9
1.1. Το πρώτο κύμα	9
1.2. Το δεύτερο κύμα	13
1.3. Το τρίτο κύμα	19
1.4. Διάφορα φεμινιστικά ρεύματα	24
1.5. Γυναικείες σπουδές και σπουδές φύλου	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Φεμινιστική Επιστημολογία	38
2.1. Φεμινιστική Επιστημολογία	38
2.2. Φεμινιστικός εμπειρισμός	42
2.3. Φεμινιστική θεωρία θέσης (Feminist Standpoint Theory)	46
2.3.1. Τι είναι φεμινιστική/σκοπιά;	51
2.3.2. Η φύση της θέσης (standpoint)	53
2.3.3. «Χαρακτηρίζοντας» τη φεμινιστική θεωρία θέσης	55
2.4. Φεμινιστικός μεταμοντερνισμός (postmodernism feminism)	58
2.4.1. Τα «κλειδιά» του μεταμοντερνισμού	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : Φεμινιστική ψυχολογία, στροφή προς την «ποιότητα»	72
3.1. Φεμινιστική ψυχολογία	72
3.2. Ποιοτική έρευνα (διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας)	76
3.3. Γενεαλογία του λόγου και ανάλυση λόγου	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Κριτική του θετικισμού και μεθοδολογικές προοπτικές	91
4.1. Μια κριτική θεώρηση του θετικισμού	91
4.2. Μεθοδολογίες του δεύτερου κύματος	97
4.3. Μεθοδολογίες του τρίτου κύματος	108
4.4. Ρόλος και θέση ερευνητή	123

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : «Εφαρμογές» της κριτικής φεμινιστικής ψυχολογίας	128
5.1. Διαχωρισμός βιολογικού/κοινωνικού φύλου	129
5.2. Η έννοια της «ταυτότητας»	133
5.2.1. Το υποκείμενο του φεμινισμού	137
5.3. Η έννοια του σώματος	138
5.4. Queer Feminism	145
5.4.1. Κριτική της queer θεωρίας	150
5.5. Αναπτυξιακή ψυχολογία, μια κριτική προσέγγιση	154
Συμπεράσματα	167
Βιβλιογραφία	173

Εισαγωγή

Υπάρχουν φεμινιστικές μεθοδολογίες ή μεθοδολογία; Εάν ναι, τι είναι αυτό που τις διαχωρίζει από την κυρίαρχη ψυχολογία; Ποια είναι τα μεθοδολογικά εργαλεία που ανακατασκεύασαν, επηρεαζόμενες από τις ποιοτικές μεθόδους, και εφάρμοσαν οι φεμινίστριες στο χώρο της ψυχολογίας; Τι ρόλο διαδραμάτισαν τα μεθοδολογικά εργαλεία τους, στην επαν-εννοιολόγηση του κλάδου της ψυχολογίας; και τι εφαρμογές εμπνεύστηκαν από αυτές; Τι είδους νέα και διαφορετικά ερωτήματα μπορούν να ερευνηθούν με τη χρήση φεμινιστικών μεθοδολογιών που δεν είχαν ερευνηθεί με προηγούμενες μεθοδολογίες; Και τέλος μπορούν να «εξ-αναγκάσουν» ολόκληρη την ψυχολογία σε μια «ποιοτικότερη» στροφή;

Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν το αφετηριακό σημείο για την παρούσα εργασία, ως μια προσπάθεια να αναφερθεί η ιστορικότητα της μεθοδολογικής θετικιστικής παράδοσης της ψυχολογίας και η ώθηση που έδωσε αυτή η καταπιεστική ψυχολογία στις γυναίκες να χρησιμοποιήσουν άλλες μεθόδους.

Η βιβλιογραφική έρευνα είχε στόχο την απάντηση αυτών των ερωτημάτων και ξεκίνησε από το ιστορικό των φεμινιστικών κυμάτων, καθώς ήταν απολύτως αναγκαίο να αναλυθούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτά διαμορφώθηκαν, ως «προ-παρασκευαστική» φάση των φεμινιστικών μεθοδολογιών. Πριν την εξέταση των φεμινιστικών μεθοδολογιών, η κριτική του θετικιστικού μοντέλου της ψυχολογίας και οι προεκτάσεις του στην έρευνα και τις πρακτικές θεωρείται απαραίτητο στοιχείο. Η μελέτη των φεμινιστικών μεθοδολογιών έγινε ανά κύμα και πρέπει να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφική έρευνα για το συγκεκριμένο ζήτημα παρουσιάστηκαν κάποιες δυσκολίες. Οι διαχωριστικές γραμμές αυτών των μεθοδολογιών δεν είναι ξεκάθαρες αφού οι επιρροές τους προέρχονται από διάφορους επιστημονικούς τομείς όπως της κοινωνιολογίας, της γλωσσολογίας κλπ. Μέσα από την ανάλυση των μεθοδολογιών των φεμινιστριών όμως τις μεθοδολογίες των φεμινιστριών, διαπιστώσαμε ένα κενό, καθώς η υιοθέτηση κάποιας μεθοδολογίας ισοδυναμεί με τον αποκλεισμό κάποιων άλλων μορφών γνώσης. Έτσι, κρίθηκε απαραίτητο να υπάρξει ένα κεφάλαιο με τις βασικότερες φεμινιστικές επιστημολογίες, διότι η φεμινιστική επιστημολογία «σκαλίζει» από τη μια τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες έχουν αποκλειστεί από την επιστήμη αλλά και από διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και από τη άλλη την απογοήτευση που βίωναν οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα. Οι «εφαρμογές»

της κριτικής ψυχολογίας καταλαμβάνουν ένα αξιοσέβαστο κομμάτι της βιβλιογραφίας των κριτικών εφαρμογών στην ψυχολογία, και σε αυτήν την εργασία παρουσιάζονται μέσα από την ανάλυση του έργου της Butler για τις «μορφές» των γυναικείων ταυτοτήτων και της Burman για την κριτική αναπτυξιακή ψυχολογία.

Περνώντας όμως, από την κοινωνικο-πολιτισμική παρουσίαση των φεμινιστικών κυμάτων στις μεθοδολογίες δεν μπορεί κανείς να μην αναρωτηθεί για ποιο λόγο καθιερώθηκε το «αρσενικό» ως κανόνας στην ψυχολογία και γιατί οι άνδρες υπήρξαν τα υποκείμενα «πρότυπα». Για αυτό το λόγο χρειάστηκε να δούμε τα επιστημολογικά ζητήματα, τον τρόπο διαμόρφωσης δηλαδή, της επιστημονικής γνώσης. η έρευνα πάνω στην φεμινιστική επιστημολογία έδωσε απαντήσεις για μια σειρά λόγων που οι γυναίκες αποκλείστηκαν ως κοινωνική ομάδα.

Η «επικαιρότητα» της παρούσας εργασίας είναι διττής σημασίας. Το πρώτο σκέλος αφορά τις συζητήσεις που έχουν ξεκινήσει στο χώρο της ψυχολογίας για την απόρριψη των «παλιών» τρόπων παρέμβασης. Η εξέταση των φεμινιστικών μεθοδολογιών λοιπόν, κινείται προς τη διαδικασία «απόρριψης» και αντικατάστασης της παραδοσιακής ελίτ των συστημάτων δομής εντός της ψυχολογίας. Το δεύτερο σκέλος, το οποίο συνδέεται άμεσα με το προηγούμενο, αφορά την «καινούργια» θέαση που χρειάζεται να προσφέρουν οι νέες μέθοδοι για τις γυναίκες. Ίσως τώρα να είναι περισσότερο αναγκαίο, γιατί εν καιρώ κρίσης, οι δυσκολίες και τα προβλήματα που περιτριγυρίζουν τις γυναίκες είναι εντονότερα από ότι προηγουμένως. Χρειάζεται δηλαδή, να δούμε πώς οι νέοι τρόποι παρέμβασης θα «δραπετεύσουν» από το στείο ακαδημαϊκό χώρο και θα αντικατοπτρίζουν τις πραγματικές ανάγκες των γυναικών στις νέες συνθήκες.

Θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε την ανάλυση μας κατευθείαν από τις μεθοδολογίες που εφάρμοσαν οι φεμινίστριες στο χώρο της ψυχολογίας. Σίγουρα όμως μια τέτοια οπτική θα ήταν αρκετά περιορισμένη καθώς δεν θα επέτρεπε να δούμε για ποιους λόγους δημιουργήθηκε αυτή η ανάγκη αλλαγής. Πρόκειται για μια αλλαγή που είναι απόλυτα εναρμονισμένη με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν, σε αυτή τη διαδικασία αλλαγής. Η θέση μας στην παρούσα εργασία ακολουθεί μια διαλεκτική σχέση κοινωνικών γεγονότων και επιστήμης, διότι η επιστημονική δραστηριότητα δεν συνιστά μια παθητική «θέση» μέσα στις κοινωνικές δομές και διαδικασίες, αλλά αποτελεί η ίδια ένα θεμελιώδες μέρος αυτών των δομών

και διαδικασιών. Για αυτό το λόγο κρίνεται απαραίτητο να αναφερθεί η ιστορικότητα του φεμινιστικού κινήματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο, ξεκινάμε την αφήγηση μας, με το πρώτο κύμα το 1920 θέλοντας να επισημάνουμε την επιρροή που είχε ο αγώνας των σκλάβων για τα δικαιώματα τους στο κίνημα των γυναικών για ψήφο και εκπαίδευση. Στη συνέχεια ακολουθεί το δεύτερο κύμα που αμφισβήτησε για πρώτη φορά το θεσμό της πατριαρχίας αλλά και της επιστήμης όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι τότε. Έπειτα είναι το τρίτο κύμα του, το οποίο συνδέεται στενά με τον μεταμοντερνισμό και με την αμφισβήτηση της έννοιας της καθολικής γυναικείας φύσης. Ταυτόχρονα με τη γέννηση των κυμάτων του φεμινισμού αναπτύχθηκαν ποικίλα φεμινιστικά ρεύματα, με διαφορετική εστίαση το καθένα, ως προς τη μορφή καταπίεσης και τον τρόπο απελευθέρωσης. Εάν παρατηρήσουμε, όλες οι φεμινιστικές θεωρίες φύλου ξεκινούν με ένα σημαντικό χαρακτηριστικό που αλληλεπιδρά με άλλα σημαντικά χαρακτηριστικά όπως η φυλή, η τάξη, κ.τ.λ. Χρησιμοποιώντας όμως το φακό του φύλου για να δούμε τον κόσμο, τότε οδηγούμαστε σε διαφορετικές θεωρίες και εικόνες στο σύνολό τους, όπως ο φιλελεύθερος, ο ριζοσπαστικός, ο ουσιακρατικός ή μαρξιστικός φεμινισμός. Αυτή η ποικιλία και η πολυπλοκότητα παρέχει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούμε να δούμε και να εξερευνήσουμε ενδιαφέροντα ζητήματα μεθοδολογίας που ανακύπτουν κάθε φορά.

Σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες, η φεμινιστική προσέγγιση έχει θέσει ερωτήματα ή έχει παραθέσει στοιχεία που προκαλούν βαθιές και καινοτόμες αναθεωρήσεις της υπάρχουσας επιστημονικής γνώσης. Στην παρούσα λογική, ακολουθεί το κεφάλαιο της φεμινιστικής επιστημολογίας, εισάγοντας τη θεωρία της γνώσης ως απαραίτητη για την μετέπειτα κατανόηση της φεμινιστικής ψυχολογίας. Θα δούμε ότι η φεμινιστική επιστημολογία χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες: στον φεμινιστικό εμπειρισμό, στη θεωρία θέσης και τον φεμινιστικό μεταμοντερνισμό. Ο καθένας αναπτύχθηκε σε διαφορετική χρονική περίοδο με διαφορετικές θεωρητικές επιρροές. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, υπάρχουν κοινοί άξονες οι οποίοι αναδεικνύουν «σημεία επαφής» είτε σε μικρότερο, είτε σε μεγαλύτερο βαθμό. Το μόνο σίγουρο είναι ότι άσκησαν κριτική στη βιολογική και θετικιστική συγκρότηση του κλάδου της ψυχολογίας, επιδιώκοντας την αλλαγή της θέσης των γυναικών ως υποκειμένων έρευνας αλλά και της γνώσης που απορρέει από αυτές.

Στο επόμενο κεφάλαιο περιγράφεται τι είναι «φεμινιστική ψυχολογία», ως ανάγκη να την διαχωρίσουμε από την «Ψυχολογία των γυναικών». Η «Ψυχολογία των γυναικών» προέκυψε ως μια πρόμη αποδεκτή όψη των φεμινιστικών εκκλήσεων για τον χειρισμό ζητημάτων φύλου στην ψυχολογία και για την αντιμετώπιση της περιθωριοποίησης των θέσεων των γυναικών και των εμπειριών τους. Αυτός όμως ο χώρος φάνηκε ανεπαρκής για μια σειρά λόγων. Επίσης ο διαχωρισμός των δύο «κλάδων» κρίθηκε απαραίτητος, γιατί η «ψυχολογία των γυναικών» διατρέχει τον κίνδυνο απλώς να αναπροσαρμόζει τη μια όψη του δυαδικού φύλου και εξαιτίας αυτού όχι μόνο να μην το ανατρέπει αλλά και να το ενισχύει. Έτσι η φεμινιστική ψυχολογία κατευθύνθηκε προς την αποδόμηση και το χάλασμα των τρόπων που το φύλο και οι θέσεις του φύλου εμφανίζονται να λειτουργούν εντός της ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής.

Στο ίδιο κεφάλαιο, για να επισημανθεί η στροφή της φεμινιστικής ψυχολογίας προς τη ποιοτική έρευνα, ακολουθεί μια ανάλυση για το τι θεωρείται «ποιοτικό» και για ποιο λόγο οι φεμινίστριες στράφηκαν προς αυτή την κατεύθυνση της αποδόμησης των κυρίαρχων μεθοδολογιών. Η φεμινιστική ψυχολογία συνδέθηκε σε μεγάλο βαθμό με την κριτική προσέγγιση στις μεθόδους όπως θα συναντήσουμε και στη συνέχεια. Έτσι υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά που της έδωσαν αυτόν το ποιοτικό-κριτικό αέρα, όπως η υιοθέτηση ανοιχτής στάσης, η εξέταση της υποκειμενικότητας και των μεροληψιών και το ενδιαφέρον για τις σχέσεις στο πεδίο της έρευνας. Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα ακολουθήσει μια σύντομη γενεαλογία του λόγου όπως επίσης θα αναφερθούν και οι διαφορετικές «σχολές» που τροποποίησαν και μεταμόρφωσαν την έννοια του λόγου από τον Foucault και τον Derrida μέχρι τον Laclau και την Mouffe, καθώς η χρήση της έννοιας του λόγου ήταν πολύ διαδεδομένη τη δεκαετία του '60 και του '70 στην ψυχολογία αλλά και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών γενικότερα. Αφού αναφερθεί το «ιστορικό πλαίσιο» θα αναλυθεί τι περιγράφεται ως ανάλυση λόγου. Σύμφωνα με αυτή, οι αναλυτές λόγου αντιμετωπίζουν την ποικιλία των στοιχείων που οι ψυχολόγοι ισχυρίζονται ότι έχουν «ανακαλύψει» για το άτομο και την κοινωνία ως μορφές λόγου. Μελετούν τις περιγραφές της δράσης και της εμπειρίας ως μορφές λόγου και ως ένα είδος ισχυρής πρακτικής στη δυτική κουλτούρα που ορίζει κάποιες μορφές δραστηριότητας και σκέψης ως φυσιολογικές και κάποιες άλλες ως μη φυσιολογικές. Το κεφάλαιο αυτό στο σύνολο του, λειτουργεί ως προέδαφος των μεθοδολογιών που θα αναλυθούν αμέσως μετά.

Το τέταρτο κεφάλαιο, της κριτικής του θετικισμού και των μεθοδολογικών προοπτικών ξεκινά με μια επιτόπια κριτική του θετικισμού της ψυχολογίας, ως πιο συγκεκριμένο και συμπληρωματικό τμήμα της φεμινιστικής επιστημολογίας. Ξεκινά με τον α-ιστορικό χαρακτήρα της ψυχολογίας, φτάνοντας μέχρι τα πιο σκανδαλώδη πειράματα που διεξήγαγαν οι ψυχολόγοι με σκοπό να βιολογικοποιήσουν και να φυσικοποιήσουν την «κατωτερότητα» των γυναικών. Οι ψυχολόγοι κατασκεύασαν ένα «αφηρημένο άτομο» το οποίο διερευνούν και εξηγούν διαρκώς. Το συγκεκριμένο «άτομο» δεν είναι προϊόν ούτε της φύσης, ούτε της κοινωνίας αλλά κατασκευή της στατιστικής. Η απόλυτη κατανόηση λοιπόν, αυτού του «αφηρημένου ατόμου» είναι και η αιτία που κατέστησε την ψυχολογική γνώση τόσο πολύτιμη για όσους βρίσκονται στην εξουσία. Επομένως η ψυχολογία ευδοκίμησε ως μια «διοικητική επιστήμη» για τους θεσμούς του κοινωνικού ελέγχου.

Οι φεμινίστριες παρατηρώντας όλες αυτές τις αδικίες στο χώρο της πατριαρχικής επιστήμης και βλέποντας την ουδετερότητα και την αντικειμενικότητα να ισοδυναμεί με βαθιά ατομικιστικές και θετικιστικές προσεγγίσεις, κατέβαλαν προσπάθειες για να επανα-σχεδιάσουν και να σχεδιάσουν εξαρχής, μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία θα ανταποκρίνονται στις «ανάγκες» που θα έπρεπε να έχει η ψυχολογία. Έτσι θα εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα, τα μεθοδολογικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν στα δύο τελευταία κύματα του φεμινισμού, από την εθνομεθοδολογία του δεύτερου κύματος μέχρι τη μεταδομιστική φεμινιστική ανάλυση λόγου της δεκαετίας του '90. Σημαντικό ρόλο στα φεμινιστικά μεθοδολογικά εργαλεία κατέχει ο ερευνητής, για αυτό το λόγο προσπαθούν να τον αποκόψουν από την πρότερη θέση που κατείχε ως ερμηνευτική «αυθεντία». Έτσι τα δεδομένα αναλύονται με την προσοχή στραμμένη σε όσα λένε οι συμμετέχοντες και όχι σε προκαθορισμένες θέσεις του ερευνητή.

Και ολοκληρώνουμε, με το κεφάλαιο των εφαρμογών της φεμινιστικής γνώσης και μεθοδολογίας στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας. Πρώτον θα υπάρξει μια ανάλυση μιας από τις σημαντικότερες κατευθύνσεις της φεμινιστικής ψυχολογικής έρευνας, τη διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου. Ο παρών διαχωρισμός συνέβαλε στην κριτική του βιολογικού ντετερμινισμού, αργότερα όμως στο τρίτο κύμα του φεμινισμού διατυπώθηκαν κριτικές, διότι αυτός ο διαχωρισμός επανησήγαγε την ιδέα της βιολογίας ως προ-κοινωνικής και αμετάβλητης. Από αυτό ακριβώς το σημείο άρχισε να ξετυλίγει το έργο της η Butler προτείνοντας μια ριζική επανανάγνωση, που ακυρώνει αυτό το διαχωρισμό, υιοθετώντας την άποψη ότι και το βιολογικό και το

κοινωνικό φύλο αποτελούν κοινωνικές κατασκευές, αφού το υποκείμενο συγκροτείται μέσα στο λόγο. Τροφοδότησε το φεμινιστικό χώρο με νέες αναδυόμενες κινήσεις, όπως το queer και το transgender, βοηθώντας με αυτό τον τρόπο να εκφραστεί το τρίτο κύμα ως θεωρητικό πλαίσιο της πολιτικής υπέρβασης. Κεντρικό ρόλο σε αυτή την προοπτική είχε η κατανόηση του φύλου ως ρηματική πρακτική, η υλικότητα του σώματος και η επιτελεστική επανάληψη των πρακτικών του φύλου. Επίσης, το ζήτημα της ταυτότητας απασχόλησε ιδιαίτερος τις μεταμοντέρνες ριζοσπάστριες φεμινίστριες αυτής της περιόδου, οι οποίες δεν αναγνώριζαν καμία ταυτότητα ούτε διασπασμένη, ούτε ενοποιημένη.

Στο πλαίσιο των «εφαρμογών» εντάσσεται και η συμβολή της E. Burman στον κλάδο της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Αναλύουμε τις παραλείψεις που υπάρχουν στην αναπτυξιακή ψυχολογία, όπως είναι αυτή του κοινωνικού πλαισίου, εμφανίζοντας το παιδί ως ακόμη ένα «αφηρημένο άτομο» αλλά και τις «τυχαίες» προτιμήσεις σε κάποια θέματα ανάπτυξης, για παράδειγμα η εικόνα της μητρικής φιγούρας η οποία μεταλλάσσεται και κατασκευάζεται στο πέρασμα του χρόνου. Τονίζεται ότι μέσω του έργου της αναπτυξιακής ψυχολογίας διαφαίνονται οι τρέχουσες κοινωνικές ρυθμίσεις, για παράδειγμα, σχετικά η κοινωνική τάξη, το φύλο και οι πολιτισμικές ανισότητες οι οποίες εμφανίζονται ως φυσικά αναπόφευκτες. Αναδεικνύεται ο συντηρητικός χαρακτήρας της και στο πλαίσιο αυτό κρίνεται απαραίτητη η άσκηση κριτικής, με σκοπό το πέρασμα από την ανάπτυξη στις αναπτύξεις.

Καταλήγοντας, το πέρασμα και η στροφή της φεμινιστικής ψυχολογίας στην ποιοτική έρευνα και πιο συγκεκριμένα στις «νέες» κριτικές μεθοδολογίες αποτελούν ένα βήμα αλλαγής για τον κλάδο της ψυχολογίας. Αυτή η εργασία, αποτελεί μια προσπάθεια προς την ανάδειξη αυτής της μεταστροφής καθώς και των κοινωνικό – πολιτισμικών παραγόντων που συνέβαλαν σε αυτή. Σε καμία περίπτωση δεν ισχυριζόμαστε ότι η ανάλυση των παρόντων θεμάτων αποτελεί το μόνο στοιχείο προς αυτή την κατεύθυνση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: Τα Κύματα του Φεμινιστικού Κινήματος

1.1. Το πρώτο κύμα

Το φεμινιστικό κίνημα επηρεασμένο από τη θεωρητική παράδοση του Διαφωτισμού και του Φιλελευθερισμού έκανε, την εμφάνιση του στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική κατά το τέλος του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα, την εποχή δηλαδή, που αναπτυσσόταν οι ιδέες για τη φύση του ατόμου, την κοινωνική δεοντολογία, την εξασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων. Η πρώτη μορφή που πήραν αυτές οι ιδέες, ήταν αυτή του ατομικισμού, που υποστήριζε ότι κάθε άτομο έχει τη δική του αξία και είναι ανεξάρτητο και στηρίζονταν στα ανθρώπινα δικαιώματα που είχαν προβληθεί από τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης. (Παπαγεωργίου, 2004).

Έτσι λοιπόν ως πρώτο «φεμινιστικό κύμα» ονομάστηκε ο φεμινισμός του 19^{ου} αιώνα αρχές του 20^{ου}, που σχετίζεται περισσότερο με τη μεσαία και ανώτερη τάξη, και που ως στόχο είχε το δικαίωμα της ψήφου, της εκπαίδευσης και των πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Αυτό το κύμα είχε ως απαρχή του, τον αγώνα των γυναικών για κοινωνικά δικαιώματα, καθώς αποτέλεσε μια σημαντική προσπάθεια αυτού του κινήματος να αποτινάξουν το στιγματισμό των γυναικών (Ντέιβις, 1984).

Μέχρι τότε θεωρούνταν άλογα πλάσματα, τα οποία δεν μπορούσαν να έχουν τη δικιά τους περιουσία και η μόνη «ελπίδα σωτηρίας» ήταν ο γάμος, χωρίς τη δυνατότητα επιλογής βέβαια, αλλά μόνο ως μια διαδικασία αγοροπωλησίας. Ταυτόχρονα αυτός ο περιορισμός εξαπλωνόταν και στη δικαιοδοσία που είχαν στα παιδιά αλλά και στα ίδια τους τα σώματα. Το μόνο σίγουρο είναι ότι αυτός «ο φεμινισμός» προώθησε μια κριτική της υποτιθέμενης οικουμενικότητας του φιλελευθερισμού.

Το πρώτο αυτό κύμα γεννήθηκε-αναπήδησε μέσα από τον αγώνα κατά της δουλείας. Ήταν άξιο προσοχής ότι πολλές λευκές γυναίκες προσχώρησαν στο κίνημα για τη κατάργηση της δουλείας αφού ήταν ιδιαίτερα εξοργισμένες με τις σεξουαλικές επιθέσεις κατά των μαύρων γυναικών. Τα ενεργά στελέχη των γυναικείων οργανώσεων κατά της δουλείας έκαναν έκκληση στις λευκές γυναίκες να υπερασπίσουν τις μαύρες αδελφές τους, αν και μπορεί να τους διέφευγε η πολυπλοκότητα της κατάστασης της σκλάβας γυναίκας.

Είναι αρκετά σημαντικό να δούμε το λόγο για τον οποίο τόσες πολλές λευκές γυναίκες προσχώρησαν στο κίνημα αυτό. Σε αυτό το ερώτημα-προβληματισμό δόθηκαν διάφορες ερμηνείες όπως ότι το μητρικό ένστικτο των γυναικών προσέφερε μια φυσική βάση για την αντιδουλοκτητική στάση τους. Όμως μια τέτοια εξήγηση – ψυχολογιοποιεί γυναικεία χαρακτηριστικά και συμπεριφορές- και αφήνει σε δεύτερη μοίρα ή δεν περιλαμβάνει καθόλου τις κοινωνικές αλλαγές της περιόδου εκείνης. Είναι άκρως απαραίτητο λοιπόν, να δούμε τις κοινωνικές αλλαγές και πώς αυτές σχετίζονταν με τη θέση και το ρόλο των γυναικών. Έτσι στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, η βιομηχανική επανάσταση προκάλεσε μια βαθιά μεταμόρφωση στη κοινωνία των ΗΠΑ. Στη δεκαετία του 1830, πολλές από τις παραδοσιακές ασχολίες των γυναικών που έπαιζαν ρόλο στην οικονομία τις ανέλαβαν τα εργοστάσια, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να απαλλαγθούν από κάποιες καταπιεστικές δουλειές τους. Ταυτόχρονα όμως αυτή η εκβιομηχάνιση της οικονομίας υπονόμευσε το γόητρο των γυναικών μέσα στο σπίτι και η κοινωνική τους θέση άρχισε αντίστοιχα να ξεπέφτει (Ντέιβις, 1984). Στην πραγματικότητα, η θέση της γυναίκας ήταν πάντα μέσα στο σπίτι, μόνο που στη προβιομηχανική εποχή, η ίδια η οικονομία είχε ως επίκεντρο το σπίτι και τη γύρω καλλιεργήσιμη έκταση.

Μετά τη μικρή παρένθεση για τους λόγους εισχώρησης των λευκών γυναικών στο κίνημα των σκλάβων, συνεχίζουμε τη διήγηση για το πώς ξεκίνησε το πρώτο κύμα φεμινισμού. Σημείο έναρξης αυτού του κύματος θεωρείται η εξέγερση του Νατ Τέρνερ το 1831. Γενικότερα η δεκαετία του '30 ήταν μια δεκαετία θυελλώδης, όπου η αρχή της σηματοδεύτηκε από συγκεντρώσεις και απεργίες στις βορειοανατολικές υφαντουργικές βιομηχανίες (Ντέιβις, 1984). Ταυτόχρονα την ίδια εποχή πολλές λευκές εύπορες γυναίκες άρχισαν να αγωνίζονται για δικαιώματα και σταδιοδρομία έξω από τα σπίτια τους.

Ήταν η περίοδος που λευκές γυναίκες του Βορρά, μικροαστές νοικοκυρές και νεαρές βιομηχανικές εργάτριες ήθελαν να ταραξούν τα νερά και να τραβήξουν τη προσοχή της κοινωνίας. Αυτό το κατάφεραν όταν άρχισαν να χρησιμοποιούν τη *δουλεία* με τη μεταφορική της έννοια για να εκφράσουν κάθε μορφή καταπίεσης που δέχονταν. Ακόμη και γυναίκες με ανώτερη κοινωνική θέση άρχισαν να αποκηρύσσουν την άχαρη οικιακή ζωή τους και να προσδιορίζουν το γάμο σαν μια ακόμη μορφή δουλείας. Οι πρώτες φεμινίστριες περιέγραψαν το γάμο σαν «δουλεία» ίδια με αυτή που υφίσταντο οι μαύροι, σκοπεύοντας κυρίως στο σοκ που θα προκαλούσε αυτή η

σύγκριση, ειδικά φροβόνταν πως θα παραβλεπόταν η σοβαρότητα της διαμαρτυρίας τους (Ντέιβις, 1984). Για το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν ιδιαίτερα πρωτοφανής η ιδέα ότι ο πανάρχαιος δεσμός του γάμου εμφανιζόταν ως ένας καταπιεστικός θεσμός.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό, να αναφέρουμε το χρονικό των σημαντικότερων συνεδρίων που αποτέλεσαν σταθμό στο γυναικείο κίνημα. Αυτό μας βοηθά να δούμε τις μεταβολές που προκλήθηκαν στη σκέψη και τις ιδέες-ιδεολογίες και πως τελικά καθιερώθηκαν και θεσμοθετηθήκαν οι όποιες αλλαγές. Οι συζητήσεις λοιπόν που έλαβαν χώρα στο πρώτο παγκόσμιο συνέδριο κατά της δουλείας που έγινε στο Λονδίνο το 1840 θεωρήθηκαν η πραγματική απαρχή της γέννησης του οργανωμένου γυναικείου κινήματος στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Ντέιβις, 1984).

Θα μπορούσε κάποιος να διερωτηθεί πώς ένα συνέδριο κατά της δουλείας αποτέλεσε την αρχή του γυναικείου κινήματος. Όμως, δεν ήταν αυτό καθαυτό το συνέδριο αλλά η υπεροχή και ο κομπασμός των ανδρών που εκφράστηκε μέσα στα πλαίσια της εκστρατείας κατά της δουλείας. Πιο συγκεκριμένα οι γυναίκες από τις ΗΠΑ που θα έπαιρναν μέρος στο συνέδριο βρέθηκαν αποκλεισμένες και «απομονωμένες» πίσω από κάγκελα και παραπετάσματα αν και, πριν από λίγο καιρό είχαν βγει νικήτριες από τη θυελλώδη μάχη για το δικαίωμα των γυναικών οπαδών της κατάργησης της δουλείας να παίρνουν μέρος στις εργασίες της Ένωσης. Παρόλο που οι γυναίκες ηττήθηκαν σε αυτό το συνέδριο του Λονδίνου διαπίστωσαν ότι όλοι οι προηγούμενοι αγώνες που έδωσαν και η εμπειρία που αποκόμισαν από αυτούς θα έχει κάποια θετικά αποτελέσματα για το μέλλον.

Έτσι λοιπόν στη βάση των προηγούμενων εμπειριών αντίστασης, οργανώθηκε το συνέδριο του Σένεκα Φόλς το 1848. Ήταν ένα συνέδριο σταθμός στο γυναικείο κίνημα, αφού από την μια πλευρά τέθηκε για πρώτη φορά ανοιχτά το ζήτημα του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου, -το οποίο είχε τη μορφή ενός υπερβολικά ριζοσπαστικού, για την εποχή, ψηφίσματος - και από την άλλη, κατέληξε στη Διακήρυξη των Αισθημάτων (Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας μαζί με επιπλέον δώδεκα θέσεις) (Παπαγεωργίου, 2004). Πρόκειται για διακήρυξη που πραγματευόταν το θεσμό του γάμου και τις βλαβερές συνέπειες-προεκτάσεις που είχε πάνω στις γυναίκες, θίγονταν δηλαδή το δικαίωμα στη περιουσιακή ιδιοκτησία το οποίο χανόταν μετά το γάμο αλλά και οι ανισότητες ως προς το διαζύγιο(πάντα υπέρ των ανδρών), τη μόρφωση και την άσκηση του επαγγέλματος. Η σπουδαιότητα αυτής της διακήρυξης

είναι διττή γιατί αποτέλεσε μια «κατά μέτωπο» συνειδητοποίηση των δικαιωμάτων της γυναίκας, χωρίς βεβαίως καμία αναφορά σε λευκές εργάτριες και μαύρες γυναίκες, αφήνοντας έτσι χώρο για την ανάπτυξη ρατσιστικών προκαταλήψεων μέσα στους κόλπους του γυναικείου κινήματος.

Το τρίτο στη σειρά σημαντικότερο Συνέδριο ήταν για τα Ίσα Δικαιώματα (ΣΙΔ) το 1866 στη Νέα Υόρκη, χωρίς να υπονοείται ότι ανάμεσα σε αυτές τις χρονολογίες ή ότι σε άλλες τοποθεσίες δεν πραγματοποιήθηκαν άλλα συνέδρια από διαφορετικές οργανώσεις. Κεντρικό θέμα αυτού του συνεδρίου, ήταν η ενσωμάτωση του αγώνα για ψήφο στους μαύρους και στις γυναίκες σε μια μόνο εκστρατεία (Ντέιβις, 1984). Αν και υπήρχε μια τάση για τη μετατροπή της διακήρυξης των γυναικείων δικαιωμάτων σε διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η επιρροή του ρατσισμού στις εργασίες του συνεδρίου ήταν πασιφανής. Στην πρώτη κιάλας συνάντηση η πλειοψηφία των γυναικών ήταν απόλυτα αρνητική στην εκχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στους μαύρους άνδρες γιατί υποτίθεται ότι θα τους έδινε μια θέση υπεροχής απέναντι σε αυτές. Αυτή η τοποθέτηση εμπεριείχε αρκετή δόση αφέλειας, γιατί το εγκώμιο που πλέκονταν στις λευκές γυναίκες, «μιλούσε» την τότε κυρίαρχη γλώσσα των στερεοτύπων και παρουσίαζε ιδεολογικούς δεσμούς τόσο με το ρατσισμό, όσο και με την ταξική προκατάληψη περί αντρικής υπεροχής.

«Βάλτε τώρα όλες τις εκλεπτυσμένες και καλλιεργημένες γυναίκες από τη μια μεριά και από την άλλη το σύννεφο που σηκώνεται από τους χειραφετημένους Αφρικανούς... Οφείλουμε το ότι είμαστε πολιτισμένοι, στις δασκάλες μας, σε αυτές που καταφεύγουμε για να μας ορμηνέψουν περισσότερο παρά σε οποιονδήποτε άλλον, σε αυτές εμπιστευόμαστε το νοικοκυριό μας, το όνομα μας, την ευτυχία των παιδιών μας, τον ενδόμυχο εαυτό μας που μόνο σε έναν άνθρωπο τον αφήνει κανείς να φανεί, θα τις πάρουμε λοιπόν και θα τους πούμε ότι “δεν είναι άξιες να ψηφίζουν, ενώ θα ψηφίζει ο Ιρλανδός κι ο Αφρικανός;..” Λέω... είναι πιο σημαντικό να ψηφίζουν οι γυναίκες παρά οι μαύροι....»

Η Σούζαν Άντονι και η Ελίζαμπεθ Κέιντι Στάντον υπήρξαν πρωτεργάτριες στη κίνηση «πρώτα η γυναίκα και μετά ο Νέγρος» αφού είδαν το ΣΙΔ ως ένα μέσο με το οποίο θα διασφάλιζαν ότι οι μαύροι δεν θα αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου νωρίτερα από τις γυναίκες. Όταν τελικά δεν καταφέρανε να ανατρέψουν την ψήφιση της 14^{ης} τροποποίησης του συντάγματος το 1866 και όταν ο ΣΙΔ στήριξε την 15^η τροπολογία, η

οποία απαγόρευε να χρησιμοποιείται η φυλή, το χρώμα και η προηγούμενη κατάσταση της δουλειάς ως αφορμή για τη στέρηση του δικαιώματος ψήφου, ξέσπασε μια εσωτερική διένεξη (Ντέιβις, 1984). Τότε ακολούθησε στις ΗΠΑ η διάσπαση των γυναικών και των υποστηρικτών του κινήματος κατά της δουλειάς. Ένα πράγμα διαφαίνεται από αυτή τη κίνηση, ότι η υπεράσπιση των δικών τους συμφερόντων (ως λευκές γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων) γινόταν αρκετά συχνά με τρόπο εγωιστικό και ελιτίστικο, καταδεικνύοντας την επιφανειακή σχέση που είχαν τελικά με την εκστρατεία για την ισότητα των μαύρων (Παπαγεωργίου, 2010).

Παράλληλα με το κίνημα του φιλελεύθερου φεμινισμού του πρώτου κύματος, ένας ξέχωρος σοσιαλιστικός/ μαρξιστικός φεμινισμός αναπτύχθηκε στα σωματεία των εργαζομένων στις Η.Π.Α. Στα ρεφορμιστικά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στην Ευρώπη και κατά την άνοδο του κουμμουνισμού στην πρώην Σοβιετική Ένωση, η διαδικασία αυτή ξεκίνησε μεταξύ άλλων από την Rosa Luxemburg (1870-1919) στη Γερμανία, την Alexandra Kollontai (1873-1952) στη Ρωσία και την αναρχική Emma Goldman (1869-1940) στις Η.Π.Α. Οι φιλελεύθερες και σοσιαλίστριες/ μαρξίστριες φεμινίστριες μοιραζόταν τα ίδια πιστεύω: ίσες ευκαιρίες για άνδρες και γυναίκες. Αλλά οι τελευταίες επικεντρώθηκαν ιδιαίτερα στις γυναίκες της εργατικής τάξης και την συμμετοχή τους στην ταξική πάλη και τη σοσιαλιστική επανάσταση. Οι παραπάνω μορφές του φεμινιστικού κινήματος που αναφέρθηκαν, πάλευαν, τόσο πολιτικά, όσο και στην ιδιωτική τους ζωή για το δικαίωμα των γυναικών στην άμβλωση, το διαζύγιο, στην σχέση εκτός γάμου (non legislative partnership) και παράλληλα ενάντια στο σεξισμό στην αστική κοινωνία (αυτή ήταν μια έλλειψη του πρώτου κύματος), προετοιμάζοντας με αυτό τον τρόπο το έδαφος για το δεύτερο κίνημα (Krolokke & Sorensen, 2006).

1.2. Το δεύτερο κύμα

Το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα¹ αρχίζει μετά την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το δικαίωμα της ψήφου άρχισε σιγά- σιγά να κατακτάται σε όλο και

¹ Ο ακαδημαϊκός φεμινισμός δεν μπορεί να διαχωριστεί από το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα, καθώς υπάρχει σημαντική αλληλοεπικάλυψη και ως προς τα άτομα που εμπλέκονταν και ως προς τα θεωρητικά ζητήματα με τα οποία ασχολούνταν.

περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, όμως αμέσως μετά από αυτήν την απόκτηση, το γυναικείο κίνημα, κουρασμένο από τις επίπονες μάχες του, διέρχεται μια περίοδο ύφεσης, κατά την οποία μειώνεται αισθητά η δραστηριότητα του (Παπαγεωργίου, 2004). Αυτή βέβαια η «υποχώρηση» υπήρξε και το αποτέλεσμα της αίσθησης των γυναικών ότι η αποστολή τους έχει ολοκληρωθεί και ότι τώρα πια είναι “ελεύθερες” να γυρίσουν στην οικογένεια και τα σπίτια τους. Ο φεμινισμός, και όχι η θηλυκότητα, έγινε απαγορευμένη λέξη - μια νοοτροπία που διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950 και επιχειρήθηκε να αναβιώσει από τις συντηρητικές κυβερνήσεις και συντηρητικές γυναίκες ακτιβίστριες μερικά χρόνια αργότερα (Παπαγεωργίου, 2010). Αξιοσημείωτο είναι ότι το πρώτο κίνημα δεν στηριζόταν σε κάποια ιδεολογία. Οι γυναίκες δεν ζήτησαν να αλλάξει ο ρόλος τους αλλά τα αιτήματά τους αφορούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό την απόκτηση περισσότερων δικαιωμάτων και την ίση συμμετοχή στη κοινωνία.

Στις κρίσιμες συνθήκες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις οποίες τα κράτη προσπαθούν να ανασυγκροτήσουν τους θεσμούς, επικρατεί μια άκρως συντηρητική ιδεολογία². Η οικογένεια υπήρξε στυλοβάτης και μπροστάρης σε αυτή την κυρίαρχη στάση, αφού παίρνει πάλι τη πρωτεύουσα θέση στην κοινωνία και όλη αυτή η προσπάθεια επισφραγίζεται με την επιστροφή του ρόλου της συζύγου-μητέρας, ο οποίος κυριαρχεί έντονα και πάλι, σε τέτοιο σημείο, ώστε οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτόν, ήταν παράδειγμα προς αποφυγή. Ακόμη, η οικιακή εργασία απέκτησε θετική σημασία παρόμοια με των προηγούμενων καιρών. Επανήλθε φυσικά με λίγο διαφορετικό τρόπο: εκείνον της «μοντέρνας», «απελευθερωμένης» γυναίκας (Παπαγεωργίου, 2010). Η ανατροφή των παιδιών και η οικιακή εργασία περιστοιχίστηκε από τις «φυσικές» ικανότητες και την αισθητική αντίληψη της γυναίκας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ιδεών που επικράτησαν ήταν: *«Οι νέες κοπέλες κυρίως, αγνοούσαν το γυναικείο κίνημα ή το απέρριπταν αμέσως, περιγράφοντας τη φεμινίστρια γυναίκα ως μια μοναχική γεροντοκόρη, που χωρίς αιτία ανταγωνιζόταν τους*

² Εκτός από τις κυβερνήσεις, η επίθεση υπήρξε και από διάφορες ομάδες γυναικών, σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, όπου καταφέρονταν εναντίον του φεμινισμού. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στις ΗΠΑ. Στις δημόσιες εμφανίσεις, τους παρουσίαζαν μια λίστα από υποτιθέμενες φεμινιστικές αντιλήψεις που φέρονταν να στρέφονται εναντίον της οικογένειας, του γάμου και υπέρ των αμβλώσεων. Παρουσίαζαν τις φεμινίστριες ως ελαφρόμυαλες γυναίκες και εμφάνιζαν συνολικότερα το φεμινιστικό κίνημα ως αναχρονιστικό και καθόλου απαραίτητο, αφού οι γυναίκες της δεκαετίας του 1980 απολάμβαναν, κατά τα λεγόμενά τους, μεγαλύτερη ελευθερία από ποτέ.

άνδρες. Στη μεταπολεμική συντηρητική εποχή, ο κοινωνικός ακτιβισμός είχε πέσει σε δυσμένεια και η “λατρεία των οικιακών” ξαναζωντάνεψε με πολύ μικρή διαφορά: τη μοντέρνα, την απελευθερωμένη, αστή γυναίκα» (Παπαγεωργίου, 2004: 102).

Η παρακαταθήκη όμως του πρώτου κινήματος έδωσε μια διαφορετική πνοή στη κοινωνική και οικονομική ζωή των γυναικών απ ότι ίσχυε μέχρι τότε. Άρχισε να καλλιεργείται η νοοτροπία ότι η έξοδος τους από τον ιδιωτικό χώρο μπορεί να γίνει με πιο δυναμικούς όρους. Έτσι όταν οι γυναίκες ξεκίνησαν να εργάζονται έξω από το σπίτι, καθιέρωσαν ένα καινούργιο γυναικείο μοντέλο, ταυτόχρονα με τη νέα πραγματικότητα που είχε αρχίσει να εδραιώνεται στην Ευρώπη τη δεκαετία του '60 (Παπαγεωργίου, 2004). Αυτό το νέο «γυναικείο» μοντέλο που έκανε την εμφάνιση του, είχε αντίκτυπο στον μετέπειτα ρόλο της γυναίκας.

Προτού αναφερθούν οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη τη χρονική περίοδο, κρίνεται αναγκαία η εξήγηση του κενού μεταξύ των δύο πρώτων κυμάτων. Στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας για το φεμινιστικό κίνημα, το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα φαίνεται να ξεσπά τη δεκαετία του '60 (κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας και μετά) με αποκορύφωμα τη δεκαετία του '70. Ο φεμινισμός δεν εξαφανίστηκε τη περίοδο 1920-1970 -όπως ίσως αφήνουν να εννοηθεί οι όροι «πρώτο» και «δεύτερο κύμα φεμινισμού»- αλλά δεν είχε αποκτήσει μαζική δημόσια αναγνώριση ή προσοχή (Evans, 2004). Η πολιτική ζωή της περιόδου 1925-1945 ταυτίζεται με την άνοδο του ευρωπαϊκού φασισμού. Στη συνέχεια ο μεταπολεμικός κόσμος ήταν ουσιαστικά μια περίοδος κατά την οποία κυριάρχησε, σύμφωνα με τα παραπάνω, το σχέδιο επιβολής των δυτικών μοντέλων πολιτικής πειθαρχίας και συντήρησης (Evans, 2004). Εάν εξετάσουμε αναδρομικά αυτή τη περίοδο (1945-1965) μπορούμε να αναγνωρίσουμε πολλές ενδείξεις ρωγμών στη φαινομενική κοινωνική γαλήνη.

Αυτή η ψευδαίσθηση της ειρήνης στην Ευρώπη και την Αμερική διαλύθηκε τη δεκαετία του 1960 από μια ποικιλία κοινωνικών κινήματων και κοινωνικών αλλαγών. Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι το '60 ήταν μια δεκαετία ιδεολογικού μετασχηματισμού και αναστοχασμού. Έτσι λοιπόν, δεν είναι τυχαίο ότι η “αρχή” ή καλύτερα το απόγειο του δεύτερου φεμινιστικού κινήματος συνέπεσε με μια πληθώρα κινήματων στη μεταπολεμική Δύση. Η μορφή και η τροπή που πήρε αυτό το κύμα επηρεάστηκε από το αντιπολεμικό κίνημα κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, το κίνημα των Μάυρων για

τα πολιτικά δικαιώματα, τις διαμαρτυρίες του φοιτητικού κινήματος στην Αμερική και κυρίως στη Γαλλία (ο γαλλικός Μάης του '68 για παράδειγμα έφερε τη Γαλλία-και κατ' επέκταση και άλλες ευρωπαϊκές χώρες- σε απόσταση αναπνοής από την επαναστατική αλλαγή) αλλά, και το λεσβιακό και γκέι κίνημα (Krolokke & Sorensen, 2006). Ο πολιτικός συντηρητισμός αντικαταστάθηκε από την αριστερή ιδεολογία η επιρροή της οποίας υπήρξε η κύρια αιτία της επαναδραστηριοποίησης του γυναικείου κινήματος.

Όταν όμως μιλάμε για αριστερή θεώρηση των πραγμάτων, αυτή δεν νοείται ως κάτι το μονόπλευρο και αυτόματα προοδευτικό. Δηλαδή, μπορεί μια αριστερή ιδεολογία να έφερε ξανά στο προσκήνιο το κίνημα των γυναικών, αλλά δεν ήταν “αυτονόητη” η διαφορετική στάση των ανδρών. Ενώ οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων συμμετείχαν με την ίδια θέρμη με τους άνδρες στα κοινωνικά δρώμενα, η συμπεριφορά των ανδρών συνέχιζε να είναι «παραδοσιακή». Δεν τις θεωρούσαν ισότιμες και ανέθεταν στις γυναίκες ρόλους, που μόνο αυτές θα μπορούσαν “να φέρουν εις πέρας”: να μαγειρεύουν, να δακτυλογραφούν κ.λπ. Αυτό έγινε η αιτία να συνειδητοποιήσουν οι γυναίκες τον κατώτερο ρόλο που είχαν μέσα στις κινηματικές διαδικασίες.

Η παραπάνω στάση προκάλεσε τις αντιδράσεις των γυναικών, με αποτέλεσμα να οργανώνονται αρχικά σε μικρές ομάδες χωρίς καμία οργανωτική και ιεραρχική δομή. Οι άτυπες συναντήσεις των γυναικών γινόταν ώστε να συζητήσουν και να ερευνήσουν τις κοινές εμπειρίες που πιθανόν να είχαν στο κοινωνικό φάσμα, συνδύαζαν τις προσωπικές τοποθετήσεις με την εμπειρία από τη συμμετοχή σε αυτές τις ομάδες και άρχισαν να επικεντρώνονται στην αφύπνιση της συνείδησης του φύλου (Παπαγεωργίου, 2004). Ήταν κατά κάποιον τρόπο μια “αποτελεσματική θεραπευτική” μέθοδος που έβαλε τις βάσεις για διάφορες θεραπευτικές προσεγγίσεις. Μια προσπάθεια πρωτότυπη, η οποία τους έδινε μια αίσθηση ενότητας και δύναμης. Σε κάποιες όμως γυναίκες γεννήθηκε η επιθυμία να προχωρήσουν πέρα από τη έκθεση των εμπειριών τους και να αλλάξουν τα πράγματα, να κινηθούν δηλαδή από την διαπίστωση στην δραστηριοποίηση. Η δραστηριοποίηση όμως αυτή και η «μετατόπιση» είχε ένα τίμημα: κάποιες γυναίκες άρχισαν να απομακρύνονται και, σταδιακά να διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα μέλη των μικρών ομάδων. Άρχισε λοιπόν να διαφαίνεται η διαφοροποίησή τους ως προς την ιδεολογία και τη δράση (Παπαγεωργίου, 2004).

Στο φόντο αυτής της “επανεκκίνησης” του γυναικείου κινήματος υπήρξε ένα γεγονός που σημάδεψε το δεύτερο κύμα, και το συνέδεσε στη συνείδηση του κόσμου με τη πράξη και όχι μόνο με τη θεωρία. Πρόκειται για μια από τις πρώτες διαδηλώσεις του κινήματος για την Απελευθέρωση της Γυναίκας κατά του διαγωνισμού ομορφιάς «Μις Αμερική», στο Ατλάντικ Σίτι, το 1968. Σε αυτή τη διαδήλωση οι γυναίκες πετούσαν τα σουτιέν τους ως ένδειξη ότι απαλλασσόταν από καταπιεστικά αντικείμενα του φύλου τους, μια κίνηση συμβολική. Ήθελαν να καταδείξουν τα μεταβαλλόμενα αλλά πάντα πανίσχυρα συστήματα συμβόλων μέσα από τα οποία τα γυναικεία σώματα ορίζονται ως κομψά, όμορφα και επιθυμητά ή εκτός μόδας και άσχημα (Connell, 2005). Το δεύτερο κύμα φεμινισμού, από την αρχή ασχολήθηκε με τον τρόπο που τα γυναικεία σώματα αναπαρίστανται (ως πρότυπα ομορφιάς που αντικειμενοποιούσαν τη γυναίκα) και, «καταναλώνονται» (ως εικόνες).

Μια ριζοσπαστική φεμινιστική ομάδα, η Redstockings, που συμμετείχε στη διαδήλωση, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ιδεών, παρόλο το σύντομο χρόνο ζωής της. Ως παρακαταθήκη για το κίνημα άφησε συνθήματα όπως το “The personal is Political” (Το προσωπικό είναι πολιτικό), “Sisterhood is Powerful” (Η αδελφότητα είναι ισχυρή), “The pro woman line” (Η «παράταξη» υπέρ των γυναικών), “The politics of housework” (Πολιτική του νοικοκυριού) ή “Abortion Rights on Demand” (Εδώ και τώρα δικαίωμα στην άμβλωση) τα οποία επηρέασαν την εξέλιξη και τη τροπή που θα είχε από εδώ και πέρα το κίνημα (Krolokke & Sorensen, 2006). Οι Redstockings τόνιζαν τη βασική παραδοχή που ίσχυε για την εμφάνιση των γυναικών, οργάνωναν θεατρικούς ακτιβισμούς και πετούσαν «καταπιεστικά αντικείμενα» των δύο φύλων όπως σουτιέν, τακούνια, ψεύτικες βλεφαρίδες στα σκουπίδια μπροστά σε δημοσιογράφους, θέλοντας να παρουσιάσουν τις γυναίκες ως θύματα της εμπορευματοποιημένης κουλτούρας της ομορφιάς (Krolokke & Sorensen, 2006).

Η «πολιτική ταυτότητα» αυτού του κύματος σηματοδεύτηκε από την ολοένα και αυξανόμενη κριτική που δεχόταν από τους μαύρους³, την εργατική τάξη και τις λεσβίες φεμινίστριες, οι οποίοι αμφισβητούσαν αυτό το μοντέλο-πρότυπο που ίσχυε μέχρι τότε, δηλαδή στην ουσία αμφισβητούσαν τις μετα-αποικιακές καπιταλιστικές σχέσεις. Βασικό θέμα της φεμινιστικής ατζέντας ήταν ο λευκός, μεσαιás, τάξης

³ Σημαντικές διαφορές υπήρχαν μεταξύ των φεμινιστριών του Τρίτου Κόσμου και εκείνων της Δύσης, αφού ο φεμινισμός στον Τρίτο Κόσμο εμφανίστηκε έπειτα από φυλετική και αποικιακή κυριαρχία.

ετεροφυλόφιλος άνδρας και στόχος των παραπάνω ομάδων ήταν να παρουσιάσουν και να εκθέσουν το ζήτημα μιας πολιτικά διαφοροποιημένης ταυτότητας, με την προοπτική μιας ενδεχόμενης αλλαγής. Η ιδέα του μεταβαλλόμενου ανθρώπινου υποκειμένου οδήγησε σε μια αποστασιοποίηση από τον «αφηρημένο» ατομικισμό, χαρακτηριστικό του πρώτου. Μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τη φύση και την αιτιώδη προέλευση της καταπίεσης προκάλεσε στην αρχή αμηχανία στις φεμινίστριες. Ουσιαστική τροπή στη συζήτηση έδωσαν οι μαρξίστριες και οι σοσιαλίστριες, οι οποίες ανέλυαν τις δομές της πατριαρχίας – και συζητούσαν για το εάν η πατριαρχία θα έπρεπε να αναλυθεί πρώτα, ως ένα σύνολο κοινωνικών θεσμών διακριτών από τον καπιταλισμό, με τη δική του ιστορία και τη δική του αιτιώδη προέλευση (Spencer, 2004). Επίσης ασχολήθηκαν με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις και έθιξαν θέματα όπως: η σεξουαλική βία, η μητρότητα, η αναπαραγωγή και η οικιακή εργασία (Krolokke & Sorensen, 2006).

Το δεύτερο κίνημα αναμφίβολα κατάφερε να υλοποιήσει πολλά από τα οικονομικά, κοινωνικά και θεσμικά αιτήματα που είχε προβάλλει στην αρχή της εμφάνισής του και το κυριότερο, ανέπτυξε θεωρίες που ερμήνευαν την αντιμετώπιση των γυναικών ως κατώτερες (Παπαγεωργίου, 2004). Οι γυναίκες λοιπόν άρχισαν να βλέπουν τις σχέσεις με τους άνδρες με διαφορετικό μάτι. Όμως, αν και προέβησαν σε αρκετά μεταρρυθμιστικά βήματα σίγουρα, δεν κατόρθωσαν να υιοθετήσουν πολλές από τις θέσεις του φεμινιστικού κινήματος. Η ιδεολογία, που είναι απαραίτητη πηγή συσπείρωσης ενός κινήματος, μετατράπηκε σε αρνητικό παράγοντα στην εξέλιξη και τη συνοχή του κινήματος. Ποιά είναι, όμως, αυτή η ιδεολογία; Παρακάτω, θα περιγραφούν μερικά από τα κυριότερα φεμινιστικά ρεύματα, όπως έχουν διαμορφωθεί μέχρι σήμερα.

Ο φεμινισμός του δεύτερου κύματος, από τη δεκαετία του 1960 και του 1970 προσέφερε μια «αλήθεια» -ερμηνεία- για την εξουσία, ιδίως για τη συστηματική καταπίεση των ανδρών ως ομάδα, επάνω στις γυναίκες ως μια άλλη ομάδα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η φεμινιστική θεωρία θέσης, που εμπίπτει σε κάποιο βαθμό στα χρονικά πλαίσια αυτού του κύματος, που άρχισε να μετατρέπει τις διαφορές μεταξύ των θέσεων σε ένα εργαλείο για μεγαλύτερη «αντικειμενικότητα»⁴, υποστηρίζοντας

⁴ Μια από τις διαφορές του δεύτερου με το τρίτο κύμα είναι η έννοια της αντικειμενικότητας. Η φεμινιστική θεωρία θέσης δεν απέβαλλε την «αντικειμενικότητα», προσπαθώντας να ανακαλύψει μια άλλου τύπου αντικειμενικότητα.

ένα είδος γνώσης που δεν είναι ούτε ουσιοκρατικό ούτε σχετικιστικό. Στη συνέχεια όμως, μια τέτοια αντίληψη της γνώσης ήταν δύσκολο να «συμφιλιωθεί» και με την κριτική των κυρίαρχων σχέσεων πόσο μάλλον να τη θέσει στο κέντρο μιας προνομιακής θέσης, χωρίς να εμπέσει στον ισχυρό πειρασμό του διανοητικισμού ή τις περιπλοκές και τους προβληματισμούς του αυτό-μετασχηματισμού (Selgas, 2004).

Ένα ακόμη στοιχείο αυτού του φεμινισμού ήταν μια διαφορετική αντίληψη που διαμόρφωσαν για τον «εαυτό». Αντί να δεχτεί τις καθολικές φιλελεύθερες έννοιες του «ατόμου», προσπάθησε να τις μεταμορφώσει, να τις αλλάξει και να τις επεκτείνει (Beasley, 2005). Αν και οι σύγχρονες φεμινίστριες επέκριναν γενικά το καθολικό πρότυπο του Φιλελευθερισμού διεξοδικότερα από ότι οι φεμινίστριες του προηγούμενου αιώνα, δεν εγκατέλειψαν τις κυρίαρχες έννοιες της παγκόσμιας σταθεράς. Σε αυτή τη βάση, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος καθίσταται πλέον αναγκαίο να περιγράψουν ορισμένα χαρακτηριστικά του Μοντερνιστικού πλαισίου αναφοράς, προκειμένου να εξηγήσουν σημαντικές πτυχές της φεμινιστικής σκέψης, που αργότερα θα είναι συναφείς με την εξέταση του Μοντέρνου και έπειτα του Μεταμοντέρνου ρεύματος σε ζητήματα σεξουαλικότητας.

1.3. Το τρίτο κύμα

Το τρίτο κύμα του φεμινισμού ανήλθε τη δεκαετία του 80'-90' μέσω της εμπειρίας που πρόσφεραν τα δύο προηγούμενα κύματα αλλά και μέσω της αμφισβήτησης και των διαφωνιών του δεύτερου κύματος. Στις Η.Π.Α. ήταν γνωστό ως “girl feminism” ενώ στην Ευρώπη ως “new feminism” (Krolokke & Sorensen, 2006). Σε όποια άκρη της γης και αν άνθισε, από την μια πλευρά, χαρακτηρίστηκε από τοπικούς και εθνικούς ακτιβισμούς, (όπως στη βία κατά των γυναικών, την σωματεμπορία, κ.τ.λ) και από την άλλη, επέκρινε τα προηγούμενα φεμινιστικά κινήματα για τον καθολικό χαρακτήρα των απαντήσεων ή των ορισμών που έδιναν για τη γυναικεία φύση ή για τις πολιτικές ταυτότητες (Krolokke & Sorensen, 2006).

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 όμως, το φεμινιστικό κίνημα αντιμετώπισε μια σημαντική κρίση, όσον αφορά την παρουσία του ως μαζικού κινήματος, καθώς η εντεινόμενη ακαδημαϊκή απασχόληση με τη φεμινιστική θεωρία συνοδεύτηκε από την αποκλιμάκωση της πολιτικής δράσης του φεμινιστικού κινήματος. Επιπλέον, στη

δεκαετία του '80, στη Βρετανία διαδραματίστηκε μια τεράστια αλλαγή στην πολιτική κουλτούρα: διαπιστώνεται μια περίπλοκη σχέση μεταξύ της ανόδου του θατσερισμού της «ελεύθερης αγοράς» στη δημοσιο-οικονομική πολιτική και στην εξασθένιση του φεμινισμού ως πολιτικής δύναμης. Στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας υπήρξε μια γενική μείωση της συνδικαλιστικής⁵ δραστηριότητας με αποτέλεσμα την ύπαρξη όλων και λιγότερων συλλογικών χώρων για φεμινιστικές συζητήσεις (Howie & Tauchert, 2004). Στη συνέχεια, η δεκαετία του 1990 έμοιαζε να ενισχύει την παρουσία του φεμινισμού ως ακαδημαϊκό προβληματισμό και παράλληλα να την υπονομεύει ως συλλογικό κίνημα.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι το τρίτο κύμα ως πολιτική συνέχεια του δεύτερου, έδωσε μια πολιτικο-κοινωνική διάσταση στα φεμινιστικά ζητήματα. Στα μάτια των γυναικών του τρίτου κύματος, το δεύτερο έμοιαζε σαν ένας μονόλιθος. Κάποιες φεμινίστριες μάλιστα, το αντιλαμβάνονταν σαν ένα κίνημα με το οποίο δεν ήθελαν να έχουν δεσμούς. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο «δεύτερος φεμινισμός» ήταν καταπιεστικός και περιοριστικός και για αυτό το λόγο, το τρίτο κύμα έπρεπε να ξεφύγει και να διαμορφώσει νέους τρόπους «του να είσαι φεμινίστρια»⁶ (Bobel, 2010). Οι φεμινίστριες όμως, δεν μπορούν να μιλήσουν για παρθενογένεση αυτού του κύματος καθώς εμπεριέχει στοιχεία του προηγούμενου, με κριτική προσέγγιση βέβαια για την κουλτούρα της ομορφιάς, τη σεξουαλική κακοποίηση, τις δομές εξουσίας κ.τ.λ.

Το τρίτο κύμα εμπνέεται και δεσμεύεται από την εποχή της νέας παγκόσμιας τάξης που χαρακτηρίζεται από την πτώση του κομμουνισμού, τις νέες απειλές των θρησκευτικών και εθνοτικών φονταμενταλισμών και τις υποσχέσεις των βιοτεχνολογιών. Ο φεμινισμός πολιτικοποιείται και συνδέεται άμεσα με τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης και τη σύνθετη ανακατανομή της εξουσίας που αμφισβήτησε τη φεμινιστική θεωρία και πολιτική (Bobel, 2010). Το τρίτο κύμα εμφανίζεται σε μια περίοδο ύφεσης, αυτό-αμφισβήτησης και αμφιβολίας, ως προς το αν μπορεί κάτι να αλλάξει. Δημιουργείται λοιπόν η ανάγκη για σκέψη και αναζήτηση νέων «προτύπων» τα οποία με τη σειρά τους θα επηρεάσουν τις προτεραιότητες που τίθενται.

⁵ Μια σημαντική εξαίρεση ήταν η απεργία των ανθρακορύχων.

⁶ Επειδή ο φεμινισμός του τρίτου κύματος πλαισιώνεται κυρίως από τις μεταδομιστικές ερμηνείες του φύλου και της σεξουαλικότητας, επιδιώκεται να αποφευχθούν οι ουσιοκρατικοί ορισμοί της θηλυκότητας του δεύτερου κύματος, όπου δίνεται υπερβολική έμφαση στην εμπειρία των ανώτερων μεσαίων τάξεων των λευκών γυναικών (Πουρκός, 2010).

Ο «τρίτος φεμινισμός» χαρακτηρίζεται ως ποικιλόμορφος και «χαοτικός». Για το τρίτο κίνημα δεν υπάρχει ένα ενιαίο φεμινιστικό ζήτημα αλλά ένα σύνολο αλληλένδετων ερωτημάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν ταυτόχρονα. Δεν υπάρχει αγώνας για ένα και μοναδικό θέμα, γιατί δε ζούμε σε μια μονοθεματική ζωή. Η Audre Lorde διατύπωσε ότι το να απαιτείς από τους ανθρώπους να επικεντρωθούν σε μια περιοχή ενδιαφέροντος χωρίς να αναγνωρίζεις τη διασύνδεση των πολλαπλών ζητημάτων, είναι σα να ζεις σε ένα επίπεδο αυταπάρησης, να μην είσαι ικανός να εκφράσεις τον τρόπο που βιώνεται η καθημερινή ζωή (Bobel, 2010). Συνεχίζοντας, υποστηρίζει ότι ως γυναίκες πρέπει να είμαστε ικανές να βάζουμε τους εαυτούς μας στο προσκήνιο, διότι αυτό είναι πολύ σημαντικό, για την κατανόηση της σύνδεσης με τις υποκείμενες δομές της εξουσίας. Εάν είχαμε τη δυνατότητα να δώσουμε ένα τίτλο σε αυτό το κίνημα, αυτός θα ήταν «επιμονή» στη φυλή, την τάξη, το φύλο και την σεξουαλικότητα, αφού δεν γίνονται αντιληπτές ως μοναδικές-αυθύπαρκτες οντότητες και δεν μπορούν να διαχωριστούν από τα άτομα. Με αυτόν τον τρόπο, οι φεμινίστριες αγκάλιασαν και «εξύμνησαν» τις μεταξύ τους διαφορές αλλά και αναγνώρισαν τις πολλαπλές ταυτότητες κάθε φεμινίστριας και τον κατακερματισμό των ταυτοτήτων ως ένα μέρος της εξουσίας (Bobel, 2010). Η διαφορετικότητα εκλαμβάνεται λοιπόν, ως πηγή δύναμης και αλλαγής.

Η ατζέντα των συγκεκριμένων φεμινιστριών περιελάμβανε θέματα όπως το φύλο, τη σεξουαλικότητα και το διαχωρισμό κοινωνικού/βιολογικού φύλου (υπό αυτή την έννοια είναι παρόμοιο με το μεταμοντέρνο φεμινισμό). Αντικείμενό του, ήταν ειδικότερα, οι αποκλειστικές τάσεις στο εσωτερικό των κυρίαρχων φεμινιστικών θεωριών της δεκαετία 70'-80'. Οι θεωρίες αυτές προέκυψαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό (άμεσα ή έμμεσα) από το πολιτικό κίνημα του δεύτερου κύματος. Το τρίτο κύμα συστάθηκε από εκείνες τις φεμινίστριες, που είχαν αναπτυγμένη την αίσθηση της ταυτότητάς τους μέσα σε ένα κόσμο που διαμορφώθηκε από την τεχνολογία, τον παγκόσμιο καπιταλισμό, τα πολλαπλά μοντέλα σεξουαλικότητας και την επιβράδυνση της οικονομικής ζωής. Αυτό το κύμα χαρακτηρίστηκε ως αντι-ουσιακρατικό γιατί οι φεμινίστριες αυτής της περιόδου υποστήριζαν επανειλημμένα και με σθένος ότι οι οικουμενικοί ισχυρισμοί για τις γυναίκες λειτουργούν καταπιεστικά με στόχο την εξομάλυνση των ιδιαίτερα -κοινωνικά και πολιτισμικά- προνομιακών μορφών της γυναικείας εμπειρίας (Shildrick, 2004).

Ακόμη ένα χαρακτηριστικό-στοιχείο του είναι ότι δεν επιδέχεται τον αποκλεισμό άλλων πολιτισμών καθώς και των ανδρών, και για αυτό είναι ένας πολυπολιτισμικός-πολυφυλετικός φεμινισμός ανοιχτός και στους άνδρες. Το τρίτο κύμα απορρίπτει την αντίληψη των γυναικών ως θυμάτων και των ετεροφυλόφιλων ως επικίνδυνων και δεν αξιοποιεί πια το ρόλο της μητέρας και τα γυναικεία χαρακτηριστικά της μητρικής φροντίδας και κατανόησης. Αντί για αυτά, αναδεικνύει-καταξιώνει τις γυναίκες και τη γυναικεία σεξουαλικότητα ως νέες μορφές εξουσίας (Bobel, 2010). Οραματίζεται λοιπόν, το νέο κίνημα των γυναικών, να είναι προσβάσιμο από ευρύτερες μάζες αλλά και δεσμευμένο στους στόχους του, ώστε να τερματίσει την καταπίεση των γυναικών.

Ταυτόχρονα, το κίνημα αυτό επέκρινε τη σεξιστική γλώσσα, οικειοποιήθηκε τους υποτιμητικούς όρους για τις γυναίκες και τα κορίτσια σε μια προσπάθεια διεκδίκησης αυτών των υποτιμητικών ετικετών και εφεύρε νέους όρους και λέξεις επικοινωνίας. Οι φεμινίστριες αυτής της περιόδου υποκινήθηκαν από την ανάγκη να αναπτύξουν μια φεμινιστική θεωρία και πολιτική που θα «τιμά» τις αντιφατικές εμπειρίες και θα αποδομεί τον κατηγορικό συλλογισμό. Περιέγραψαν τις δυσκολίες που συνάντησαν στην αρχή οι νέες φεμινίστριες, όταν αναγκάζονταν να σκεφτούν σε κατηγορίες, οι οποίες χώριζαν τους ανθρώπους σε «αυτούς» και «εμάς» ή όταν τους επιβαλλόταν να ζήσουν και να λειτουργήσουν με ιδιαίτερες ταυτότητες, όπως γυναίκες ή φεμινίστριες, πράγμα που δεν συνέβαινε επειδή στερούνταν της γνώσης της φεμινιστικής ιστορίας ούτε λόγω της μονόπλευρης απεικόνισης του φεμινισμού από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Krolokke & Sorensen, 2006). Πρόκειται τελικά, για ένα περιεκτικό κίνημα, το οποίο με την πάροδο του χρόνου, εκτίμησε την πολυπλοκότητα των έννοιών της ταυτότητας και της εμπειρίας, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την έννοια της φύσης ως μια συμπαγή και στέρεα ταυτότητα (Bobel, 2010).

Το τρίτο κύμα ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη δημιουργία μιας νέας κριτικής προοπτικής και τη δημιουργία νέων συμμαχιών μεταξύ των Μαύρων, της διασποράς και των «υποδεέστερων» φεμινισμών. Ακόμη, μέσω της Queer θεωρίας και πολιτικής, προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια κοινή πλατφόρμα για όλες τις gay, bi-transsexual, lesbian και transgender (διαφυλικές) κινήσεις που μέχρι τότε είχαν διασπαστεί. Ο κοινός άξονας σύνδεσής τους, ήταν η επίθεση σε αυτό που αντιλαμβάνονταν σαν ουσία του προβλήματος, την ετεροκανονικότητα. Ζητούσαν κάτι επιπλέον από την αναγνώριση ως gay, διεκδικούσαν την αποδοχή τους επίσης ως drag queens, drag kings, transsexual, masculine women και feminine men (Krolokke & Sorensen, 2006).

Ακολουθώντας λοιπόν αυτή τη λογική, συνέθεσαν το ‘The Transfeminist Manifesto’ που εμπεριείχε τις βασικές έννοιες του τρανσ-φεμινισμού (transfeminism).

Αυτά που έχουν αναφερθεί πιο πάνω, δηλαδή η κριτική στη συμπαγή έννοια της ταυτότητας, η ‘Queer theory και η επανα-νοηματόδοτηση υποτιμητικών λέξεων, οφείλονται ή είναι απόρροια των post-modern χαρακτηριστικών που ανήκουν στο ευρύτερο φάσμα της μεταδομιστικής-μεταμοντέρνας σκέψης, η οποία χαρακτηρίζει το σκέψη συγκεκριμένο κύμα. Αυτή η μεταμοντέρνα στροφή και η ανάδειξη της Queer theory είχε σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση και την μετέπειτα πορεία του φεμινιστικού κλάδου.

Αυτή η ανάδειξη του «ιδιαίτερου» χαρακτήρα της queer θεωρίας είναι συνυφασμένη με το έργο της θεωρητικού και ακτιβίστριας Judith Butler, το οποίο αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο συζήτησης με σημαντική επίδραση στις Γυναικείες Σπουδές. Η Butler αντικατέστησε την ανάγκη για μια πάγια ταυτότητα με την προσπάθεια αντίστασης σε αυτή, ως μη πραγματική και αποκύημα της φαντασίας (Beasley, 2005). Επίσης εισήγαγε την έννοια της επιτελεστικότητας του φύλου (performativity), μια έννοια τόσο θεμελιώδη για την queer θεωρία, όσο και για τις φεμινιστικές συζητήσεις (Cossman, 2012). Η Butler επιμένει -στηριζόμενη στο διαχωρισμό κοινωνικού-βιολογικού φύλου (gender-sex) και τονίζει ότι το σώμα-φύλο είναι ένα πλήρως πολιτιστικό προϊόν. Στόχος του έργου της, είναι η αμφισβήτηση της ταυτότητας και η ανάδειξη της ουσιοκρατικής κατασκευής του φύλου, επιμένοντας ότι το φύλο και η σεξουαλικότητα παράγονται και εκτελούνται μέσω της διανοήσης (Cossman, 2012).

Τι είναι όμως, το τρίτο κύμα πραγματικά; Είναι ένα σύνολο αξιών διακριτά από το δεύτερο; Είναι μια πραγματική ιδεολογία, η οποία διεκδικεί με τη σειρά της την καινοτομία της πρακτικής; Ή είναι απλά μια μετάβαση από τη μια γενιά στην επόμενη, μια (γλωσσική) σύμβαση δηλαδή, που σηματοδοτεί δύο διακριτές ιστορικές στιγμές μέσα σε ένα κίνημα; Αυτά τα ερωτήματα είναι πολύπλοκα και ταυτόχρονα θεμελιώδη και το διακύβευμα βρίσκεται στον τρόπο απάντησης τους. Αυτό το κύμα είναι αναμφισβήτητο η πιο πρόσφατη έκφραση της φεμινιστικής σκέψης και πρακτικής, παρόλο που οι περισσότερες σύγχρονες φεμινίστριες έχουν υιοθετήσει –μέσα από την προσωπική τους αφήγηση- μια ιδιαίτερη «φόρμα» γραφής και ομιλίας, έχουν προκύψει αρκετά κοινά ερωτήματα ώστε να δημιουργηθεί ένα κριτικό σώμα (Bobel, 2010).

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτού του κύματος, βλέπουμε ότι, οι φεμινίστριες τίμησαν το έργο των προηγούμενων φεμινιστριών ενώ ταυτόχρονα το έκριναν, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να γεφυρώσουν τις αντιφάσεις που βίωναν στις δικές τους ζωές. Έτσι με την πολλαπλή συμμετοχή τους σε διάφορες θέσεις και την εφαρμογή μιας στρατηγικής συνεχούς εξερεύνησης, παραμέρισαν την βεβαιότητα και αγκάλιασαν την ασάφεια. Παράλληλα, πρότειναν μια διαφορετική πολιτική, μια πολιτική που αμφισβητούσε την έννοια της καθολικής γυναικείας φύσης και συγχρόνως εξέφραζε τρόπους με τους οποίους οι διάφορες ομάδες των γυναικών θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν πολύπλοκες «διασταυρώσεις» του φύλου, όπως οι ανησυχίες που σχετίζονται με την ηλικία ή με φυλετικούς, εθνικούς, ταξικούς προσδιορισμούς κ.τ.λ. (Krolokke & Sorensen, 2006). Σκοπός τους ήταν να θέσουν τέλος στην συνεχή ενίσχυση των καταπιεστικών στατικών κατηγοριοποιήσεων και να διαμορφώσουν νέες συμμαχίες. Έτσι ο φεμινισμός δεν ορίζεται πλέον από μια κοινή θεωρητική και πολιτική σκοπιά αλλά με τη χρήση της επιτέλεσης (performance), του μιμητισμού και της ανατροπής ως στρατηγικές ρητορικής (Krolokke & Sorensen, 2006).

Στο επόμενο κεφάλαιο της επιστημολογίας που θα ακολουθήσει, θα παρατηρήσουμε ότι, το τρίτο κύμα του φεμινισμού δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, εν μέρει επειδή είναι ακόμη σε διαδικασία θέσπισης-ίδρυσης του εαυτού του, και εν μέρει επειδή ένα από τα κοινά χαρακτηριστικά των διαφόρων πτυχών είναι η αναγνώριση του γεγονότος ότι υπάρχουν πολλές εκδοχές για το τι σημαίνει να είσαι φεμινίστρια του τρίτου κύματος (Marinucci, 2010).

1.4. Διαφορετικά φεμινιστικά ρεύματα

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο φεμινισμός ήταν ένα δυναμικό κίνημα που, παρά τις αποτυχίες, του, επέφερε αλλαγές στη καθημερινή ζωή πολλών γυναικών, αλλά και σε όλη την κοινωνία. Χρειάζεται όμως να τονισθεί ότι ο φεμινισμός όπως και κάθε άλλη ιδεολογία, είναι ένας όρος που καλύπτει μια σειρά από εξελισσόμενες απόψεις χωρίς να υπάρχει μια αποκλειστική και οριστική θέση. Η φεμινιστική ιδεολογία αναπτύχθηκε μέσα από ξεχωριστά φιλοσοφικά ρεύματα, διαφορετικά πιστεύω και πεποιθήσεις, και έτσι εξελίχθηκε σε ένα κίνημα που είχε στους κόλπους του πολλές

αποκλίνουσες τάσεις ενώ οι συγκρούσεις μεταξύ των μελών καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος και του κινήματος αλλά και της βιβλιογραφίας.

Οι μικρές ομάδες οργάνωσης των γυναικών, που αναφέρθηκαν παραπάνω, προέκυψαν από τη διαχωριστική τάση μέσα στο γυναικείο κίνημα, το οποίο προσπαθούσε να αποφύγει την οργάνωση των ομάδων κατά τα αντρικά πρότυπα. Έτσι, αναπτύχθηκαν σταδιακά αποσχιστικές τάσεις, με επακόλουθο να δημιουργηθούν μικρές αυτόνομες γυναικείες ομάδες, που το βασικό τους ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στην κατώτερη θέση των γυναικών και φυσικά στους τρόπους αλλαγής αυτής της κατάστασης. Όμως, ενώ ο στόχος παρέμενε ίδιος, οι προτάσεις διέφεραν. Αναπτύχθηκαν δηλαδή, διαφορετικές ιδεολογικές και θεωρητικές τοποθετήσεις ως προς την διαφυλική ανισότητα και ποικίλες προσεγγίσεις για την αντιμετώπισή της. Αυτό έγινε αφορμή να δημιουργηθούν διάφορες ιδεολογικές τάσεις μέσα στο κίνημα (Παπαγεωργίου, 2004).

Όσα περισσότερα γνώριζαν λοιπόν για τις μορφές καταπίεσης των γυναικών, τόσο περισσότερες δυσκολίες προέκυπταν για το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών. Όσο μεγαλύτερη συμφωνία υπήρχε για το ότι οι γυναίκες καταπιέζονται, τόσο διαφορετικότερες απόψεις προέκυπταν για τα αίτια και την καταλληλότερη στρατηγική ενάντια σε αυτό το γεγονός (Meulenbelt, 1983).

Τα διάφορα ρεύματα του φεμινισμού παρά τις διαφορές τους είχαν κάποιες κοινές συνισταμένες. Τα σημεία σύγκλισης λοιπόν, που εντοπίζονται είναι δύο: πρώτον, η πεποίθηση ότι οι γυναίκες πρέπει να αποκτήσουν συνείδηση του φύλου τους και να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους άνδρες και δεύτερον, η στόχευση να μπει, τέλος στην εκμετάλλευση αυτή. Η διαφωνία που προέκυπτε κάθε φορά αφορούσε τη στρατηγική και την τακτική που θα έπρεπε ακολουθηθεί. Σε αυτό το σημείο, θα περιγραφούν εν συντομία μερικά από τα πιο σημαντικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς στο πλαίσιο του φεμινισμού.

A. Οι Φιλελεύθερες Φεμινίστριες

Το ρεύμα αυτό ξεκίνησε το 18^ο αιώνα από φεμινίστριες, πολιτικούς επιστήμονες και φιλοσόφους. Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες βασίστηκαν στις ιδέες του John Locke σχετικά με την ατομική ζωή, την ελευθερία, την περιουσία και τον πρωταρχικό στόχο του κράτους να διαφυλάσσει τη αυτονομία του κράτους. Εάν μας επιτρεπόταν ένας

γενικός ορισμός θα ήταν η πεποίθησή τους ότι οι γυναίκες καταπιέζονται στη σύγχρονη κοινωνία με αδικίες και διακρίσεις. Δεν αναζητούν ειδικά προνόμια για τις γυναίκες, απλά απαιτούν όλοι να τυγχάνουν ίσης αντιμετώπισης, χωρίς διακρίσεις με βάση το φύλο (Rosser, 1992). Ένα τέτοιο παράδειγμα, που οι φιλελεύθερες φεμινίστριες έθεταν στο επίκεντρο ως ατομικό εμπόδιο, ήταν η ιδέα της πατριαρχίας, που είχε κατασκευαστεί με έντεχνο τρόπο, προκειμένου να εμφανιστεί ένα μοντέλο ψευδο-φυσιολογικών διαφυλικών σχέσεων.

Συνεπώς, η στρατηγική του συγκεκριμένου ρεύματος επικεντρωνόταν στην καταπολέμηση της θεσμοθετημένης ανισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα. Στόχος τους υπήρξε η δημόσια σφαίρα, οι νόμοι και οι πολιτικοί θεσμοί και πίστευαν ότι μονάχα μέσω νόμιμων μέσων και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων θα επέλθει η ισότητα και η αλλαγή για τις γυναίκες. Δεν συγκρουόταν δηλαδή, με τους άνδρες καθώς θεωρούσαν ότι δεν μπορούσαν να αναμετρηθούν μαζί τους σε επίπεδο ομάδας.

Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες πιστεύουν ότι άνδρες και γυναίκες είναι από τη φύση τους ίσοι και ότι η ανισότητα προέρχεται από τους εκάστοτε θεσμούς, που επιτρέπουν την εκμετάλλευση των γυναικών με οποιονδήποτε τρόπο. Χρειάζεται επομένως, αυτοί οι θεσμοί να αλλάξουν -και όχι απαραίτητα να καταργηθούν- προς μια κατεύθυνση ισότητας και δικαιοσύνης ενώ, δεν στρέφονταν ποτέ εναντίον του καπιταλισμού παρά μόνο, εάν αυτός τις εκμεταλλεύεται εξαιτίας του φύλου τους (Παπαγεωργίου, 2004).

B. Οι Ριζοσπάστριες Φεμινίστριες

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός εμφανίστηκε στις ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ως αντίλογος στο σοσιαλιστικό φεμινισμό (Butler, 2009). Σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες φεμινίστριες, οι ριζοσπάστριες πιστεύουν, πως οι γυναίκες είναι φυσικά και οντολογικά διαφορετικές από τους άνδρες αλλά και ότι οι άνδρες, λειτουργούν ιστορικά ως καταπιεστές τους. Τονίζουν επίσης με έντονο τρόπο ότι το να είναι βιολογικά, ψυχολογικά και οντολογικά διαφορετικές δεν αποτελεί γεγονός αιτιολογεί και καθιερώνει που καθιερώνει την κατωτερότητα των γυναικών και εδώ ακριβώς βρίσκεται το πρόβλημα: ότι οι άνδρες ερμηνεύουν αυτή τη διαφορά ως κατωτερότητα. Επομένως, η ανισότητα και οι τεχνητοί θεσμοί όπως, η πατριαρχία και ο καπιταλισμός, έχουν αναπτυχθεί γύρω από αυτή την υποτιθέμενη διαφορά και τη μόνη λύση αποτελεί η κατάργησή τους.

Υποστηρικτής του ριζοσπαστικού φεμινισμού ήταν ο Herbert Marcuse, ο οποίος εγκαταλείποντας τη μαρξιστική έννοια της οικονομικής εκμετάλλευσης-καταπίεσης, υποστήριξε ότι η καταπίεση δε έχει μονάχα οικονομική μορφή αλλά και ψυχολογική επίσης. Η καπιταλιστική καταπίεση επεκτείνεται και στην καταπίεση μέσα στην οικογένεια. Ο Marcuse υποστηρίζει ότι η γυναικεία απελευθέρωση θα καταργήσει τον παραδοσιακό διαχωρισμό μεταξύ ανδρικών και γυναικείων ρόλων και μετά θα ακολουθήσει η καταστροφή της καταπιεστικής κοινωνίας του καπιταλισμού (Παπαγεωργίου, 2004).

Σήμερα οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες ισχυρίζονται ότι οι γυναίκες καταπιέζονται εξαιτίας του φύλου (διαφορά βιολογικού/κοινωνικού φύλου) τους και όχι εξαιτίας κάποιας λειτουργικής ή αντικειμενικής κατωτερότητας. Για αυτό το λόγο, αναγνωρίζουν σαν κύριο εχθρό τους τους άνδρες –ατομικά και συλλογικά- και στη συνέχεια ακολουθούν οι θεσμοί που δημιουργήθηκαν από αυτούς. Επιπλέον δηλώνουν σημαντικούς έντονους λόγους για τους οποίους δεν είναι σε θέση να υιοθετήσουν απόλυτα τα αποτελέσματα μιας φεμινιστικής μεθοδολογίας. Σύμφωνα με αυτά που πιστεύουν, όσο συνεχίζεται η καταπίεση και η πατριαρχία είναι μάλλον απίθανο, τα αποτελέσματα φεμινιστικής μεθοδολογίας που προέρχονται από τις φεμινιστικές θεωρίες να αμφισβητήσουν το status quo (Akman, Toner, Stuckless, Ali, Emmott & Downie, 2001).

Ανέπτυξαν επίσης, μια πληθώρα απόψεων σχετικά με τον περίπλοκο χαρακτήρα της ταυτότητας καθώς και τους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί η ετεροφυλοφιλία στη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας (Howie & Tauchert, 2004). Ως ακολουθία του προηγούμενου, εστίασαν στις διπολικές αντιθέσεις «γυναίκα» - «άνδρας», «δημόσιο» - «ιδιωτικό», «αρσενική» - «θηλυκή» ταυτότητα (Butler, 2009).

Μια ενδιαφέρουσα σημείωση, είναι -ότι σε αντίθεση με άλλα φεμινιστικά ρεύματα- δεν ενδιαφέρονται για τους υλικούς, οικονομικούς, κ.τ.λ. τρόπους με τους οποίους θα επιτευχθεί η ισότητα αλλά κάνουν λόγο για ψυχολογικές στάσεις και τρόπους. Επεξήγηση αυτού είναι πως η ανδρική ψυχολογία κατασκευάζει τη γυναικεία ψυχολογία κάνοντας τις γυναίκες να ενστερνίζονται την άποψη ότι είναι κατώτερες. Ακόμη θεωρούν ότι σπουδαίο ρόλο σε αυτές τις παρανοήσεις κατέχει η κοινωνικοποίηση των γυναικών, η οποία τις κάνει να αποδέχονται την κατωτερότητα τους. Η τακτική τους λοιπόν, ξεκινά από τον ιδιωτικό χώρο – το σπίτι και τις

οικογενειακές σχέσεις- ως το καταλληλότερο μέρος για να αρχίσει η επίθεση και αλλάξει η ανδρική ψυχολογία.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, κόντρα στις άλλες φεμινιστικές θεωρίες, δεν έχει τη βάση του σε μια θεωρία (όπως ο μαρξισμός ή ψυχανάλυση). Και αυτό συμβαίνει επειδή βασίζεται στην εμπειρία των γυναικών και επειδή απορρίπτει τις φεμινιστικές παραδόσεις και θεωρίες που αναπτύχθηκαν από τους άνδρες με βάση τη δική τους εμπειρία και κοσμοθεωρία (Rosser, 1992). Το παρόν ρεύμα, δεν είναι ενιαίο αλλά περιέχει παρακλάδια. Παρατηρούμε έτσι, τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος να βασίζονται θεωρητικά σε ένα συνδυασμό νέο-Μαρξισμού και ψυχανάλυσης. Ισχυρίζονταν πρώτον, ότι η πατριαρχία είναι εγγενής (ενυπάρχει) στην αστική κοινωνία και δεύτερον, ότι η διαφορά μεταξύ των δύο φύλων είναι πιο θεμελιώδης από τις διαφορές τάξης και φυλής (Krolokke & Sorensen, 2006).

Μια υποομάδα του ριζοσπαστικού φεμινισμού, με κάποιες ενδιαφέρουσες επιπτώσεις στη φεμινιστική μεθοδολογία της επιστήμης είναι το «λεσβιακό σχίσμα» (lesbian separatism). Οι φεμινίστριες αυτής της ομάδας διατυπώνουν ότι η καθημερινή αλληλεπίδραση με τον πατριαρχικό κόσμο και την υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία καθιστά αδύνατο για τις γυναίκες να κατανοήσουν πλήρως την καταπίεση που βιώνουν επειδή διαστρεβλώνει την πραγματική εμπειρία ενώ, δίνουν ιδιαίτερη σημασία στις εμπειρίες των γυναικών, αφού μόνον αυτών θα καταφέρουν να αποσχιστούν από κάθε καταπίεση (Rosser, 1992).

Γ. Μαρξίστριες Φεμινίστριες

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες είναι γενικά αριστερές φεμινίστριες που πιστεύουν ότι ο πόλεμος των φύλων είναι διαστρέβλωση της πραγματικότητας. Στην πραγματικότητα, αυτό που συμβαίνει είναι ένας οικονομικός πόλεμος, όπου και τα δύο φύλα είναι αντικείμενα εκμετάλλευσης και για αυτό το λόγο συγκρούονται μεταξύ τους. Μόλις η οικονομική εκμετάλλευση λάβει τέλος τότε όλα θα ακολουθήσουν μια φυσική πορεία.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, θεμελιωτές αυτής της ιδεολογίας, διατύπωσαν τη θεωρία ότι η οικονομική ανισότητα έχει ως επακόλουθο την ανισότητα των φύλων. Η συσσώρευση δηλαδή της ιδιωτικής περιουσίας γέννησε τη ταξική ιεραρχία και αναπόφευκτα οδήγησε στη μεταχείριση των γυναικών (και των ανδρών) ως φορείς

περιουσίας. Μέσα σε αυτό το μοντέλο αυτό του οικονομικού πλούτου και του ταξικού διαχωρισμού, σε κάποια ιστορική στιγμή, επιτράπηκε στους άνδρες να κυριαρχήσουν (Harman, 2011). Επομένως, για τις μαρξίστριες, η ταξική κυριαρχία προηγείται της διαφυλικής κυριαρχίας. Ακόμη μέσω της οικογένειας και οι δύο (άνδρες και γυναίκες) μετατρέπονται σε αντικείμενα εκμετάλλευσης από τους καπιταλιστές που χρησιμοποιούν κάθε είδους μέσα, (π.χ. οικογένεια, θρησκεία, παράδοση, κ.τ.λ.) για να καλύψουν τις “ανάγκες τους” και τους σκοπούς τους. Όλα αυτά συνιστούν εμπόδια προς την ελευθερία και επομένως ο εχθρός δεν είναι οι άνδρες αλλά ο καπιταλισμός και μόνο όταν αυτός καταστραφεί τα δύο φύλα θα καταφέρουν να είναι ελεύθερα.

Ο μαρξιστικός φεμινισμός βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με το φιλελεύθερο φεμινισμό στη βάση της απόρριψης του ατομικισμού και του θετικισμού ως τρόπου προσέγγισης της γνώσης. Οι κριτικές των μαρξιστριών βασίζονται στην απόρριψη της κατεστημένης γνώσης ως κοινωνικά κατασκευασμένης και δίνουν έμφαση στην αναδυόμενη γνώση, αυτή που αναδύεται από την ανθρώπινη συμμετοχή στην παραγωγή με τη μορφή που λαμβάνει στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή (Rosser, 1992). Σύμφωνα με τις εν λόγω φεμινίστριες σε αυτή τη γνώση συμπεριλαμβάνεται και η επιστημονική γνώση η οποία δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ατομικιστική. Δεδομένου ότι η γνώση είναι αποτέλεσμα μιας παραγωγικής δραστηριότητας των ανθρώπων, δεν μπορεί να είναι αντικειμενική, αλλά ούτε άνευ αξίας, καθώς οι βασικές κατηγορίες γνώσεων διαμορφώνονται από ανθρώπινους σκοπούς και αξίες. Ο Μαρξ διατύπωσε για το συγκεκριμένο ζήτημα ότι η μορφή της γνώσης καθορίζεται από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, δηλαδή η σύγχρονη επιστημονική γνώση καθορίζεται από τον καπιταλισμό και αντικατοπτρίζει τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης.

Συγκρίνοντας τις ριζοσπάστριες και τις μαρξίστριες φεμινίστριες, σε μια προσπάθεια να εντοπίσουμε τις διαφορετικές στρατηγικές που ακολουθούσαν, παρατηρούμε κάποιες κύριες διαφορές. Σε πρώτο επίπεδο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, οι ριζοσπάστριες ενδιαφέρονται για τη διευθέτηση των σχέσεων των δύο φύλων στην ιδιωτική σφαίρα ενώ οι μαρξίστριες υποστηρίζουν ότι η δημόσια σφαίρα και η εργασία προηγούνται. Το επόμενο σημείο διαφοράς σχετίζεται με αυτό που αποκαλείται ως «εξουσία» από τα δύο αυτά ρεύματα, οι πρώτες εφιστούν τη προσοχή τους στο φύλο ενώ οι δεύτερες στην τάξη, τον ιδιωτικό πλούτο, την περιουσία και το

κέρδος. Το μόνο σίγουρο είναι ότι και οι δύο επικροτούν και στηρίζουν επαναστατικές μεθόδους και τακτικές και για την ανατροπή της ταξικής καταπίεσης.

Δ. Σοσιαλίστριες Φεμινίστριες

Αυτό το ρεύμα, που έκανε την εμφάνιση τους στα τέλη της δεκαετίας του '60 και αρχές του '70 δεν είναι μια αμιγής ομάδα, αλλά ένας συνδυασμός από ριζοσπάστριες και μαρξίστριες φεμινίστριες. Κάτω από αυτό το γενικό όρο μπορούν να συμπεριληφθούν τρεις ομάδες: η πρώτη ομάδα δημιουργήθηκε από το συγκερασμό μαρξιστικών θέσεων και φροϋδικών απόψεων (περί ψυχανάλυσης του ταξικού συστήματος) και υποστηρίζει ότι και το φύλο (πατριαρχία) και η τάξη (καπιταλισμός) είναι πηγές καταπίεσης των γυναικών, αλλά αυτή η δυαδικότητα έχει λάβει τη μορφή μιας ιεραρχικής οργάνωσης. Η δεύτερη ομάδα επιχειρήσε να περιγράψει ένα ενιαίο σύστημα τη Καπιταλιστική Πατριαρχία, όπως το ονόμασε. Στην κορυφή αυτού του συστήματος τοποθετούνται οι άνδρες καπιταλιστές ως πηγή εξουσίας ενώ η στρατηγική της ανατροπής είναι μια παραλλαγή του μαρξισμού αφού, κάποιες φορές καταφεύγει στην άμεση σύγκρουση, κάποιες άλλες όμως επιχειρεί μικρές θεσμικές αλλαγές. Η τρίτη και τελευταία ομάδα μοιάζει με τη πρώτη στη θεωρητική παραδοχή, αλλά βάζει το θέμα της αλληλεξάρτησης των δύο αυτών συστημάτων αφού υπάρχει διαντίδραση μεταξύ τους δηλαδή, κάθε σύστημα μπορεί να επιβιώσει από μόνο του αλλά είναι πιο λειτουργικό και αποτελεσματικό όταν “συνεργάζεται” με το άλλο (Παπαγεωργίου, 2004).

Όταν πρωτοεμφανίστηκε αυτό το ρεύμα, κάθε προσπάθεια που γινόταν να θιγούν τα θέματα της φυλής και της εθνικότητας παραγκωνιζόταν και έμενε στο περιθώριο. Οι φεμινίστριες όμως της μετα-αποικιακής εποχής ισχυρίζονταν, ότι π.χ. οι έγχρωμες γυναίκες ή οι γυναίκες του τρίτου κόσμου έχουν να υπερβούν και να αντιμετωπίσουν εκτός του φύλου και της οικονομίας και την καταπίεση της φυλής που τις υποβίβαζε ακόμη περισσότερο και έτσι κρίθηκε απαραίτητο να αρχίσουν να το συμπεριλαμβάνουν αυτά τα θέματα στο λόγο τους.

Η προσέγγιση των σοσιαλιστριών⁷ ήταν ξεκάθαρα συνδεδεμένη με τη συμμετοχή των γυναικών στα αριστερά κινήματα αφού, καθώς υποστήριζαν ότι υπάρχει σχέση

⁷ Προτιμούσαν το σύνθημα «φεμινισμός των εργατικών τάξεων» (working class) ή «φεμινισμός της βάσης» (grass root feminism), φιλοσοφία που προερχόταν από την ανάμειξη και τη σχέση τους με τις εργατικές ενώσεις καθώς και με τη δράση τους στο επίπεδο της γειτονιάς (grassroots). Ο grassroots

μεταξύ καπιταλιστικού συστήματος και διαφυλικής ανισότητας, έπρεπε κατά συνέπεια να αντικατασταθούν και στα δύο αυτά συστήματα. Για να πραγματοποιηθεί όμως αυτό, ήταν αναγκαίος ο μετασχηματισμός των τυπικών συστημάτων, όπως της παραγωγής και της αναπαραγωγής, αλλά και των άτυπων, όπως αυτά της κοινωνικοποίησης και της σεξουαλικότητας (Παπαγεωργίου, 2004).

Έτσι, για να πραγματοποιηθεί αυτό, παρουσιάστηκε η ανάγκη για έναν πιο «ήπιο μαρξισμό», που θα μπορούσε να φιλοξενήσει την ανάλυση των δύο φύλων σε μια ανάλυση της πατριαρχίας, αντί να «επιβάλλει αναγκαστικά» την οικονομική ανάλυση του μαρξισμού για να απαντήσει σε μια σειρά ερωτημάτων. Αυτό ήταν στην ουσία μια υπεκφυγή καθώς, η προέλευση της καταπίεσης προκαλούσε αμηχανία στις φεμινίστριες. Έτσι η συζήτηση πήρε μια άλλη κατεύθυνση και οι μαρξίστριες και σοσιαλίστριες άρχισαν να αναλύουν τις δομές της πατριαρχίας και να συζητούν αν θα έπρεπε η πατριαρχία να αναλυθεί ως ένα σύνολο κοινωνικών θεσμών με τη δική του ιστορία και τη δική του αιτιώδη προέλευση (Howie & Tauchert, 2004).

Οι ριζοσπάστριες, σοσιαλίστριες και μαρξίστριες φεμινίστριες εμφάνισαν μια εναλλακτική πρόταση, λιγότερο ατομικιστική, λιγότερο προσανατολισμένη στο εσωτερικό του ατόμου και περισσότερο συλλογική και εξώστρεφη.

Ε. Φροϋδικές Φεμινίστριες και Ψυχαναλυτικός Φεμινισμός

Ο τίτλος αυτής της ομάδας είναι μάλλον παραπλανητικός. Ίσως θα ήταν προτιμότερο να αποκαλούνται αντι-φροϋδικές φεμινίστριες, αφού η θεωρία που υποστηρίζουν περί φύλου, εκμετάλλευσης και καταπίεσης βασίζεται στην απόρριψη της φροϋδικής άποψης σχετικά με τη σεξουαλικότητα και τη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Πολλές φεμινίστριες τις δεκαετίες του '60 και του '70 «επιτέθηκαν» στον Freud λόγω της αρνητικής αντιμετώπισης των γυναικών και της ζημιάς που έχουν πάθει από την εφαρμογή αυτών των θεωριών επάνω στη σεξουαλικότητα των γυναικών (Rosser, 1992).

Ο φροϋδικός φεμινισμός απορρίπτει την άποψη περί καθορισμένων ρόλων και δίνει έμφαση στη σημασία της μητέρας για το παιδί, πριν ακόμη το παιδί είναι σε θέση να επικοινωνήσει μέσω της γλώσσας. Η μοναδική διαφορά γυναικών και ανδρών είναι

feminism είχε τις ρίζες του στα εργατικά κέντρα των χαμηλότερων εργατικών στρωμάτων, στις γειτονίες και τις κοινότητες όπου αυτές κατοικούσαν. Οι στόχοι του πρακτικοί, όπως το δικαίωμα στην εργασία, η συμμετοχή στις εργατικές ενώσεις, ίση εργασία και παροχές με τους άνδρες.

ανατομική και αυτό δε στερεί κάτι από τις γυναίκες στο κοινωνικό πλέγμα. Έτσι λοιπόν, απορρίπτεται ότι οι γυναίκες έχουν το φθόνο του πέους, και υποστηρίζεται ότι χρειάζεται μια προσπάθεια από την πλευρά των γυναικών να «θηλυκοποιήσουν» τους άνδρες, δηλαδή να βοηθούν περισσότερο και να δείχνουν φροντίδα και κατανόηση (Παπαγεωργίου, 2004). Ο φροϋδικός φεμινισμός είναι μια κίνηση που προσπαθεί να διδάξει στους άνδρες να μη σκέφτονται με βάση το φύλο, αλλά με βάση την ιδιότητά τους, ως ατόμων.

Ο ψυχαναλυτικός φεμινισμός προέρχεται από τη φροϋδική θεωρία και έχει ως εναρκτήρια θέση ότι τα αγόρια και τα κορίτσια αναπτύσσουν τις αντιθέσεις των ρόλων των φύλων επειδή βιώνουν τη σεξουαλικότητα τους με διαφορετικό τρόπο στα στάδια της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης (Rosser, 1992). Η «φροϋδική προκατάληψη» ότι η ανατομία είναι πεπρωμένο, ενυπάρχει στους κόλπους του ταυτόχρονα με τη τάση που τη θεωρεί ξεπερασμένη. Η ψυχαναλυτική θεωρία υποθέτει ότι το βιολογικό φύλο θα οδηγήσει σε διαφορετικούς τρόπους έμφυλης κοινωνικοποίησης των δύο φύλων. Όμως, δεν έχει ιδιαίτερα αυστηρά ντετερμινιστικά βιολογικά δεδομένα, δηλαδή, οι μη «φυσιολογικές» σεξουαλικότητες μπορεί να προκύψουν όταν η κατασκευή των δύο φύλων είναι αντίθετη ή δεν συμπίπτει με το βιολογικό φύλο. Μήπως όμως, κατά βάθος, αυτή η λογική εμπεριέχει συγκαλυμμένη τη ντετερμινιστική λογική και ακολουθία των γεγονότων στη ζωή ενός ατόμου;

Παρά το γεγονός ότι μαρξισμός και ψυχανάλυση ασχολούνται και οι δύο με τις διαδικασίες αλλαγής και συγκρούσεων παρόλα αυτά υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά ως προς τη φύση των εν λόγω διαδικασιών. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες υποστήριζαν ότι η ψυχανάλυση είναι μια εξατομικευμένη «απάντηση» στη δυστυχία της αλλοτρίωσης που ταυτόχρονα αποκλείει εμπειρίες και αποξενώνει το άτομο από το υπόλοιπο πλαίσιο, οδηγώντας το σε ένα συμβιβασμό με το status quo (Howie & Tauchert, 2004).

ΣΤ. Οι Φεμινίστριες του Lacan

Οι φεμινίστριες που έχουν επηρεαστεί από τον Lacan πιστεύουν, ότι η ανάπτυξη του έμφυλου εαυτού έχει γλωσσικά, συμβολικά και πολιτισμικά στοιχεία. Η ιδέα του υποκειμενικού εαυτού δεν υπάρχει ξέχωρα από την κοινωνικά κατασκευασμένη αρρενωπότητα. Δεν υπάρχει αρσενικό ή θηλυκό άτομο πριν από το σχηματισμό του υποκειμένου, δηλαδή, πριν από την ανάπτυξη της γλώσσας. Η ερώτηση για το «Είναι»

του κοινωνικού και/ ή του βιολογικού φύλου με λακανικούς όρους ισοδυναμεί με υπονόμηση της ίδιας της επιδίωξης της λακανικής θεωρίας της γλώσσας. Ο Λακάν αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία που δίνει στην οντολογία η δυτική μεταφυσική και επιμένει στο ερώτημα «Τι είναι / έχει Υπάρξει;» (Butler, 2009).

Εν προκειμένω λοιπόν, απαιτείται η σύνδεση όχι με τη πραγματική λέξη, αλλά με τη συμβολική πολιτισμική σημασία που αυτή έχει αποκτήσει μέσα από την κωδικοποίηση της γλώσσας (Παπαγεωργίου, 2004). Εάν λοιπόν κατανοηθούν αυτές οι πολιτισμικές προκαταλήψεις και μειωθούν, ή ακόμη καλύτερα, μέσω του χρόνου, εξοβελιστούν από τη γλώσσα, τότε σταδιακά θα ελαττωθούν και οι διακρίσεις και η εκμετάλλευση.

Z. Ουσιοκρατικές Φεμινίστριες (Essentialist Feminism)

Ξεκινούν με την παραδοχή ότι οι γυναίκες είναι διαφορετικές από τους άνδρες λόγω βιολογίας και ειδικότερα λόγω των χαρακτηριστικών του φύλου και του αναπαραγωγικού συστήματος. Αυτός ο φεμινισμός διευρύνθηκε και συμπεριέλαβε τις διαφορές των φύλων στην οπτικο-χωρική και λεκτική ικανότητα, στην επιθετικότητα και γενικώς στα ψυχικά χαρακτηριστικά.

Το 19^ο αιώνα οι συγκεκριμένες φεμινίστριες αποδεχόμενες συχνά τις ουσιοκρατικές ιδέες των ανδρών επιστημών (π.χ. Freud, Darwin) πρότειναν τη βιολογική βάση για τις διαφορές των φύλων και για να «εξηγήσουν» την κατώτεροτητα των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες σε σωματικά και ψυχικά γνωρίσματα. Αν και δεν απέρριπταν τη θετικιστική προσέγγιση και την ουδετερότητα της επιστήμης και ειδικότερα της επιστημονικής μεθόδου στην έρευνα, πρότειναν έναν διαφορετικό δρόμο στην επιστήμη. Θέλησαν να αποδείξουν πως οι γυναίκες επιστήμονες θα προσέγγιζαν με εντελώς διαφορετικό τρόπο τα εκάστοτε προς έρευνα ζητήματα και αυτό θα συνέβαινε λόγω της διαφοράς του φύλου τους (Rosser, 1992). Αυτό όμως, συνεπάγεται μια κοινωνική κατασκευή της γνώσης και της επιστήμης περαιτέρω, χωρίς να την απαλλάσσει από επιστημονικές προκαταλήψεις αλλά δημιουργώντας «γυναικεία» κριτήρια για την επιστήμη.

H. Μεταμοντέρνες Φεμινίστριες

Η δυτική παραδοσιακή σκέψη φαίνεται να έχει κτιστεί πάνω στη λογική, το λόγο και σε συγκεκριμένες αρχές. Για τους μεταμοντερνιστές δεν υπάρχει καμία μορφή

γενικότητας, δεν αποδέχονται καθολικές κατηγορίες που να εφαρμόζονται από όλους, παντού και πάντα, αλλά υπάρχουν πολλαπλές πραγματικότητες. Η κατανόηση της πραγματικότητας θα αποκτηθεί μόνο μέσω του λόγου (discourse) (Παπαγεωργίου, 2010). Στόχος τους είναι να εξαλείψουν την παραδοσιακή σημασία των όρων μέσω της αποδόμησης, την καταστροφή δηλαδή της σημασίας τους που θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα (Παπαγεωργίου, 2004).

Το ζήτημα του «υποκειμένου» εδώ είναι κομβικής σημασίας για τις μετέπειτα αναλύσεις των μεταμοντερνιστών, οι οποίοι θέτουν στο κέντρο τη «γυναίκα» ως υποκείμενο έρευνας και τις προεκτάσεις που έχει αυτό. Για τις μεταμοντέρνες φεμινίστριες, το ζήτημα των γυναικών ως υποκείμενο του φεμινισμού, ενέχει την πιθανότητα να μην υπάρχει ένα υποκείμενο που στέκεται «προ» του νόμου, περιμένοντας να αναπαρασταθεί και να αντιπροσωπευθεί (Butler, 2009). Επισημαίνουν λοιπόν, τον κίνδυνο κατασκευής του υποκειμένου του φεμινισμού, αφού, με αυτό τον τρόπο ο φεμινισμός γίνεται επιρρεπής σε παρερμηνείες.

Συνεπώς, καταλαβαίνουμε ότι για τις μεταμοντέρνες φεμινίστριες ότι το υποκείμενο δεν είναι ποτέ ενιαίο, σταθερό, και «πραγματικό», καθώς, βρίσκεται πάντοτε σε μια διαδικασία του γίνεσθαι, χωρίς ποτέ να «τα καταφέρνει». Ωστόσο η ίδια η θεωρία του μεταμοντερνισμού καταλήγει στο σχετικισμό και αναπόφευκτα, στο σολιμισμό, δηλαδή στον ισχυρισμό ότι ο εαυτός είναι η μόνη πραγματικότητα που μπορεί να επαληθευτεί.

Ο μεταμοντερνισμός επίσης απορρίπτει κατηγορηματικά τη βιολογία και τη φυσιοκρατία (naturalism). Κάθε διαφορά που εντοπίζεται στο πεδίο του κοινωνικού φύλου δεν υπάρχει ως φυσική προ-γλωσσική πραγματικότητα γιατί η γλώσσα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και αποτελεί την πηγή όλων εκείνων των λανθασμένων κατηγοριοποιήσεων που χρησιμοποιούνται από όσους θέλουν να ελέγξουν τις διάφορες ομάδες της κοινωνίας (Παπαγεωργίου, 2010).

Στα παρακάτω κεφάλαια, θα αναφερθούν οι όροι μετα-στρουκτουραλισμός και μεταδομισμός, οπότε, χρειάζεται σε αυτό το σημείο χρειάζεται να αναφερθεί η σημασία αυτών των όρων. Ο φεμινιστικός μετα-στρουκτουραλισμός αμφισβητεί τη θεμελιωτική επιστημολογία, σύμφωνα με την οποία η πραγματικότητα είναι μια και αυθύπαρκτη και μένει απλώς να αποδοθεί με τη χρήση της επιστημολογικής προσέγγισης. Επίσης δεν αναγνωρίζει την αντικειμενικότητα στην κοινωνική

πραγματικότητα και υποστηρίζει ότι η ερευνήτρια πρέπει να αναμειχθεί η ίδια στην παραγωγή της γνώσης. Στο ίδιο γενικότερο πλαίσιο της “μη-πραγματικής αλήθειας”, κινείται και η έννοια του μεταδομισμού, του οποίου η άποψη έχει χτιστεί γύρω από τις χρήσεις και τις καταχρήσεις της γλώσσας. Ο μεταδομισμός επικεντρώνεται κυρίως στον πολιτιστικό τομέα, στην παραγωγή και στην ανάγνωση κειμένων και φυσικά στην αποδόμηση τους. Ο μεταδομισμός μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού δεν προσπαθεί να κάνει προβλέψεις, αλλά δείχνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην άσκηση κριτικής. Δεν ασπάζεται καμία συγκεκριμένη μεθοδολογία ούτε μέθοδο, διότι δεν ακολουθεί κανένα συγκεκριμένο φιλοσοφικό ή ερευνητικό πρόγραμμα.

Ωστόσο, αν και υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ μεταμοντέρνων και μετα-στρουκτουραλιστών φεμινιστριών όσον αφορά στην προσέγγιση της αποδόμησης όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, οι διαφορές τους ως προς την κοινωνική και φιλοσοφική κριτική είναι πολύ μικρές. Το μόνο σίγουρο είναι, ότι οι όροι μεταμοντερνισμός, μετα-στρουκτουραλισμός και μεταδομισμός σηματοδοτούν την απόρριψη του δυτικού συστήματος εννοιολόγησης.

1.5. Γυναικείες σπουδές- Σπουδές φύλου

Πώς όμως, κατάφεραν οι γυναίκες να δημιουργήσουν τις επιστημονικές εκείνες προσεγγίσεις που θα οδηγούσαν στην κατανόηση του φύλου; Με ποιο τρόπο προκάλεσαν το ακαδημαϊκό κατεστημένο, και γενικότερα τις επικρατούσες ιδέες και γνώσεις; Το γυναικείο κίνημα υπήρξε η βάση για τη θεσμοθέτηση των γυναικείων σπουδών στα πανεπιστήμια και ότι γυναικείες σπουδές (μετέπειτα σπουδές φύλου⁸) ήταν αυτές που ξεκάθαρα, έδωσαν ώθηση στην φεμινιστική ακαδημαϊκή έρευνα. Αυτές έθεσαν υπό αμφισβήτηση τη «γνώση» αλλά και το μηχανισμό με τον οποίο αυτή παράγεται, δηλαδή τις μεθόδους έρευνας (Παπαγεωργίου, 2010).

Το πρώτο, επίσημα καθιερωμένο μάθημα «Γυναικείων Σπουδών» διδάχτηκε το 1970 στις Η.Π.Α., στο πανεπιστήμιο San Diego State College της Καλιφόρνια. Μάλιστα τα πτυχία και τα προγράμματα των Γυναικείων Σπουδών στις κοινωνικές

⁸ Για διάφορους θεωρητικούς και πολιτικούς λόγους, ο όρος «γυναικείες σπουδές» άρχισε να αντικαθίσταται στη δεκαετία του 1990 με τον όρο «σπουδές φύλου», μια ένδειξη πως είχε γίνει συνείδηση ότι είναι αδύνατη η μελέτη των γυναικών χωρίς τη μελέτη των ανδρών.

επιστήμες αναπτύσσονταν τόσο γρήγορα, που μέχρι το 1976 υπήρχαν 15 αντίστοιχα εδραιωμένα προγράμματα (Bird, 2002). Το γιατί όμως αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο μέσα στα πανεπιστήμια και μάλιστα πρώτα σε αυτά των Η.Π.Α., οφείλεται στο γεγονός ότι ο φοιτητικός ακτιβισμός ήταν πολύ ανεπτυγμένος και επηρεασμένος από τα κινήματα εκείνης της περιόδου (Bird, 2002).

Αυτή την εποχή, οι διαφορές των φύλων εξακολουθούν να είναι στο επίκεντρο της σχετικής επιστημονικής έρευνας, αλλά τώρα υπάρχει η σκέψη ότι είναι πιθανόν οι τρόποι διαμόρφωσης του φύλου να συνδέονται τόσο με τους άνδρες, όσο και με τις γυναίκες (Evans, 2004). Άλλωστε, επισημάνθηκε από πολλούς ότι ο όρος «σπουδές φύλου» σε αντίθεση με τον πρώτο όρο («γυναικείες σπουδές»), έχει ένα στοιχείο ουδετερότητας και οδηγεί στην από-πολιτικοποίηση του θέματος. Το κυριότερο είναι ότι ο όρος «σπουδές φύλου» δεν είναι το ίδιο σαφής, εξειδικευμένος και εμφατικός όσο ο όρος «γυναικείες σπουδές» (Evans, 2004). Ισχύει όμως στ' αλήθεια κάτι τέτοιο; Είναι από-πολιτικοποίηση να μεταφέρεις το κέντρο του ενδιαφέροντος από τις γυναίκες στο ενδιαφέρον στις επιπτώσεις που έχουν οι όροι θηλυκότητα-αρρενωπότητα;

Μετά την παρένθεση της αναφοράς στους δύο όρους, συνεχίζουμε να ξετυλίγουμε το νήμα της χρονικότητας των σπουδών. Από τη δεκαετία του 1970 είχε ξεκινήσει από την πλευρά των γυναικών, στα πανεπιστήμια της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, μια προσπάθεια για την παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο είχε δομηθεί η κατώτερη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και την κυρίαρχη κουλτούρα. Μέσα από το έργο των γυναικών θεωρητικών, επισημάνθηκαν και εξετάστηκαν διεξοδικότερα θέματα όπως οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων και η παρουσίαση εναλλακτικών προοπτικών, η διαφοροποίηση της ιδιωτικής από την δημόσια σφαίρα και η ιεράρχηση των φύλων σε αυτές καθώς θεωρητική θεμελίωση των διαδικασιών που καθιστούν το φύλο και τη σεξουαλικότητα πολιτισμικά κατασκευάσματα (Παπαγεωργίου, 2010).

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε αυτά τα πλαίσια, απέρριπταν τους τρόπους με τους οποίους γίνεται αντιληπτή η κοινωνία και η συμπεριφορά των γυναικών, προσφέροντας εναλλακτικούς τρόπους ερμηνείας. Τέθηκαν λοιπόν, νέα ερωτήματα για το φύλο και τις έμφυλες σχέσεις εν γένει. Ειδικότερα ένας από τους στόχους ήταν να αλλάξει ριζικά η φύση της γνώσης, που μέχρι τότε ήταν ανδροκεντρική, θέτοντας ένα διαφορετικό πλαίσιο όπου οι διαφορετικές αξίες δεν θα γίνονταν πια αντιληπτές με

όρους διαφορετικότητας. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό των γυναικείων σπουδών ήταν η κατάργηση των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των επιστημονικών κλάδων, καθώς η διεπιστημονική εξέταση του θέματος θεωρείται πιο ολοκληρωμένη, γιατί η ερευνήτρια έχει μεγαλύτερο περιθώριο επιλογής θεωρητικών και εμπειρικών επιστημονικών παραδειγμάτων.

Το κάθε ρεύμα του φεμινισμού εισάγει μοναδικές ανησυχίες και προσεγγίσεις στις συζητήσεις για το φύλο, την επιστήμη και τη γνώση. Όποια επιλογή κι αν έκαναν όσον αφορά το μεθοδολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο, όλες οι προσεγγίσεις είχαν μια κοινή θέση. Μέσα στο σύνολο των επιστημονικών μεθοδολογιών και πρακτικές για τις φεμινίστριες, μια συγκεκριμένη γκάμα/ποικιλία δεν είναι επιστημονικές. Η εφαρμογή μη-επιστημονικών μεθόδων χαρακτηρίζεται αόριστα από τις φεμινίστριες ως «θετικισμός». Οι θετικιστικές προσεγγίσεις αντανakλούν με μια συγκεκριμένη αντίληψη για την επιστημονική μέθοδο που εφαρμόζεται στην έρευνα της κοινωνικής ζωής, η οποία υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα είναι άμεσα προσβάσιμη με τις κατάλληλες μεθόδους. Ολόκληρο το θεωρητικό υπόβαθρο του θετικισμού στηρίζεται στο ότι η επιστήμη, δεν είναι ουδέτερη, «ήρεμη» και ελεύθερη αξιών για την αναζήτηση της μεγάλης Αλήθειας, ούτε οι ερευνητές είναι αντικειμενικοί, αμερόληπτοι πολιτικά. Αντιθέτως, εμπλέκονται σε ερωτήματα που θέτουν για τη φύση ή τις μεθόδους που χρησιμοποιούν για να σχεδιάσουν-πλαισιώσουν τις απαντήσεις τους (Ramazanoglu & Holland, 2002). Όλα αυτά είναι ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα κεφάλαια, από διαφορετική σκοπιά στο καθένα, στα πλαίσια της επιστημολογικής προσέγγισης, της μεθοδολογίας και των «εφαρμογών» που έχουν στην ψυχολογία οι διαφορετικές προσεγγίσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Φεμινιστική Επιστημολογία

2.1. Φεμινιστική επιστημολογία

Η *επιστημολογία* είναι ένας κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη θεωρία της γνώσης. Σχετίζεται με την παραγωγή της γνώσης, π.χ. από πού προέρχεται η γνώση, πώς την αποκτούμε, πώς την ερμηνεύουμε και πώς την νομιμοποιούμε. Αυτό σημαίνει να σκεφτόμαστε σχετικά με τη φύση της ίδιας της γνώσης, σχετικά με το πεδίο εφαρμογής της, καθώς και για την εγκυρότητα και για την αξιοπιστία των ισχυρισμών για την ίδια τη γνώση (Willig, 2008). Κατά την Harding⁹ η επιστημολογία είναι μια θεωρία γνώσης, η οποία εκτιμά και κρίνει τι είδους γνώσεις μπορούν να γίνουν γνωστές και ποιος μπορεί να είναι ο γνώστης, σαν ένα είδος στρατηγικής που «δικαιολογεί» και αιτιολογεί τις πεποιθήσεις (Harding, 1987). Τα επιστημολογικά ζητήματα είναι ζωτικής σημασίας και έχουν επιπτώσεις στη διαμόρφωση των τομέων καθώς και στην επιλογή των μεθόδων έρευνας (Rosser, 1992).

Πολλά από τα προβλήματα και τους περιορισμούς που συνδέονται με τις καθιερωμένες επιστημολογικές προοπτικές που θα περιγραφούν παρακάτω, εντοπίστηκαν από μελετητές του φεμινιστικού κινήματος. Η φεμινιστική επιστημολογία θεωρεί απαραίτητο να «σκαλίζει» για ποιο λόγο έχουν αποκλειστεί οι γυναίκες από πλευρές της κοινωνικής ζωής, να εξετάσει τη σχέση μεταξύ του «ποιός και του τι» αλλά και τα αποτελέσματα αυτής σχέσης. Αυτό αποτελεί μια κίνηση ιδιαίτερης σημασίας γιατί σε αυτή βασίζεται η συγκεκριμένη επιστημολογία. Με άλλα λόγια, στο έργο της ερευνάται ποιός είναι ο «αυτός» που έχει προωθήσει αυτή την περιθωριοποίηση και τι αντίκτυπο έχει στη ζωή των γυναικών- όταν μιλάμε για τη ζωή τους δεν εννοούμε μόνο τις υλικές συνθήκες αλλά και την οργάνωση των θεσμών γύρω τους. Επίσης στη φεμινιστική επιστημολογία σημασία δεν έχουν μόνο οι γυναίκες αλλά και ο ερευνητής, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η παραγωγή γνώσης που θα υπάρξει θα είναι άμεσο αποτέλεσμα της εικόνας που έχει ο ερευνητής για τον κοινωνικό κόσμο.

⁹ Η Harding απορρίπτει τον μεταμοντερνισμό ενώ υιοθετεί μια σειρά μεταμοντέρνων ζητημάτων, όπως την άρνηση της διστικής σκέψης και τη «δέσμευση» στις φεμινιστικές κατηγορίες, ώστε να παραμείνουν ασταθείς. Πάντως η δουλειά της Harding δεν είναι εύκολο να κατηγοριοποιηθεί στο μοντέρνο ή μεταμοντέρνο κουτί (Bracke & Bellacasa, 2004).

Η επιστημολογία συνδέεται με την παραδοσιακή βιολογία που υποδεικνύει ότι τα φυσιολογικά, χημικά και ανατομικά χαρακτηριστικά των έμβιων όντων μπορούν να γίνουν γνωστά από τους επιστήμονες, οι οποίοι «δοκιμάζουν» τις παρατηρήσεις τους και τις επικυρώνουν μέσω της επιστημονικής μεθόδου (Rosser, 1992). Η φεμινιστική κριτική της επιστημολογίας της βιολογίας έχει καταδείξει ότι η θεωρία της γνώσης αποτελεί μια αρσενική θεώρηση για τον κόσμο.

Η *μεθοδολογία*, από την άλλη, σχετίζεται με την στρατηγική της απόκτησης της γνώσης, έχει να κάνει με το πώς διεξάγεται η έρευνα, από ποιόν και τι εμπεριέχει. Η μεθοδολογία αποτελεί μια θεωρία και ανάλυση του πώς προχωρά η έρευνα ή πώς χρειάζεται να προχωρήσει, εξετάζει τον τρόπο που η γενική δομή της θεωρίας βρίσκει την εφαρμογή της (Rosser, 1992). Επιστημολογία, μέθοδοι, μεθοδολογία είναι έννοιες σχετικές και συνήθως είναι συνδεδεμένες κατά τη διαδικασία της έρευνας. Αν και οι φεμινίστριες, όπως θα συναντήσουμε στη συνέχεια, δεν ευθυγραμμίζονται όσον αφορά τη μεθοδολογική τους προσέγγιση, η συμφωνία τους βρίσκεται στην εξουσία της ανδροκεντρικής μεθοδολογίας. Έτσι γεννήθηκαν κάποια ερωτήματα, τα οποία καθοδήγησαν σε μεγάλο βαθμό την έρευνα των φεμινιστριών. Αρχικά, ποιος έχει τη δύναμη να παράγει έγκυρες γνώσεις, δεύτερον, τι είδους κανόνες χρησιμοποιούνται ώστε να αποφασίζεται κάθε φορά τι είναι εκείνο που μετράται ως πραγματική και έγκυρη γνώση και τρίτον, κατά πόσον η γνώση για την κοινωνική ζωή είναι ένα ιστορικό γεγονός που πηγάζει από ειδικές κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, διανοητικές καταστάσεις και συνθήκες.

Προσπάθειες να αναπτυχθούν ξεχωριστές φεμινιστικές θεωρίες της γνώσης ανέκυψαν από ένα πλήθος πηγών από το 1970. Πηγή, υπήρξε η απογοήτευση που βίωναν, οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα, από κοινωνικούς επιστήμονες και βιολόγους καθώς προσπάθησαν να «προσθέσουν» τις γυναίκες και το φύλο στο υπάρχον σώμα γνώσης ο καθένας στο δικό του πεδίο (Harding, 1991). Τα εννοιολογικά σχήματα σε αυτά τα πεδία και οι κυρίαρχες αντιλήψεις, οι ιδέες της αντικειμενικότητας, της λογικής-ορθολογισμού και της επιστημονικής μεθόδου υπήρξαν πολύ αδύναμες ή παραμορφωμένες με τον έναν ή άλλο τρόπο. Σκοπός τους ήταν να αναπτύξουν μια επιστημονική γνώση που θα είναι ικανή ακόμα και για τον εντοπισμό- πόσο μάλλον για την εξάλειψη-κατάργηση των σεξιστικών παραδοχών και πεποιθήσεων. Πολύ περισσότερο, η φεμινιστική οπτική, από την οποία προέκυψε η αναγνώριση και η κριτική του σεξισμού και του ανδροκεντρισμού, θεωρήθηκε από τους περισσότερους

επιστήμονες ως πολιτική, και ως εκ τούτου, μια «απειλή» για τις δήθεν προσπάθειές τους να παρέχουν καθαρές περιγραφές και εξηγήσεις από τις κανονικότητες και τις υποκείμενες τάσεις συνάφειας στη φύση και τις κοινωνικές σχέσεις (Harding, 1991).

Το αρσενικό καθιερώθηκε ως κανόνας. Η συντριπτική πλειοψηφία των μελετών διεξήχθησαν με αρσενικά υποκείμενα. Αυτό εν μέρει οφειλόταν στην υπόθεση ότι οι άνδρες αποτελούν πρωτότυπα/πρότυπα υποκείμενα. Ως εκ τούτου, τα ευρήματα βασίζονται σε μελέτες με άνδρες (νέους, λευκούς, μεσαίας τάξης) τα οποία στη συνέχεια γενικεύθηκαν για τον πληθυσμό στο σύνολο του, έτσι αποτέλεσαν το πρότυπο βάση του οποίου μετρήθηκαν άλλα μέλη της κοινωνίας στη συνέχεια. Αυτό σήμαινε ότι οι γυναίκες όταν υπήρξαν αργότερα ως συμμετέχοντες σε έρευνες, οι επιδόσεις και η συμπεριφορά τους αξιολογήθηκαν με βάση το «αρσενικό δείγμα» (Willig, 2008).

Η «ανδρική επιστήμη» φέρεται να είναι ή τουλάχιστον προσπάθησε να είναι αντικειμενική. Αυτό σήμαινε ότι οι ερευνητές έπρεπε να παραμείνουν ανεξάρτητοι και αμερόληπτοι προς το αντικείμενο τους. Αναπτύχθηκαν διάφορες διαδικασίες για να εξασφαλίσουν ότι η συλλογή και η ανάλυση δεδομένων δεν είχαν «μολυνθεί» από τον ερευνητή. Αυτό περιελάμβανε τυποποιημένες οδηγίες για τα άτομα, την ελαχιστοποίηση της επαφής μεταξύ των ερευνητών και των συμμετεχόντων, «τυφλές» διαδικασίες για τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων καθώς και διάφορες προσπάθειες να «εξουδετερωθεί» το ερευνητικό περιβάλλον. Η φεμινιστική κριτική υποστήριξε, ότι η προσπάθεια της να είναι αντικειμενική και οι στρατηγικές που υιοθέτησε προς αυτή την κατεύθυνση είχαν, στην πραγματικότητα, χρησιμεύσει για να συσκοτίσουν το γεγονός ότι η ταυτότητα και η άποψη του ερευνητή δεν διαμορφώνει σε θεμελιακή βάση τη διαδικασία της έρευνας και τα συμπεράσματα. Η Haraway, υποστηρίζει ότι η εναλλακτική λύση για τη θέση των ερευνητών σχετικά με το «μάτι του Θεού», είναι οι ίδιοι οι ερευνητές να αναλογιστούν τη δική τους θέση σε σχέση με το φαινόμενο που μελετούν και να προσπαθήσουν να εντοπίσουν τους τρόπους με τους οποίους μια τέτοια άποψη θα διαμορφώσει την ερευνητική διαδικασία. Αυτή είναι η έννοια της αναστοχαστικότητας, η οποία θα συζητηθεί με περισσότερες λεπτομέρειες στο επόμενο κεφάλαιο, ως αναγκαία προϋπόθεση για το δρόμο προς τις «απελευθερωτικές μεθοδολογίες».

Ακόμη όμως και εάν μπορεί να διατυπωθεί μια φεμινιστική κριτική των καθιερωμένων επιστημολογιών και των «αρσενικών επιστημών», δεν υπάρχει καμία φεμινιστική επιστημολογία ή ακόμη και μεθοδολογία, που μπορεί ενιαία να δώσει απαντήσεις (Willig, 2008). Οι φεμινίστριες έχουν ανταποκριθεί με διαφορετικούς τρόπους στα προβλήματα και τους περιορισμούς που συνδέονται με τον θετικισμό και τον εμπειρισμό. Μεταξύ των διάφορων εναλλακτικών προσεγγίσεων που αναπτύχθηκαν από τους φεμινιστικούς κοινωνικούς επιστήμονες και φιλοσόφους είναι η φεμινιστική επιστημολογία, η εθνομεθοδολογία και οι διάφορες εκδοχές του φεμινιστικού μετα-στρουκτουραλισμού.

Στην προσπάθεια τους να διορθώσουν-αντιμετωπίσουν αυτή την κατάσταση και να αντιπροσωπευθούν, ανέπτυξαν και άρθρωσαν αρκετές ανταγωνιστικές μεταξύ τους επιστημολογίες. Τρεις κύριες φεμινιστικές τάσεις προς την παραγωγή νέων θεωριών γνώσης αναδύθηκαν: ο φεμινιστικός εμπειρισμός, η φεμινιστική stand point theory και η πιο πρόσφατη μεταμοντέρνα φεμινιστική επιστημολογία (Di Stefano, 1990). Αυτές οι θεωρίες γνώσης τόσο δανείζονται αλλά και βρίσκονται σε ρήξη με τις «προ-φεμινιστικές» επιστημολογίες, έτσι απαιτείται προσεκτική δουλειά για να ξεδιαλύνουμε τι ισχυρίζονται και τι δεν ισχυρίζονται οι φεμινιστικές επιστημολογίες.

Η κριτική τους δεν αφορούσε μόνο την «κακή» επιστήμη αλλά επίσης και τις προβληματικές, τους σκοπούς, την ηθική-δεοντολογία, τις συνέπειες και την κατάσταση του τι θεωρείτο μέχρι τότε, επιστήμη. Η κριτική της τελευταίας γίνεται στο πλαίσιο της πρόκλησης για τη δημιουργία και την ανασυγκρότηση μιας «καλύτερης επιστήμης». Τη στιγμή που ο φεμινισμός καθώς και τα άλλα απελευθερωτικά κοινωνικά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους έθεσαν στο προσκήνιο νέες ατζέντες και προσδοκίες που περιελάμβαναν τη δημιουργία «νέων επιστημών» (Harding, 1991). Εξέτασαν με κριτικό πνεύμα τα συγκρουόμενα συμφέροντα στην επιστήμη των γυναικών που ανήκουν σε αντίθετες τάξεις και φυλές, με το σκεπτικό ότι τα συμφέροντά τους δεν είναι ομοιογενή. Οι φεμινίστριες ενέμειναν σταθερές στη θέση τους ότι τα ερωτήματα πρέπει να αφορούν τη φύση των κοινωνικών σχέσεων και των επιστημών και σίγουρα να έχουν διαφορετική βάση από αυτά του προ-φεμινισμού, είτε συμβατικά, είτε αντικουλτούρας. Πώς οι γυναίκες θα μπορέσουν να δημιουργήσουν τις ζωές τους στηριζόμενες σε επιστήμες που σχεδιάζονται και κατευθύνονται από τους ισχυρούς δεσμούς με την «απούσα» πολιτική; Θα ήταν ανόητο, να αρνηθούμε ότι η επιστήμη είναι ένα μείζον «κοινωνικό πρόβλημα». Για αυτό το λόγο χρειάζεται να

αναρωτηθούμε ποιος επωφελείται από αυτό, δηλαδή από την «απουσία» κοινωνικών προβληματισμών σε αυτή τη σχέση.

2.2. Φεμινιστικός εμπειρισμός

Ο φεμινιστικός εμπειρισμός γεννήθηκε από τη φεμινιστική έρευνα στη βιολογία και τις κοινωνικές επιστήμες, είναι μια επιστημολογική στρατηγική για να αιτιολογήσει τις προκλήσεις των παραδοσιακών παραδοχών (Harding, 1991). Αυτές οι φιλοσοφίες της επιστήμης του εμπειρισμού έχουν διατηρήσει σημαντικά στοιχεία της καταγωγής τους με βάση το εννοιολογικό πλαίσιο του 18^{ου} αιώνα των μορφωμένων τάξεων, ανησυχώντας για την «υπεροχή» του ορθού λόγου, τη σημασία της μεμονωμένης παρατήρησης, το σχηματισμό των ευδιάκριτα ειδικευόμενων, το διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου χώρου καθώς και την ιδιαίτερη σημασία στο να καταλήξουν σε μια αληθινή ιστορία της φύσης (Harding, 1998).

Στην εν λόγω επιστημολογία, συναντά κανείς συχνά το επιχείρημα ότι οι σεξιστικοί και ανδροκεντρικοί ισχυρισμοί, που εξετάζει ο ερευνητής, είναι απλά και μόνο το αποτέλεσμα της «κακής» επιστήμης, όμως όλα αυτά αποτελούν απόρροια των κοινωνικών αποκλίσεων και προκαταλήψεων. Εντός των ευρύτερων τομέων της ανθρώπινης νόησης, που χαρακτηρίζονται από τις παραδοσιακές βιολογικές και κοινωνικές επιστήμες, η έρευνα προτίθεται να αξιολογήσει «εκ νέου» τη φύση και τους ρόλους των γυναικών και των κοινωνικών διαστάσεων του φύλου (Harding, 1991). Βεβαίως χρειάζεται να πληρούν τις προδιαγραφές της «καλής» ερευνητικής διαδικασίας ή τουλάχιστον, όπως πολλά από αυτά τα πρότυπα, να μην αμφισβητούν τα αποτελέσματα της έρευνας.

Η «εχθρική στάση», οι ψευδείς πεποιθήσεις που οφείλονται σε προκαταλήψεις και στην άγνοια, αρκετά συχνά εμφανίζονται και οχυρώνονται στην προσαρμογή. Τέτοιες μεροληψίες εισάγονται κατά τη διαδικασία της έρευνας και ιδιαίτερα κατά το στάδιο που τα επιστημονικά προβλήματα επισημαίνονται, ορίζονται και εντοπίζονται. Μπορούν όμως επίσης να εμφανιστούν και κατά την κατασκευή της έρευνας, κατά την συλλογή και την ερμηνεία των δεδομένων (Harding, 1991). Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο ατομικισμός που χαρακτηρίζει την επιστήμη της ψυχολογίας, όπου χρειάζεται να αντιμετωπίζεται ως ένα πρόβλημα στον κλάδο της ψυχολογίας, όσο και

ως ιδεολογικός σχηματισμός που καλύπτει τα συλλογικά φαινόμενα (της τάξης, της σεξουαλικότητας, κ.τ.λ.), ως απλά ένα λάθος/σφάλμα (Parker, 1997).

Σε αυτό το σημείο, σχετικά με την ερευνητική διαδικασία, η συγκεκριμένη επιστημολογία ισχυρίζεται ότι οι σεξιστικές προκαταλήψεις μπορούν να εξαλειφθούν με την αυστηρότερη τήρηση των μεθοδολογικών προτύπων στην επιστημονική έρευνα, αφού μόνο η «κακή» επιστήμη ή η «κακή» κοινωνιολογία είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση τέτοιων προκαταλήψεων στα αποτελέσματα της έρευνας (Di Stefano, 1990). Αυτή η στάση δεν είναι τυχαία, διότι ο φεμινιστικός εμπειρισμός αλλά και γενικότερα ο εμπειρισμός¹⁰ είναι στενά συνδεδεμένος με το θετικισμό. Ο φεμινιστικός εμπειρισμός βασίζεται στην παραδοχή ότι η γνώση του κόσμου θα πρέπει να προέρχεται από τα «γεγονότα της εμπειρίας» ή ότι αλλιώς η αντίληψη της αίσθησης παρέχει τη βάση για τη γνώση, η οποία προχωρά μέσω της συλλογής και της συστηματικής κατάταξης/ταξινόμησης των παρατηρήσεων (Willig, 2008). Οι φεμινίστριες που ακολούθησαν τη συγκεκριμένη επιστημολογία συμπεριέλαβαν και ενσωμάτωσαν στο έργο τους τα πειράματα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι απλές παρατηρήσεις συνδυάζονται για να δημιουργήσουν πιο σύνθετες ιδέες και η θεωρία που θα προκύψει στη συνέχεια να είναι αποτέλεσμα των παρατηρήσεων. Και πάλι, λίγοι επιστήμονες και ερευνητές σήμερα ακολουθούν μια καθαρή μορφή του εμπειρισμού στις μέρες μας. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η αντίληψη δεν παρέχει άμεση και αμόλυντη πρόσβαση στα «γεγονότα». Οι σύγχρονοι εμπειριστές θα έλεγαν ότι η απόκτηση της γνώσης εξαρτάται από τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων. Δεν πιστεύουν ότι η καθαρή θεωρητική εργασία μπορεί να μας φέρει πιο κοντά στην αλήθεια και προτείνουν ότι όλοι οι ισχυρισμοί της γνώσης θα πρέπει να βασίζονται σε δεδομένα (Willig, 2008).

Ο φεμινιστικός εμπειρισμός φαίνεται να αφήνει μεγάλο μέρος των συμβατικών επιστημονικών κατανοήσεων, των αρχών της επιστημονικής έρευνας, άθικτο. Κατά αυτό τον τρόπο, γίνεται ξεκάθαρο ότι αμφισβητεί κυρίως την ελλιπή εφαρμογή της επιστημονικής μεθόδου και όχι τους κανόνες της ίδιας της επιστήμης. Παραδέχεται μέχρι ενός σημείου ότι οι κοινωνικές αξίες και η πολιτική ατζέντα του φεμινισμού εγείρουν ζητήματα που διευρύνουν το πεδίο της έρευνας και αποκαλύπτουν την

¹⁰ Είναι σημαντικό να γίνει μια διάκριση μεταξύ των όρων «εμπειριστικός», που αναφέρεται στη στάση όπου όλοι οι ισχυρισμοί της γνώσης θα πρέπει να βασίζονται σε δεδομένα, και «εμπειρικός», που είναι ένας περιγραφικός όρος αναφερόμενος στην έρευνα που σχετίζεται με τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων.

ανάγκη για μεγαλύτερη προσοχή κατά την ερευνητική διαδικασία, αλλά αυτή η παραδοχή γίνεται πάντα στη βάση της διαδικασίας της έρευνας και όχι της αλλαγής (Harding, 1991). Στην πραγματικότητα, αυτό που ενστερνίζεται ο φεμινιστικός εμπειρισμός είναι ότι η κύρια έρευνα δεν τηρεί αυστηρά τις δικές της νόρμες. Όσες φεμινίστριες συμβαδίζουν με αυτή την επιστημολογία πιστεύουν ότι η έρευνα εγκαταλείπει τη λογική της διαδικασίας της έρευνας και της επιστημονικής εξήγησης και εξακολουθεί να είναι σύμφωνη με τις αρχές που ήταν πάντα στο επίκεντρο, μια καλύτερη «προ-φεμινιστική» επιστημονική έρευνα.

Οι λόγοι της «αντικειμενικότητας» και της «αλήθειας» είναι «αρχαίοι» και ισχυροί. Πώς όμως οι φεμινίστριες αντιλήφθηκαν αυτές τις έννοιες; Είναι μια μεγάλη δύναμη του φεμινιστικού εμπειρισμού, ότι μπορεί να εισέρχεται και να χρησιμοποιεί τις ευρέως σεβαστές «γλώσσες» και νοητικά σχήματα; «Αξίζει» την επιγραφή «συντηρητικός», με μια καθαρά περιγραφική έννοια, διότι διατηρεί, διαφυλάττει, και σώζει νοήματα και αντιλήψεις της επιστημονικής έρευνας που ακολουθούν πολιτικά και διανοητικά οι ισχυρότεροι, «επιτρέπει» έτσι στα αποτελέσματα της φεμινιστικής έρευνας την εισαγωγή τους στο συμβατικό σώμα γνώσης (Harding, 1991). Με αυτό τον τρόπο πιστεύει πως θα αντιμετωπίσει μικρότερη αντίσταση από ότι οι λιγότερο συμβατικές επιστημολογίες που χρησιμοποιούνται.

Περαιτέρω εξέταση του φεμινιστικού εμπειρισμού αποκαλύπτει ότι, παρά το συντηρητισμό του, όπως διαφάνηκε και πιο πάνω, αυτή η γυναικεία συνιστώσα περικλύπτει σε βάθος τις υποθέσεις του παραδοσιακού εμπειρισμού με τρεις τρόπους, αφού, σύμφωνα με κάποιους ο φεμινιστικός εμπειρισμός έχει ένα «ριζοσπαστικό» μέλλον. Στην πρώτη θέση, φαίνεται να προτείνει ότι το «περιεχόμενο προς ανακάλυψη» είναι το ίδιο σημαντικό με το «πλαίσιο της αιτιολόγησης» για την εξάλειψη των κοινωνικών προκαταλήψεων, η οποία συνεισφέρει στα ελλιπή και παραμορφωμένα νοήματα και εξηγήσεις. Το γενικό κοινωνικό πλαίσιο του «πριν» και του «μετά» του φεμινιστικού κινήματος κάνει τη διαφορά στην «εγκυρότητα» των αποτελεσμάτων της έρευνας. Μετά το κίνημα των γυναικών, μπορεί να δει κανείς στοιχεία που προηγουμένως δεν μπορούσε να παρατηρήσει (και κάποιοι άνθρωποι μπορούν να τα δουν πιο καθαρά από άλλους), έτσι ο ατομικισμός του εμπειρισμού και η πατριαρχική φιλελεύθερη πολιτική θεωρία αμφισβητούνται από την φεμινιστική επιστημολογία. Αυτό που μπορούμε να δούμε στον κόσμο γύρω μας είναι συνάρτηση όχι μόνο του τι βρίσκεται εκεί έξω, συν τα ατομικά μας ταλέντα και δεξιότητες.

Αποτελεί μια απόλυτη συνδιαμόρφωση του πώς σχεδιάζει η κοινωνία τελικά τα πολιτιστικά φίλτρα, μέσω των οποίων παρατηρούμε τον κόσμο και πώς θεσμοθετεί αυτά τα φίλτρα με τρόπους που τελικά αφήνουν τα άτομα αόρατα.

Επίσης ο φεμινιστικός εμπειρισμός καθιστά τον σχετικό ισχυρισμό, ότι η επιστημονική μέθοδος είναι ανεπαρκής για την εξάλειψη κάποιων ειδών κοινωνικών προκαταλήψεων, όπως ο ανδροκεντρισμός, ιδιαίτερα όταν φτάνει στη διαδικασία της έρευνας, μέσω της αναγνώρισης και του ορισμού των ερευνητικών προβλημάτων. Από τη μία, ο συντηρητικός εμπειρισμός διατηρεί τη σκέψη ότι η επιστημονική μέθοδος, μόνη της, θα εξαλείψει τις «ενδεχόμενες» κοινωνικές προκαταλήψεις, ως μια υπόθεση όμως, που θα περνά μέσα από τις αυστηρές δοκιμές του, από την άλλη ισχυρίζεται ότι μια ανδροκεντρική εικόνα της φύσης και της κοινωνικής ζωής αναδύεται μέσα από τις επιστήμες που δεν παίρνουν τις φεμινιστικές ανησυχίες στα σοβαρά (Harding, 1991). Άρα αυτός ο δυισμός και η «διαφωνία» μεταξύ των φεμινιστριών του εμπειρισμού μήπως δείχνει ότι ανοίγει ένας άλλος δρόμος για την επόμενη επιστημολογία που θα προσπαθήσει να καλύψει τα κενά αυτή της παράδοσης;

Το πρόβλημα δεν είναι μόνο ότι λείπουν από το σύνολο των διαθέσιμων εναλλακτικών υποθέσεων αυτές οι υποθέσεις οι οποίες θα έθεταν σε αμφισβήτηση τις πιο βαθιές ανδροκεντρικές πεποιθήσεις (που πρέπει να ληφθούν σε απουσία της φεμινιστικής σκέψης), αλλά είναι ακόμη ότι ο παραδοσιακός εμπειρισμός δεν κατευθύνει τους ερευνητές να εντοπίσουν τα επιστημονικά τους σχέδια στο ίδιο κριτικό επίπεδο με τα ζητήματα που τους απασχολούν (Harding, 1991). Κατά συνέπεια, όταν η μη-φεμινιστική έρευνα συγκεντρώνει αποδείξεις-στοιχεία υπέρ ή κατά των υποθέσεων, η «επιστημονική μέθοδος», που τελικά διαμορφώνεται, εμφανίζεται ως ανίκανη αλλά και «χωρίς θέληση», πολλές φορές, να εντοπίσει και να εξαλείψει τον ανδροκεντρισμό που διαμορφώνει την ερευνητική διαδικασία, την εικόνα της «φύσης» καθώς και τις κοινωνικές σχέσεις που αναδύονται από αυτήν.

Τελικά, αν και από τη μια πλευρά ο φεμινιστικός εμπειρισμός συχνά προτρέπει τους κοινωνικούς επιστήμονες να ακολουθήσουν τις υπάρχουσες ερευνητικές μεθόδους κατά πρότυπα που είναι πιο αυστηρά, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως επιχείρημα, ότι ακολουθώντας αυτές τις «προδιαγραφές» είναι και αυτό ακριβώς που συμβάλλει στα αποτελέσματα. Οι κανόνες, που οι ίδιοι κατασκεύασαν, είχαν ως στόχο κυρίως να βρουν απαντήσεις για τα είδη των ερωτημάτων, σε μια ανδρική κοινωνία, σε σχέση με

τη φύση και την κοινωνική ζωή, καθώς και την αποφυγή του ελέγχου των πεποιθήσεων που ξεχνούν ότι είναι πολιτισμικά εκκινούμενες. Στην πραγματικότητα μια τέτοια κίνηση δείχνει ότι τέτοιες προκαταλήψεις δεν μπορούν να εξαλειφθούν, αλλά χρειάζεται προσπάθεια για να αλλάξουν ριζικά και εν γένει. Μια αξιόπιστη εικόνα του κόσμου των γυναικών και των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων απαιτεί συχνά εναλλακτικές προσεγγίσεις στην έρευνα που θα αμφισβητεί τις παραδοσιακές συνήθειες στην έρευνα.

Δεν είναι μόνο ότι οι υποκείμενες γενικές αρχές της επιστημονικής μεθόδου δεν είναι αρκετά ισχυρές ώστε να ανιχνεύσουν τις ευρείες πολιτισμικές σεξιστικές προκαταλήψεις αλλά επίσης ότι οι συγκεκριμένες μέθοδοι και κανόνες των ειδικών επιστημών είναι οι ίδιοι «εκ φύσεως» ανδροκρατούμενοι και σεξιστικοί. Επομένως δεν αρκεί μόνο οι γυναίκες, ανεξάρτητα από τις υποχρεώσεις και τις δραστηριότητες τους στην ιδιωτική ζωή, να (μπορούν) να λειτουργήσουν ως ορθολογικοί παρατηρητές ώστε να εξηγήσουν τη φύση αλλά χρειάζεται και μια «επιστημονική» βοήθεια που θα διευκολύνει το έργο τους προς αυτήν την κατεύθυνση (Harding, 1998).

2.3. Φεμινιστική θεωρία θέσης (Feminist Standpoint Theory)

Τα επιστημολογικά παράδοξα του φεμινιστικού εμπειρισμού εξετάζονται από τη φεμινιστική θεωρία θέσης, αποτελεί δηλαδή μια επόμενη «αξιολόγηση» των αποτελεσμάτων της φεμινιστικής έρευνας η οποία όμως ήταν διατεθειμένη να αναγνωρίσει την έμφυλη διάσταση της ορθολογικής έρευνας (Di Stefano, 1990). Οι φεμινίστριες που ακολουθούν αυτή την επιστημολογία υποστηρίζουν ότι δεν είναι απλά οι απόψεις ή ακόμη καλύτερα, οι πεποιθήσεις ενός πολιτισμού αυτό που ονομάζεται γνώση, αλλά και η κοινωνική κατασκευή της. Πιο συγκεκριμένα, η φεμινιστική θεωρία θέσης αναπτύχθηκε το 1970 και το 1980 ως μια κριτική φεμινιστική θεωρία σχετικά με τις σχέσεις ανάμεσα στην παραγωγή γνώσης και τις πρακτικές της εξουσίας (Harding, 2004). Έχει ρίζες στη μαρξιστική σκέψη, επάνω στην οποία οι περισσότερες φεμινίστριες θεωρητικοί στηρίχθηκαν. Ακόμη, προέρχεται από τη διορατικότητα του Hegel ανάμεσα στη σχέση αφέντη-σκλάβου και την ανάπτυξη της αντίληψης του Hegel μέσα στην «προλεταριακή θεωρία θέσης» από τον Engels και τον G. Lukas (Harding, 2004).

Εάν προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τον ισχυρισμό του Hegel στην προκειμένη περίπτωση, αναδεικνύοντας την ανισότητα των έμφυλων σχέσεων, τότε θα είναι ο εξής: η ανθρώπινη δραστηριότητα και η «υλική ζωή» όχι μόνο κατασκευάζουν αλλά και θέτουν όρια στην ανθρώπινη αντίληψη, στο τι διαμορφώνουμε ως σχήματα και περιορισμούς, τι μπορούμε να μάθουμε. Εάν η ανθρώπινη δραστηριότητα κατασκευάστηκε ουσιαστικά με αντιθετικούς τρόπους για δύο ομάδες, όπως άνδρες-γυναίκες, αυτό δεν είναι μια απλή διατύπωση, μια ακόμα πρόταση που εμπεριέχει φιλοσοφικά, οικονομικά και κοινωνιολογικά νοήματα, αλλά αν προσπαθήσουμε να το εξηγήσουμε σημαίνει ότι το όραμα του καθενός μπορεί να αποτελέσει αντιστροφή του άλλου και μέσα στα συστήματα κυριαρχίας η οπτική των «ηγεμόνων» μπορεί να είναι τόσο μερική, όσο παράλογη και στρεβλή (Harding, 2004).

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση της συγκεκριμένης επιστημολογικής θέσης, καλό είναι να αναφερθεί, ότι αρκετές φεμινίστριες άρχισαν να αναπτύσσουν απέχθεια και δυσαρέσκεια προς τη μαρξιστική σκέψη και πρακτική, παρόλο που οι ρίζες της υπήρξαν εκεί. Ενώ ο μαρξισμός δηλώνει ότι ο σεξισμός είναι μια συνέπεια της κοινωνικής τάξης, ένα πρόβλημα που απορρέει από το εποικοδόμημα των κοινωνικών θεσμών, στη φεμινιστική εκδοχή του οι σχέσεις βιολογικού-κοινωνικού φύλου βρίσκονται εξίσου σε συνάφεια, όπως και οι οικονομικές σχέσεις στη δημιουργία των μορφών της κοινωνικής ζωής και των πεποιθήσεων (Harman, 2011). Κάποιες, εκτός της κριτικής που άσκησαν στον παραπάνω βασικό ισχυρισμό του μαρξισμού, προσπάθησαν ακόμη να τον «εξυγιάνουν», επανασχεδιάζοντας και αναπλαισιώνοντας τον με εμπειρικούς ή ριζοσπαστικούς μεταδομιστικούς όρους, άλλες πάλι, λόγω της ολοκληρωτικής απέχθειας προς τον μαρξισμό, αγνόησαν και απέρριψαν εντελώς αυτό το πλαίσιο (Harding, 2004).

Συνεχίζοντας λοιπόν την αφήγηση, η θεωρία θέσης θεωρείται μια «οργανική» επιστημολογία, μεθοδολογία, κοινωνική θεωρία που μπορεί να προκύψει για τις καταπιεσμένες ομάδες ώστε να κερδίσουν δημόσια φωνή. Σε αυτό συνέβαλαν οι έννοιες της φυλής, της εθνικότητας, των αντιμπεριαλιστικών και queer κινημάτων, που τακτικά παρήγαγαν τα θέματα της θεωρίας θέσης. Οι επιρροές της, μας δείχνουν ότι ξεκίνησε να αναπτύσσεται, όπως είπαμε και προηγουμένως, τη δεκαετία του '70 και του '80 σε μια εποχή που ο φεμινισμός δεχόταν πιέσεις και κριτικές από φεμινίστριες της εργατικής τάξης, μαύρες και λεσβίες. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας κατάστασης σε μια φυλετικά στρωματοποιημένη κοινωνία,

χρησιμοποιούνται ως πηγές στη νέα φεμινιστική έρευνα. Είναι αυτές οι «ξεχωριστές» πηγές που δεν εφαρμόζονται από τους συμβατικούς ερευνητές, αλλά δίνουν τη δυνατότητα στο φεμινισμό να παράγει εμπειρικά πιο ακριβείς και θεωρητικά πιο πλούσιες περιγραφές και εξηγήσεις από ότι η κυρίαρχη έρευνα (Harding, 2004). Έτσι, οι θεωρητικοί της θεωρίας θέσης προσφέρουν μια εξήγηση διαφορετική από αυτούς που ακολούθησαν τον φεμινιστικό εμπειρισμό, για το πώς η έρευνα κατευθύνεται από τις κοινωνικές αξίες και την πολιτική ατζέντα γενικότερα και με ποιο τρόπο μπορούν να παραχθούν εμπειρικά και θεωρητικά (προτιμητέα) αποτελέσματα (Harding, 1991).

Η θεωρία αυτή εστιάζει στις διαφορές του φύλου, στις διαφορές της θέσης ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες, οι οποίες δίνουν ένα «επιστημονικό» πλεονέκτημα σε εκείνους που ενστερνίζονται αυτές τις διαφορές. Αλλά τι είναι αυτές οι διαφορές; Πάνω σε ποιο έδαφος πιστεύουμε ότι η συμβατική έρευνα συλλαμβάνει μόνο «το φάσμα, την οπτική που είναι διαθέσιμη προς τους κανόνες»; Ακόμα και αν κάποιος είναι «πρόθυμος» να παραδεχτεί ότι μια συγκεκριμένη συλλογή αποτελεσμάτων έρευνας εξετάζει μονάχα εν μέρει την οπτική της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων, δεν είναι υπερβολικό να πούμε ότι είναι επίσης παράλογη αυτή η οπτική; Τι υπάρχει σχετικά με την κοινωνική κατάσταση των παραδοσιακών ερευνητών που πιστεύεται ότι ακολουθούν ένα όραμα παράλογο και παραμορφωμένο; Γιατί είναι η φεμινιστική θεωρία θέσης ή ο φεμινισμός λιγότερο παράλογος και παραμορφωμένος από ότι οι απεικονίσεις της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων που αναδύονται από την παραδοσιακή έρευνα; Μια απάντηση στα ερωτήματα που προαναφέρθηκαν μπορεί να βρεθεί εν μέρει στη φεμινιστική θεωρία θέσης που αποκαλύπτει το κλειδί των προβλημάτων μέσα στον πατριαρχικό λόγο. Άρα η διαφορά τους από τις συμβατικές επιστημολογίες αρχίζει να διαφαίνεται από την αλλαγή αρχικά στους Λόγους και μετέπειτα στις πρακτικές.

Αμφιλεγόμενος υπήρξε ο ισχυρισμός ότι η θεωρία θέσης δεν είναι καθόλου διαφορετική από τις κυρίαρχες φιλοσοφίες της επιστήμης, τις επιστημολογίες και τις μεθοδολογίες, οι οποίες επίμονα και συστηματικά αποκρύπτουν τα κανονιστικά τους χαρακτηριστικά πίσω από ένα πέπλο υποτιθέμενης ουδετερότητας. Αυτός ο αμφισβητούμενος χαρακτήρας της δεν είναι τυχαίος διότι η θεωρία θέσης δεν παρουσιάστηκε με ένα ριζοσπαστικό περιεχόμενο αλλά με ένα διαχειριστικό χαρακτήρα. Εμφανίστηκε ως ένας τρόπος ενδυνάμωσης των καταπιεσμένων ομάδων,

ως βασική στοχοθεσία, συμμετέχοντας στην αποτίμηση των εμπειριών τους, δείχνοντας το δρόμο προς την ανάπτυξη μιας «αντιπολιτευτικής συνείδησης».

Όπως όλες οι καταπιεσμένες ομάδες έτσι και οι γυναίκες, έχουν υπάρξει για μεγάλο διάστημα το αντικείμενο των ερευνών των πραγματικών ή των επίδοξων «κανόνων». Η θεωρία θέσης αποτελεί λοιπόν γνώση για τις καταπιεσμένες ομάδες; Για να καταφέρουμε να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, πρέπει πρώτα να θέσουμε τις βάσεις, να παρατηρήσουμε ότι το γυναικείο κίνημα χρειαζόταν γνώση η οποία θα είναι για τις γυναίκες. Οι ερευνητικοί κλάδοι και τα θεσμικά όργανα της δημόσιας πολιτικής δεν επέτρεπαν τη δημιουργία εννοιολογικών πλαισίων στα οποία οι γυναίκες ως ομάδα ή μάλλον καλύτερα ως ομάδες, να ανήκουν σε διαφορετική τάξη, εθνικότητα κτλ καθώς και σε διαφορετικές παγκόσμιες κοινωνικές σχέσεις (Harding, 1991). Οι γυναίκες χρειαζόταν ως πολιτιστικά ποικιλόμορφες συλλογικότητες να καταφέρουν να παράγουν γνώση που θα απαντά στα ερωτήματά τους για τη φύση και τις κοινωνικές σχέσεις.

Γεννάται επομένως το ερώτημα εάν μπορούν οι γυναίκες (σε αρκετά διαφορετικές συλλογικότητες) να γίνουν το υποκείμενο της γνώσης. Φυσικά, μεμονωμένες γυναίκες κατάφεραν να εκφραστούν δημοσίως, η ουσία όμως του θέματος δεν είναι αυτή, καθώς λαμβάνει μια εντελώς διαφορετική και κρίσιμη τροπή. Σύμφωνα με τις εν λόγω φεμινίστριες, οι γυναίκες μπορούν να είναι το υποκείμενο της γνώσης και να συγκροτήσουν ένα ξέχωρο σώμα γνώσης όπου από εκεί θα προκύπτουν ιδέες και παρεμβάσεις για αυτές. Η συγκεκριμένη βασική θέση έρχεται σε αντίθεση με την μεταμοντέρνα φεμινιστική επιστημολογία, που θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα.

Οι φεμινίστριες θεωρητικοί λοιπόν, χρησιμοποίησαν το πλαίσιο της θέσης των γυναικείων εμπειριών σαν ένα μέσο για να ασκήσουν κριτική στην αφαιρετικότητα των ανδροκεντρικών κατηγοριών που συγκαλύπτουν την ιδιαίτερη φύση της γυναικείας καταπίεσης (Harding, 1991). Εφάρμοσαν έτσι, τα *standpoint projects* τα οποία σύμφωνα με την οπτική γωνία των κυρίαρχων επιστημονικών κλάδων και θεσμών ήταν έξω από τη σφαίρα της πραγματικότητας (Harding, 1991). Πολύ περισσότερο, τέτοιες πρωτοβουλίες δεν επρόκειτο να τερματίσουν την εθνογραφική δουλειά με επίκεντρο τις γυναίκες αλλά θεωρείται συχνά ότι τέτοιου είδους εργασίες ήταν το πρώτο βήμα. Οι γυναίκες μέσω αυτών των εργασιών της θεωρίας της θέσης «απαιτούν» να κατανοήσουν τις εννοιολογικές πρακτικές της εξουσίας, μέσα από τις

οποίες η εξουσία σχεδιάστηκε και συνεχίζει να διατηρείται ως φυσική και «ελκυστική» στον καθένα. Αφετηρία τους ήταν ο στοχασμός και η έρευνα πάνω στις εμπειρίες των γυναικών, τις ζωές, τις δραστηριότητες καθώς και οι αναδύμενοι συλλογικοί λόγοι. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται η διαφορά με τους κυρίαρχους ερευνητές, οι οποίοι επιθυμούσαν διακαώς να αποφύγουν τη λήψη ερευνητικών προβλημάτων, πλαισίων αλλά και τα εννοιολογικά πλαίσια των επιστημονικών κλάδων ή των κοινωνικών θεσμών που αυτοί εξυπηρετούσαν. Τα standpoint project λοιπόν, υποστηρίζεται ότι πρέπει να «μελετηθούν», πρέπει να γίνουν μέρος της κριτικής θεωρίας, αποκαλύπτοντας και διατυμπανίζοντας τις ιδεολογικές στρατηγικές που χρησιμοποιήθηκαν για να σχεδιαστεί και να αιτιολογηθεί το διαφυλικό σύστημα καθώς και να επισημανθεί η διασταύρωση με άλλα συστήματα καταπίεσης στην περίπτωση του φεμινιστικού έργου (Harding, 1991).

Η παρούσα θεωρία, συνεχίζει να προσελκύει τόσο ενθουσιασμό, όσο και κριτικές κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών της πρόσφατης ιστορίας της, οι θεωρητικοί, έχουν διαφορετικές απόψεις για το τι είναι και τι μπορεί να κάνει. Μια κριτική που της ασκήθηκε αφορά την επέκταση στους συμβατικούς ορίζοντες των πεδίων ή των κλάδων που αναφέρονται στις κανονιστικές κοινωνικές θεωρίες, με αποτέλεσμα ο ρόλος της να καταλήξει εν μέρει, να είναι επεξηγηματικός και κανονιστικός (Harding, 2004).

Ακόμη, μέσα από το έργο της η φεμινιστική θεωρία θέσης κατέληξε να είναι ευάλωτη στην υποψία ότι οι γυναίκες δεν υπάρχουν ως επαρκώς συνεκτικό κοινωνικό υποκείμενο. Εάν οι διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες- διαφορές που διασφαλίζονται με βάση τη φυλή, την τάξη, την εθνικότητα, την σεξουαλικότητα και τον πολιτισμό- είναι επαρκείς για να παρακάμψουν και να αντικαταστήσουν τις κοινές εμπειρίες και τα ενδιαφέροντα των γυναικών, τότε μια φεμινιστική θέση/σκοπιά, όπως και το φεμινιστικό κίνημα, είναι ένα δυνητικά καταπιεστικό κατασκεύασμα (Di Stefano, 1990).

Πιο ανησυχητικά είναι βέβαια τα ερωτήματα που ανακύπτουν: εξακολουθεί το φεμινιστικό «σχέδιο σκοπιάς» να στηρίζεται σταθερά σε ιστορικά καταστροφικές συμμαχίες μεταξύ της γνώσης και των χαρακτηριστικών της εξουσίας της σύγχρονης εποχής; Είναι η φεμινιστική θεωρία θέσης βαθιά ριζωμένη σε μια προβληματική πολιτική των ουσιοκρατικών ταυτοτήτων; Η Harding σε αυτό το σημείο προτείνει ότι

η φεμινιστική θεωρία θέσης είναι κολλημένη σε μια πραγματοποιημένη αναφορά του φύλου και του ορθολογισμού που κληροδοτήθηκε από τη σύγχρονη ορθολογιστική φιλοσοφία και τον πολιτισμό (Di Stefano, 1990). Οι υπερασπιστές της ισχυρίζονται ότι είναι πολύτιμη με διάφορους τρόπους. Μάλιστα τονίζουν ότι μέσω του «αμφιλεγόμενου» χαρακτήρα της, η θεωρία θέσης συμβάλλει στο φεμινισμό καθώς και στις σύγχρονες επιστημονικές, φιλοσοφικές και πολιτικές συζητήσεις γενικότερα. Οι καινοτομίες της θεωρία θέσης θέτουν στο επίκεντρο καινούργιες προοπτικές σε κάποια από τα πιο δύσκολα διλήμματα της περιοχής μας.

Μέσα στη φεμινιστική σκέψη αναπτύχθηκαν μερικά από τα κεντρικά θέματα της θεωρίας θέσης, τις έννοιες και τα σχέδια της. Ιδιαίτερη σημασία έχει, πώς συγκεκριμένα είδη πολιτικής δεν στέκονται εμπόδιο στην ανάπτυξη της γνώσης αλλά, μάλλον, μπορούν να την τονώσουν, να την ενθαρρύνουν και να την «καθοδηγήσουν». Έτσι εμφανίζεται η ίδια, ως μια φιλοσοφία της επιστήμης, μια επιστημολογία, μια μεθοδολογία ή μέθοδος έρευνας, που φαίνεται να συγχωνεύει ή ακόμα και να προκαλεί σύγχυση σε τυποποιημένα πεδία που όμως παραμένουν χωριστά.

Επρόκειτο να εξηγήσει την «εκπληκτική» επιτυχία της πρωτοεμφανιζόμενης φεμινιστικής έρευνας μέσα από ένα ευρύ φάσμα έργων- «εκπληκτική» επειδή ο φεμινισμός είναι ένα πολιτικό κίνημα και σύμφωνα με τη συμβατική άποψη η πολιτική μόνο μπορεί να βλάψει την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης. Η θεωρία θέσης άρχισε να αμφισβητεί αυτή την παραδοχή εντονότερα. Ως εκ τούτου, προτάθηκε όχι μόνο ως μια επεξηγηματική-ερμηνευτική θεωρία αλλά και ως μια ρυθμιστική παράμετρος, ως μια μέθοδος ή θεωρία της μεθόδου (μεθοδολογίας) που θα κατευθύνει το μέλλον της φεμινιστικής έρευνας (Harding, 1991).

2.3.1 Τι είναι φεμινιστική θέση/σκοπιά;

Οι θεωρητικοί της φεμινιστικής θεωρίας θέσης διερευνούν τις δυσκολίες της δημιουργίας σχέσεων ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία χωρίς να εγκαταλείπουν την ελπίδα «να διηγούνται καλύτερες ιστορίες» σχετικά με την έμφυλη ζωή. Υπάρχουν, ωστόσο, διαφορετικοί τρόποι σκέψης σχετικά με το ποια θέση θα ακολουθήσουν. Μια φεμινιστική θέση απαιτεί μια θεωρία για το φύλο και για την εξουσία, μια σύλληψη της φεμινιστικής γνώσης όπως επίσης της εμπειρίας και της

πραγματικότητας. Αυτό συνεπάγεται την υιοθέτηση κάποιας επιστημολογικής θέσης για να αποφασιστεί τι συνιστά επαρκή γνώση της έμφυλης κοινωνικής ύπαρξης.

Οι φεμινίστριες που ακολούθησαν τη συγκεκριμένη θεωρία ήθελαν σαφώς να γίνει διάκριση μεταξύ της θεμελιωμένης γνώσης που αντιμετωπίζει την πραγματικότητα «προς ανακάλυψη» μέσω της ουδέτερης επιστημονικής μεθόδου και των δικών τους αντιλήψεων για τη θεωρία θέσης. Χρησιμοποιούν την έκφραση «φεμινιστική θεωρία θέσης- feminist standpoint theory» και όχι «φεμινιστική επιστημολογία θέσης - feminist standpoint epistemology», επειδή εμφανίζονται να εξισώνουν την επιστημολογία με τις προσπάθειες να διεκδικήσουν-απαιτήσουν ουδετερότητα και βεβαιότητα για τη γνώση της εξωτερικής πραγματικότητας (Ramazonoglu & Holland, 2002).

Οι προσεγγίσεις για τη φεμινιστική θέση διαφέρουν επειδή υπάρχουν παραπάνω από μια επιστημονικές θεωρίες και παραπάνω από μια φεμινιστικές επιστημολογικές θέσεις. Η έννοια της θέσης είναι συχνά ενιαία, απλουστευμένη και συχνά απορρίπτεται από τους κριτικούς οι οποίοι αντιμετωπίζουν τη θεωρία θέσης «ως μια γενική κατηγορία ανάλυσης, χωρίς να επισυνάπτονται ονόματα» (Ramazonoglu & Holland, 2002). Ωστόσο, δεδομένου ότι διαφορετικοί μελετητές παράγουν διαφορετικές εκδοχές της φεμινιστικής θέσης, όπου ο καθένας βασίζεται σε διαφορετικές επιστημολογικές παραδοχές, απαιτούνται ορισμένες διευκρινίσεις για την αμφισβήτηση της ιδέας που έχουν ως στόχο να επιτύχουν.

Έχει διατυπωθεί η κριτική για τη φεμινιστική θεωρία θέσης ότι θεωρείται ως ένα γραφικό απομεινάρι του παρελθόντος, λιγότερο εξελιγμένο του φεμινισμού, επειδή η «μερική εξάρτησή» του από τη μαρξιστική θεωρία την έχει καταστήσει ανίκανη να ανταποκριθεί είτε στην πρόκληση της διαφοράς είτε της μεταμοντέρνας και μεταδομιστικής σκέψης (Ramazonoglu & Holland, 2002). Ωστόσο, κάποιοι θεωρητικοί αντιμετωπίζουν με συμπάθεια τη θεωρία θέσης με την έννοια ότι δέχονται ότι η πολιτική και η επιστημολογία είναι αδιαχώριστες (Harding, 2004). Σκοπός τους ήταν να εντοπίσουν τον τρόπο που η φεμινιστική θεωρία θέσης, μια θεωρία που προέκυψε από την παράδοση του Διαφωτισμού, αποδομεί τελικά αυτή την παράδοση. Οι γυναίκες μιλούν για την αλήθεια τους, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μετατρέψουν και να μεταλλάξουν την αλήθεια, τη γνώση και την εξουσία όπως ο Διαφωτισμός τις ορίζει. Οι παραλλαγές των αντιλήψεων της φεμινιστικής θέσης είναι χρήσιμες καθώς

προάγουν περαιτέρω συζητήσεις για το πώς αυτή κινείται στη φεμινιστική γνώση, πέρα από τις σύγχρονες ανησυχίες, σχετικά με την αντικειμενικότητα και την εγκυρότητα.

2.3.2 Η φύση της θέσης (standpoint)

Μια θέση δεν είναι απλά και μόνο μια κατάσταση, αλλά είναι ενδιαφέρον από την αίσθηση του να εμπλέκεσαι. Είναι αλήθεια, ότι η επιθυμία για την απόκρυψη των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία σκοταδισμού και ακόμη είναι αλήθεια ότι το «κυβερνών» φύλο έχει υλικά συμφέροντα από αυτή την «εξαπάτηση».

Ωστόσο, μια *θέση* ενέχει τον ισχυρισμό ότι υπάρχουν κάποιες «προοπτικές» για την κοινωνία που οι πραγματικές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με τον πραγματικό κόσμο δεν είναι ορατές. Η ιδέα μιας θέσης κατασκευάζει την επιστημολογία κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο. Αντί για έναν απλό δυισμό, προϋποθέτει μια δυαδικότητα των επιπέδων της πραγματικότητας. Ως ένα βαθύτερο επίπεδο ή ουσία, που ταυτόχρονα περιλαμβάνει και εξηγεί την «επιφάνεια» και επισημαίνει τη λογική μέσω της οποίας αναστρέφει την εμφάνιση και παραμορφώνει τη βαθύτερη πραγματικότητα. Η ιδέα της θέσης εξαρτάται απόλυτα από την υπόθεση ότι η επιστημολογία αναπτύσσεται με ένα πολύπλοκο και αντιθετικό τρόπο από την υλική ζωή, για αυτό το λόγο κάθε προσπάθεια να αναπτυχθεί μια θέση πρέπει να γίνεται με σοβαρό τρόπο (Smith, 2004).

Η θέση όπως έχουμε δει και παραπάνω δεν μπορεί να οριστεί ως συμπαγής, μόνιμη ή αναλλοίωτη στο χρόνο. Για αυτό το λόγο, ερχόμαστε τώρα να δούμε το ζήτημα των διαφορετικών εμπειριών, δεν έχουν όλες οι γυναίκες τις ίδιες συνθήκες εμπειριών, άρα δεν μπορούμε να γενικεύσουμε σε μία και μοναδική θέση, καθώς μπορεί να μοιράζονται μόνο ένα συγκεκριμένο σύνολο εμπειριών, όπως η αποκλειστική φροντίδα των παιδιών ή η οικιακή εργασία χωρίς αμοιβή. Επιπλέον, οι θεωρητικοί σε μεγάλο μέρος του έργου τους έχουν επικεντρώσει την προσοχή τους, στις πιθανές επιστημολογικές συνέπειες του φυλετικού διαχωρισμού της εργασίας, στο πλαίσιο της αναλλοίωτης θέσης στο χώρο και το χρόνο. Αυτές οι πρακτικές μπορούν να προτείνουν εναλλακτικές μεθοδολογίες ή γνώσεις οι οποίες εξαρτώνται από την

περιγραφή. Έτσι μπορεί να αποφευχθεί η διάσπαση της θέσης του υποκειμένου, τονίζοντας τη σχεσιακή σκέψη και επανεκτιμώντας το «υλικό» στις καθημερινές και σωματικές διαστάσεις της ύπαρξης (Harding, 1991).

Αυτή είναι μια συζήτηση γεμάτη αντιπαραθέσεις που διεξάγεται και μέσα στον ίδιο το χώρο της φεμινιστικής θεωρίας θέσης. Από τη μια πλευρά όπως είδαμε και προηγουμένως δεν αναγνωρίζεται η κατηγοριοποίηση των γυναικών με βάση την εθνικότητα, την τάξη, κ.τ.λ. ως κάτι το καταπιεστικό και από την άλλη, διατυπώνονται ισχυρισμοί ότι χωρίς να ληφθούν υπόψη αυτές οι κατηγορίες ομογενοποιούνται οι γυναίκες και οι εμπειρίες τους (Jorgensen & Phillips, 2002). Εν μέρει, οι παραπάνω διαφωνίες οδήγησαν στη μεταμοντέρνα θεώρηση για το φεμινιστικό υποκείμενο και την ταυτότητα.

Η θεωρία θέσης σχεδιάστηκε ως μια επιτυχημένη, κατασκευασμένη συλλογικότητα. Θεωρείται ότι μπορεί να χρησιμεύσει ως ένα εμπνευσμένο παράδειγμα ενός συλλογικού υποκειμένου και έτσι κατά κάποιο τρόπο δεν είναι ενιαίο και ομοιογενές, αλλά μια αυθόρμητη και φυσική «κοινότητα». Η εν λόγω θεωρία χτίστηκε επάνω στην αξία της θέσης του γυναικείου υποκειμένου, που συστηματικά έχει συγκροτηθεί εντός του κοινωνικού πεδίου. Το παραπάνω αποτελεί μια αφορμή, προκειμένου να σκεφτούμε τον τρόπο που τα ανταγωνιστικά υποκείμενα, σε αυτή τη περίπτωση *feminist collectivities*, μπορούν να κατασκευαστούν στη βάση τους (Weeks, 2004). Κρίνεται απαραίτητη η εύρεση μιας περιγραφικής εξήγησης των βάσεων των υποκειμένων της φεμινιστικής πολιτικής. Χρειάζεται να βρούμε τις βασικές κατευθύνσεις, όχι μόνο από πλευράς οντολογικών πρακτικών, αλλά από την πλευρά μιας πολιτικής οντολογίας των πρακτικών, μιας οντολογίας που είναι άρρηκτα δεμένη με την πολιτική (Weeks, 2004).

Η έννοια της θέσης, λοιπόν, είναι επιστημολογική με τις εξής έννοιες: οι φεμινίστριες «της θέσης» εξετάζουν τον τρόπο που οι άνθρωποι σκέφτονται για το φύλο, δεύτερον ερευνούν τι γνωρίζουν οι άνθρωποι για το φύλο και με ποιο μέσο τα έχουν μάθει, τρίτον κάνουν δηλώσεις σχετικά με τις πραγματικές έμφυλες σχέσεις εξουσίας και τέλος πρέπει να είναι σε θέση να προσδιορίσουν κατά πόσον μια φεμινιστική ή γυναικεία θέση παράγει «καλύτερη» γνώση από άλλες θεωρητικές και επιστημολογικές θέσεις (Ramazonoglu & Holland, 2002).

Το κίνημα των γυναικών μας έχει δώσει μια αίσθηση δικαιώματος ώστε να εκπροσωπούνται τα συμφέροντα των γυναικών στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, όχι μόνο να λαμβάνουν ως έγκυρα τα παραδοσιακά συμφέροντα και να εκπροσωπούνται σε μια επιστημολογία κάπου μαζί με τους άνδρες. Και το ερώτημα που γεννάται είναι τι μπορούμε να κάνουμε την πρόσβαση σε μια κοινωνική πραγματικότητα που ήταν προηγουμένως διαθέσιμη και πραγματικά καταπιεσμένη; Επιπρόσθετα, αυτός ο ισχυρισμός πρέπει να ταξινομηθεί σε ένα πλήθος ευδιάκριτων επιστημολογικών και πολιτικών ισχυρισμών: α) η υλική ζωή όχι μόνο δομεί αλλά και θέτει όρια στην κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων, β) εάν η υλική ζωή έχει δομηθεί σε ριζικά αντίθετους τρόπους για δύο διαφορετικές ομάδες, η μια θα αναμένει ότι η οπτική της καθεμιάς θα αποτελέσει μια αντιστροφή της άλλης, έτσι τα συστήματα κυριαρχίας και η οπτική της διάθεσης των κανόνων που θα διαμορφωθούν θα είναι τόσο μερική, όσο και στρεβλή, γ) η οπτική της άρχουσας τάξης (ή του φύλου) δομεί τις υλικές σχέσεις στις οποίες όλα τα «μέλη» είναι υποχρεωμένα-«αναγκασμένα» να συμμετάσχουν και ως εκ τούτου δεν μπορούν να απορριφθούν ως απλά ψευδή, δ) κατά συνέπεια, η οπτική (διαθέσιμη) της καταπιεσμένης ομάδας πρέπει να παλέψει για να αντιπροσωπεύσει ένα «επίτευγμα» που απαιτεί η επιστήμη, ώστε να δει κάτω από την επιφάνεια των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες είναι αναγκασμένοι όλοι να συμμετάσχουν, ε) τέλος, η κατανόηση της καταπίεσης, η υιοθέτηση μιας άποψης «εκθέτει» και αποκαλύπτει τις πραγματικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, τονίζοντας έτσι σημεία πέρα από το μέλλον, και μεταφέροντας έναν ιστορικά απελευθερωτικό χαρακτήρα (Smith, 2004).

Η απόκλιση στην ανδρική και γυναικεία ζωή στην ταξική κοινωνία οδηγεί από τη μια πλευρά, προς μια φεμινιστική θέση και από την άλλη, σε μια αφηρημένη αρρενωπότητα (Smith, 2004). Πρωταρχικός στόχος αυτών των θεωριών ήταν να αναπτύξουν εναλλακτικές «επιστημολογίες» που θα βασίζονται στις γνωστικές φεμινιστικές πρακτικές. Επιστημολογία και οντολογία συνδέονται στενά μεταξύ τους και σε καμία περίπτωση οι φεμινίστριες δεν αγνοούν αυτό το δεσμό.

2.3.3. «Χαρακτηρίζοντας» τη φεμινιστική θεωρία θέσης

Οι φεμινίστριες που ακολουθούν τη θεωρία θέσης στο έργο τους, ερευνούν τις δυσκολίες για τη θέσπιση σχέσεων ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία χωρίς να

εγκαταλείπουν την ελπίδα να «αφηγούνται» καλύτερες ιστορίες για την έμφυλη ζωή. Υπάρχουν, ωστόσο, διαφορετικοί τρόποι σκέψης για τη λήψη μιας φεμινιστικής θέσης.

Για να «εντοπίζουμε» όμως πιο εύκολα και ξεκάθαρα μια φεμινιστική θέση χρειάζεται να κωδικοποιήσουμε πέντε βασικά σημεία που θα μας βοηθήσουν στη μεθοδολογική ανάλυση που θα ακολουθήσει στο επόμενο κεφάλαιο. Τα παρακάτω στοιχεία δεν αποτελούν τον απαραίτητο κανόνα αλλά είναι τα βασικότερα χαρακτηριστικά αυτής θεωρίας. Το πρώτο σημείο είναι ότι μια φεμινιστική θεωρία θέσης ερευνά τις σχέσεις μεταξύ γνώσης και εξουσίας, αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με ένα μοντέρνο, θεμελιώδη πρόγραμμα επιστημονικής μεθόδου το οποίο επιδιώκει την άμεση σύνδεση ανάμεσα στη γνώση και την πραγματικότητα. Όταν οι γυναίκες «μιλούν για την αλήθεια τους» τοποθετούνται σε συνάρτηση με τις μορφές εξουσίας που διαμορφώνουν τις ζωές τους, έτσι θα μπορέσουν να διαμορφώσουν αυτό που μετράται ως γνώση και να καθορίσουν ποιών η φωνή μπορεί να ακουστεί. Μια τέτοια θεωρία προϋποθέτει ως απαραίτητη την ενότητα πολιτικής, θεωρίας και επιστημολογίας, αποτελεί έναν «αναγκαίο προβληματισμό» για τη φύση των σχέσεων μεταξύ των ιδεών, της εμπειρίας και της κοινωνικής πραγματικότητας (Ramazonoglu & Holland, 2002).

Το επόμενο σημείο κωδικοποίησης είναι η οπτική μιας φεμινιστικής θέσης που αποδομεί την ίδια τη φεμινιστική γνώση. Η ιδέα του «φεμινισμού» ως κοινωνικά κατασκευασμένης γνώσης, αναγνωρίζει τον εαυτό της σε αντίθεση με μια εξατομικευμένη, σταθερή, καρτεσιανή γνώση του εαυτού ή με μια σταθερή ταυτότητα (Ramazonoglu & Holland, 2002). Ο ερευνητής «μαθαίνει» από μια μερική και συγκεκριμένη κοινωνική θέση και έτσι συγκροτείται και ο ίδιος, με διάφορους τρόπους, κοινωνικά ως «γνώστης του εαυτού» ιδίως όσον αφορά τον τρόπο σκέψης και την κατάλληλη γνώση.

Μέσω της αμφισβήτησης η ιδιαιτερότητα του ερευνητή γίνεται ορατή, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που οι φεμινίστριες εκθέτουν πραγματικά τους άνδρες πίσω από τη φαινομενική ουδετερότητα της πατριαρχικής γνώσης. Καθιστώντας ορατό τον ερευνητή, μέσω της διαδικασίας της αναστοχαστικότητας η οποία θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο, ως αναγκαία «προϋπόθεση» των ποιοτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων, οι σχέσεις εξουσίας μετατρέπονται ανάμεσα στις γυναίκες σε ένα

κριτικό γνώρισμα της κατανόησης της πολυπλοκότητας και της ποικιλίας των έμφυλων σχέσεων εξουσίας (Haraway, 2004). Αυτό βέβαια εγείρει δύο προβλήματα: το πρώτο είναι, τι σημαίνει να έχεις πολλαπλά υποκείμενα της φεμινιστικής γνώσης, και το δεύτερο, αν και η φεμινιστική διανόηση κατά κάποιο τρόπο αποκτά «ανώτερη» γνώση της εμπειρίας των γυναικών οι «συνηθισμένες «γυναίκες μπορούν να την αποκτήσουν; και σε ποιο βαθμό (Ramazonoglu & Holland, 2002); Εδώ ακριβώς έρχεται να προστεθεί ακόμη ένα ερώτημα, αν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη φεμινιστική θέση και τη θέση των γυναικών και αν μια τέτοια θέση είναι όντως δυνατή. Με το πρώτο ερώτημα το οποίο είναι κομβικής σημασίας, έχει ασχοληθεί η Butler μελετώντας τις «γυναίκες» ως υποκείμενο του φεμινισμού, διότι το ζήτημα του «υποκειμένου» είναι κομβικό για την πολιτική και γενικότερα για τη φεμινιστική πολιτική.

Το επόμενο σημείο αφορά τις εμπειρίες των γυναικών. Μια φεμινιστική θέση βασίζεται στις εμπειρίες των γυναικών συμπεριλαμβανομένων, όπως έχει αναλυθεί και σε προηγούμενο σημείο. Μια φεμινιστική θέση συνεπάγεται ότι οι γυναίκες εκφράζουν τις εμπειρίες τους. Αυτή η γείωση, δημιουργεί ιδιαίτερα επίμαχα ζητήματα σχετικά με το πώς μπορεί να γίνει γνωστή η εμπειρία, πώς μπορούν να υπάρξουν συνδέσεις μεταξύ γνώσης, εμπειρίας και πραγματικότητας και τι είδους κοινωνικές σχέσεις υπάρχουν μεταξύ του βιωμένου αντικειμένου της φεμινιστικής γνώσης (Ramazonoglu & Holland, 2002). Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις συνεισφορές για αυτή τη συζήτηση για το πώς έχει «συλληφθεί» η εμπειρία και πώς πιστεύεται ότι συνδέονται η εμπειρία, η γνώση και η φεμινιστική γνώση ειδικότερα. Η αρχή της ενσωμάτωσης των εμπειριών των γυναικών στη διαδικασία έρευνας έχει οδηγήσει σε διάφορες μεθοδολογίες που «εγκρίθηκαν» και τροποποιήθηκαν, ώστε να χωρέσουν σε ένα φεμινιστικό πλαίσιο (Akman, Toner, Stuckless, Ali, Emmott & Downie, 2001).

Το τέταρτο χαρακτηριστικό, το οποίο δεν διαχωρίζεται από το προηγούμενο σημείο, αφορά την ποικιλομορφία στις εμπειρίες των γυναικών και τη διασύνδεση στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των γυναικών (Ramazonoglu & Holland, 2002). Το παραπάνω κρίνεται απαραίτητο γιατί χρειάζεται να αναγνωρίζει τις πολυάριθμες διαφορές στις κατακερματισμένες εμπειρίες των γυναικών και στις κατηγορίες άνδρα-γυναίκα ως παγκόσμιες κατηγορίες. Αναγνωρίζοντας τη διαφορά, αφήνει τις «γυναίκες» ως το αντικείμενο της φεμινιστικής γνώσης αλλά τοποθετεί ταυτόχρονα αυτό το αντικείμενο σε αντίθεση με την αποδομημένη κατηγορία της γυναίκας. Ο

καθορισμός του τι είναι ίδιο και τι διαφορετικό στις εμπειρίες των γυναικών απαιτεί επίσης τη γνώση των ειδικών σχέσεων των δύο φύλων σε συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις.

Ο τελευταίος κόμβος είναι σχετικά με τη γνώση από μια φεμινιστική θεωρία θέσης, η οποία είναι πάντοτε υποκειμενική γνώση (Ramazonoglu & Holland, 2002). Η γνώση είναι «μερική» τόσο με την έννοια ότι δεν είναι ενιαία στο σύνολο της, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, αλλά τόσο και με την έννοια ότι δεν είναι αμερόληπτη. Με διαφορετικούς τρόπους οι θεωρητικοί της θεωρίας της θέσης, προσπαθούν να αποφύγουν τον ισχυρισμό ότι η γνώση τους είναι γενικώς αλήθεια ή αλήθεια για τις «γυναίκες» (Haraway, 2004).

Όταν εμφανίστηκε η θεωρία θέσης το 1980, όπως είδαμε και στην αρχή της ενότητας, εμφανίστηκε να είναι ακριβώς αυτό που χρειαζόταν τότε το φεμινιστικό κίνημα. Μια μέθοδος να ονομάζει την καταπίεση των γυναικών που στηρίζεται στη ζωή τους. Η θεωρία αυτή, αποτέλεσε μια πρόκληση στην ανδροκεντρικό ορισμό της αλήθειας και της μεθόδου η οποία ενσωματώθηκε στη μοντέρνα δυτική επιστήμη και επιστημολογία (Hekman, 2004). Καθιέρωσε μια εναλλακτική οπτική της αλήθειας και με αυτή, ήλπιζε σε μια λιγότερο καταπιεστική κοινωνία. Στη συνέχεια όμως οι απαιτήσεις του φεμινιστικού κινήματος άλλαξαν, δημιουργώντας νέες ανάγκες και προοπτικές, έτσι και η επιστημολογική θέση χρειαζόταν να αλλάξει ώστε να μπορεί να συμβαδίζει με το τρίτο κύμα.

2.4. Φεμινιστικός μεταμοντερνισμός (postmodern feminism)

Οι μεταμοντέρνες ιδέες, οι μέθοδοι και τα κείμενα, αγνοήθηκαν σε μεγάλο βαθμό, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και αυτό επειδή, χωρίς αμφιβολία, αμφισβητεί τους συμβατικούς τρόπους που δομείται και κατασκευάζεται η κοινωνία και γενικότερα οι θεωρίες στο συγκεκριμένο χώρο. Μια περιοχή της φεμινιστικής μεταμοντέρνας μεθοδολογίας και επιστημολογίας προήλθε πρωτίστως από την «δεύτερη περιοχή¹¹» (Ramanzoglu & Holland, 2002). Υπάρχουν σημαντικές διαφορές

¹¹ Ο μεταμοντερνισμός ως γενικός όρος «εφαρμόζεται» σε τρεις κύριες περιοχές (καθεμία έχει μια μακρά ιστορία: 1) ένα κίνημα στη τέχνη και την αρχιτεκτονική 2) τα μεταδομιστικά έργα Γάλλων θεωρητικών όπως ο Foucault, ο Derrida, ο Deleuze και 3) πιο γενικά θεωρίες του ύστερου καπιταλισμού στις οποίες οι κοινωνίες κατασκευάζονται ως «μετα-βιομηχανικές», «μεταμοντέρνες». Το

ανάμεσα στο μεταστρουκτουραλισμό και τον μεταμοντερνισμό δεν θα επιχειρήσουμε όμως να χαρακτηρίσουμε την ποικιλομορφία του εν λόγω τομέα καθώς δεν υπάρχει μια ενοποιημένη μεταμοντέρνα θεωρία ή ακόμη ένα σύνολο θέσεων. Μάλλον, εντυπωσιάζεται κανείς από τις διαφορές μεταξύ των θεωριών που συχνά συσσωρεύονται μαζί ως «μεταμοντέρνες» και της πληθώρας –συχνά συγκρουσιακών– μεταμοντέρνων θέσεων.

Αρχικά να αναφέρουμε πως όταν μιλάμε για τον μεταμοντερνισμό, αναφερόμαστε σε συνθήκες που επικρατούν στις προηγμένες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Σε κάθε ιστορική στιγμή, υπάρχουν σχέδια που διαμορφώνονται από υλικούς παράγοντες και μέσω αυτού δίνονται και νέοι ορισμοί των νόμιμων μορφών γνώσης. Στο μεταμοντερνισμό,¹² οι νέοι όροι που εμφανίζονται έρχονται σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις του 18^{ου} αιώνα και τον ορθολογισμό της επιστήμης που ως μοναδικό στόχο είχαν την ανακάλυψη της επιστημονικής και «ηθικής» αλήθειας (Farganis, 1994). Οι αρχές του διαφωτισμού «χειροκρότησαν» και υποδέχτηκαν την αλλαγή της μέχρι τότε θρησκευτικής παράδοσης. Τώρα, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι ο Διαφωτισμός¹³ απέτυχε, γιατί οι ιδέες της ισότητας δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ, άλλοι υποστηρίζουν ότι οι αρχές αυτές ήταν προς όφελος των ανδρών και εις βάρος των γυναικών και άλλοι ότι οι αρχές αυτές ήταν ευθύς εξ αρχής «ελαττωματικές».

Γιατί όμως η απόρριψη των αρχών του Διαφωτισμού «απευθύνεται» στις φεμινίστριες; Σίγουρα ο δρόμος προς τη μετανεωτερικότητα¹⁴ που ακολούθησαν, τους

μεταδομιστικό σκέλος έχει αναπτυχθεί περαιτέρω από στοχαστές επισημαίνοντας το γενικότερο όρο «μεταμοντέρνο» (postmodern).

¹²Για πολλούς, η απλή αναφορά της λέξης «μεταμοντερνισμός», φέρνει αμέσως στο μυαλό του ιδέες του κατακερματισμού, της απροσδιοριστίας και του πλήθους, οι οποίες είναι πράγματι το κλειδί για τα μεταμοντέρνα στοιχεία. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι η μετανεωτερικότητα αποτελεί ήδη μια συζήτηση που είναι διασπασμένη και αποσπασματική. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και του 1980 και στις αρχές του 1990 οι όροι «μεταμοντερνισμός» και «μετανεωτερικότητα» γενικεύτηκαν στην ευρωπαϊκή και βορειοαμερικανική κουλτούρα (Malpas, 2005).

¹³ Οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού είχαν ως στόχο να αναπτύξουν μια αντικειμενική επιστήμη, καθολική, «δίκαιη» και ηθική σύμφωνα με την εσωτερική τους λογική. Πίστευαν ότι οι τέχνες και οι επιστήμες, δεν θα βοηθούσαν μόνο τον έλεγχο των φυσικών δυνάμεων αλλά και την κατανόηση του κόσμου και του εαυτού μέσα σε αυτόν καθώς και την ηθικό προσδιορισμό και τη δικαιοσύνη των θεσμών (Dickens & Fontana, 1994).

¹⁴ Η μετανεωτερικότητα, σχετίζεται χρονικά με τις κοινωνικές αλλαγές που επικράτησαν από το 1960. Από εκείνη τη χρονική περίοδο άρχισε στους κόλπους της διάνοησης η αμφισβήτηση των εννοιολογικών θεμελίων του Διαφωτισμού, της νεωτερικότητας και των ιδεών του επιστημονικού λόγου και της ιστορικής και γραμμικής κοινωνικής προόδου. Οι άνθρωποι, βιώνοντας στην Ευρώπη δύο παγκοσμίους πολέμους, τις συνέπειες της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και το Ολοκαύτωμα της ναζιστικής Γερμανίας, άρχισαν εντονότερα να αμφιβάλλουν για τη δυνατότητα της επιστήμης να συμβάλλει στην ευημερία και την πρόοδο. Στις νέες συνθήκες πολλοί διανοητές και επιστήμονες

παρείχε τη δυνατότητα να έρθουν σε ριζική ρήξη με την ιστορία και την παράδοση, ώστε να επέλθει η απελευθέρωση από την άγνοια και την δεισιδαιμονία (Dickens & Fontana, 1994). Ακόμη, αναμφισβήτητα, αυτό που είναι αρκετά «ελκυστικό» για τις μεταμοντέρνες φεμινίστριες είναι η έμφαση στη διαφορά, τη διαφορετικότητα και την ποικιλία που υπάρχει στη σύγχρονη κοινωνική ζωή. Ακολούθησε, στη συνέχεια, η απομυθοποίηση της ανθρώπινης φύσης που έκρυβε παγίδες, διότι αφορούσε κυρίως τους άνδρες. Οι μεταμοντέρνες φεμινίστριες αντιτίθενται στην ουσιοκρατία και σε όλες τις μορφές της θεμελιακής γνώσης και αλήθειας, απορρίπτουν τις οικουμενικές ιδέες της λογικής και της δικαιοσύνης, αναγνωρίζουν και υποστηρίζουν τη «χρησιμότητα» στους τρόπους με τους οποίους ο μεταμοντερνισμός αναδιοργανώνει τα όρια μέσα από την κριτική των υποκειμενικών/αντικειμενικών πεδίων γνώσης. Οι φεμινίστριες είδαν αυτή την επιστημολογία σαν έναν τρόπο να συμπεριλάβει προηγουμένως περιθωριοποιημένες φωνές στο έργο τους.

Ο φεμινιστικός μεταμοντερνισμός αποτελεί μια συνοχή του μετα-θετικιστικού μεταμοντερνισμού και του ριζοσπαστικού φεμινισμού (Rosser, 1992). Μπορεί κανείς να διακρίνει δύο χρονικές στιγμές εντός του εν λόγω μεταμοντερνισμού. Η πρώτη ανήκει στη μεταγενέστερη περίοδο-1970 και αρχές 1980- προέρχεται από τον Derrida και έχει έναν γλωσσικό προσανατολισμό, δηλαδή στηρίζεται στο κείμενο. Η άλλη στιγμή μέσα στο μεταμοντερνισμό προέρχεται από το Foucault¹⁵ και σε μικρότερο βαθμό από το Lacan, ανήκει και αυτό στη δεκαετία του 1980, αν και είναι δύσκολο να εντοπίσουμε την εμφάνιση του (Bertens, 1995). Η δεκαετία του 1980, το σίγουρο είναι ότι, επαναπροσδιόρισε το μεταμοντέρνο και επέτρεψε τους στενούς δεσμούς με τον φεμινισμό και την πολυπολιτισμικότητα, -που τώρα σε γενικές γραμμές συνδέονται με τον μεταμοντερνισμό- (Bertens, 1995).

Από τη σκοπιά, του μεταμοντερνισμού, η γνώση που κάποτε φαινόταν ουδέτερη και αντικειμενική στους θετικιστές, τώρα αλλάζει και συνδέεται αναπόφευκτα με την εξουσία. Η γλώσσα καταλαμβάνει σημαντικό μέρος στην επιστημολογία αυτή, έτσι

άρχισαν να δίνουν έμφαση στη σχετικότητα, τη ρευστότητα, αναδεικνύοντας μια διαφορετική πλευρά της φύσης τους (Πουρκός, 2010).

¹⁵ Ο Λόγος του Foucault βασίζεται στην Αρχαιολογία τω επιστημών του ανθρώπου. Για αυτόν ο «άνθρωπος» είναι μια σχετικά πρόσφατη εφεύρεση της σύγχρονης εποχής, που ο ουμανιστικός πολιτισμός την έκανε για πρώτη φορά τόσο κύριο θέμα και αντικείμενο της πνευματικής έκφρασης (Dickens & Fontana, 1994). Η αρχαιολογική έμφαση στην ομιλία συμπληρώνεται από μια γενεαλογική ανησυχία για το πώς συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές (πολιτικές, οικονομικές, διαπροσωπικές) εξασφαλίζουν αυτό που αποκαλείται βιο-εξουσία, ειδικά για τις σύγχρονες κοινωνίες που παράγουν υγιή, «ασφαλή» και παραγωγικά άτομα.

εξετάζεται αδιαχώριστα από την εξουσία. Επιχειρεί να εκθέσει την πολιτική και τις αναπαραστάσεις που δημιουργεί αυτή, σε μια προσπάθεια να αναιρέσει τις θεσμοθετημένες ιεραρχίες και να λειτουργήσει ενάντια στην ηγεμονία του κάθε μεμονωμένου λόγου συστήματος, προς την υπεράσπιση της διαφοράς και της πολλαπλότητας (Bertens, 1995). Όπως κάθε πτυχή του μεταμοντερνισμού, έτσι η συγκεκριμένη επιστημολογία δεν αποδέχεται οποιαδήποτε πραγματικότητα ως δεδομένη και αληθινή εμπειρία, δεν δέχεται καμία μορφή αλήθειας. Για παράδειγμα, οι περισσότερες έρευνες που σχετίζονται με την queer θεωρία ενδιαφέρονται κατά κύριο λόγο για την έκφραση ιστορικών και πολιτιστικών απόψεων και προοπτικών: πώς τα άτομα βιώνουν τον τρόπο που η σεξουαλικότητα και οι σεξουαλικές ταυτότητες διαμορφώνονται μέσα από τους λόγους της φυλής, της τάξης, του φύλου, κ.τ.λ.; πώς αυτές οι εμπειρίες της ταυτότητας επηρεάζουν την οργάνωση των κοινωνιών και των πολιτισμών (Filax, Sumara, Davis & Shogan, 2005);

Ο Foucault διερεύνησε γενικότερα τους τρόπους με τους οποίους τα ανθρώπινα όντα «αποτελούνται-δημιουργούνται» μέσα από τη γλώσσα και αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως υποκείμενα. Ορισμένοι θεωρητικοί προσπάθησαν να συμπληρώσουν τα κενά με τις ιδέες του Louis Althusser για την ιδεολογία και τα αποτελέσματα της επί του θέματος (Bertens, 1995). Οι φεμινίστριες που ακολούθησαν τη μεταμοντέρνα επιστημολογία έθεσαν εκ νέου ερωτήματα σχετικά με τη φύση του να είσαι γυναίκα και η προσοχή στράφηκε προς την εξέταση τι νοείται ως «εαυτός». Είναι τα υποκείμενα σταθερές οντότητες ή είναι υποκείμενα που αποτελούνται από αντικρουόμενα τμήματα με αδύναμες ταυτότητες; Ποιο ρόλο διαδραματίζει το φύλο στη ζωή και τη σκέψη των ατόμων;

Μπορεί να εμφανίζονται διαφωνίες μέσα στη φεμινιστική θεωρία σχετικά με τις πτυχές της ισότητας των φύλων: Ποια είναι η σχέση με το φύλο; Πώς ακριβώς χτίστηκε αυτή η αντίληψη; Πώς αλληλεπιδρούν με τους παράγοντες της φυλής και της τάξης. Παρόλα αυτά, η φεμινιστική θεωρία, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη κλίση του, τονίζει τη σημασία της ισότητας των φύλων στην κατανόηση της κοινωνικής δομής και των κοινωνικών διαδικασιών (Farganis, 1994). Η φεμινιστική θεωρία έχει προχωρήσει σε ένα ισχυρό επιστημολογικό και διαλεκτικό σύνολο των επιχειρημάτων. Με την τοποθέτηση του φύλου στο επίκεντρο, υποστηρίζει ότι πρέπει να δούμε τον κοινωνικό κόσμο μέσα από τα μάτια των γυναικών, για παράδειγμα να διερευνήσουμε τα θέματα της εμπειρίας της σεξουαλικότητας, της οικογένειας, της εκπαίδευσης και

της εργασίας. Η ισότητα των φύλων λοιπόν σύμφωνα με την προηγούμενη διατύπωση δεν πρέπει να λαμβάνεται ως δεδομένη, αλλά να θεωρείται ως μια ιστορική στιγμή των χαρακτηριστικών του φύλου (Farganis, 1994).

Στην τρίτη φάση του φεμινισμού, η φεμινιστική θεωρία ένωσε τις δυνάμεις της με τον μεταμοντερνισμό, οι φεμινίστριες υπογράμμισαν τους τρόπους μέσω των οποίων οι γυναίκες προσλαμβάνονται ως διαφορετικές. Οι θεωρίες και οι παρατηρήσεις τους σχετιζόταν με το φύλο και ότι στην πραγματικότητα, θα έπρεπε να θεωρείται ως μια συνέχεια και όχι ως μια διχοτόμηση. Η μεταμοντέρνα επιστημολογία και κατ'επέκταση ο μεταμοντέρνος φεμινισμός αμφισβήτησε τη φιλελεύθερη ιδέα του «υποκειμένου», τονίζοντας αντίθετα τους τρόπους με τους οποίους οι δυνάμεις έξω από τον εαυτό τον αποτελούν και τον επηρεάζουν. Το μεταμοντέρνο υποκείμενο βρίσκει τη θέση του μέσα στην ιστορία και ριζικά ιστορικοποιείται, ως εκ τούτου τα φιλελεύθερα «προβλήματα» επαναδιατυπώνονται μεταμοντέρνα (Farganis, 1994).

Η μεταμοντέρνα επιστημολογία έτυχε αναγνώρισης από πολλούς θεωρητικούς γιατί δίνει έμφαση στους αγώνες, συνδέοντας τη γνώση με την εξουσία και αναγνωρίζοντας τον πολιτικό ρόλο που διαδραματίζουν οι ειδικοί αλλά και το ρόλο που διαδραματίζουν οι αντίπαλοι της παραδοσιακής θεωρίας προς τα κοινωνικά κινήματα. Το φύλο (sex) γίνεται κατανοητό ως ένας λόγος ή μάλλον ως ένα σύνολο λόγων που διαμορφώνουν τον τρόπο που σκέφτονται οι άνθρωποι, ακολουθώντας όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω την παράδοση του Foucault.

Η συγκεκριμένη επιστημολογία βλέπει τον εαυτό της σαν μια διαφορετική φωνή μέσα την ιστορία, όπου το μεταμοντέρνο πρότυπο κάνει την εισαγωγή των μέχρι τότε «ασαφή» φωνών των γυναικών σε νέα σενάρια, νέα κείμενα και νέες συζητήσεις. Είναι ένας τρόπος να εκθρονίσουν την παλιά επιστημολογία αλλά και εκείνους που κατείχαν μέχρι τότε την εξουσία μέσα από αυτή. Για τις φεμινίστριες που είναι γνώστες της κοινωνικής θεωρίας, αποτελεί έναν τρόπο ανατροπής της λευκής, αρσενικής, ευρωκεντρικής φωνής, εκθέτοντας την αποκλειστικότητα της.

Επιπλέον, σε αυτό το σημείο η απόρριψη της επικρατούσας ανδροκεντρικής θεωρίας συμβαδίζει και με την ταυτόχρονη απόρριψη της φεμινιστικής οπτικής, επειδή πιστεύουν ότι δεν υπάρχει απόλυτη γνώση. Ακόμη, την απορρίπτουν επειδή η θεωρία της φεμινιστικής οπτικής ισχυρίζεται ότι ο τύπος της δικής της «κοινωνικής» αλήθειας είναι ανώτερος από την κυρίαρχη σχολή. Καταλήγουν λοιπόν, ότι μπορεί να

υπάρχει μια φεμινιστική επιστήμη και ότι όσοι υποστηρίζουν τη θεωρία της φεμινιστικής οπτικής, προσπαθούν απλώς να επιβάλλουν μια καινούργια «αλήθεια». Έτσι οποιοδήποτε είδος κοινωνικής γνώσης, μέχρι τώρα είναι τεμαχισμένο και μεροληπτικό στη βάση των εμπειριών των καταπιεσμένων ομάδων.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να περιγραφούν οι σχέσεις μεταξύ κοινωνικών θεωριών, μεταμοντέρνας σκέψης και φεμινιστικής θεωρίας. Η μια είναι να εξεταστεί, η ανάπτυξη του φεμινισμού ως θεωρίας από μόνη της, ως απόρροια των διαπιστωθέντων ελλείψεων της φιλελεύθερης, μαρξιστικής, σοσιαλιστικής και ριζοσπαστικής θεωρίας, αυτή είναι μια κοινή προσέγγιση που χρησιμοποιείται από τις ίδιες τις φεμινίστριες. Μια δεύτερη προσέγγιση, είναι η προσοχή να στραφεί στις κοινές πτυχές του μεταμοντέρνου και φεμινιστικού θεωρητικού υπόβαθρου: η κριτική της ουσιοκρατικής σκέψης, η εστίαση στην διαρκή ένταση μεταξύ υποκειμένου-αντικειμένου, ανάμεσα στον παρατηρητή και τον παρατηρούμενο (Farganis, 1994). Η τρίτη στρατηγική, είναι να ερευνηθεί, το σημείο που εντοπίζεται μια «πτώση», χάσμα μεταξύ φεμινιστικών και μεταμοντέρνων θεωριών: είτε να επιτραπεί μια πράξη που βασίζεται σε ορισμένες ηθικές παραδοχές, η οποία κάνει τους ανάλογους δεσμούς ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία (Farganis, 1994).

Σε αντίθεση, με οποιαδήποτε αντικειμενική ιδέα ενός εαυτού, η μεταμοντέρνα σκέψη ενθαρρύνει προς τη σκέψη μιας ταυτότητας σχεσιακής που συνεχώς διαμορφώνεται και να αναδιαμορφώνεται και αλληλεπιδρά με δύναμη σε διάφορα κοινωνικά στρώματα και θέσεις. Ο μεταμοντερνισμός, δίνει έμφαση στην ιδέα ότι τα άτομα είναι οι πολιτικοί παράγοντες που κατέχουν τη δυνατότητα να ξαναγράψουν την ιστορία και επιτρέπουν να δούμε ότι είμαστε ταυτόχρονα «θύματα και παράγοντες» εντός των συστημάτων κυριαρχίας, ότι οι συζητήσεις μας (λόγοι) μπορούν να επεκτείνουν τις σχέσεις κυριαρχίας, όταν οποιαδήποτε θεωρία χειραφέτησης φέρει τα ίχνη των απαρχών της σε συγκεκριμένες ιστορικές σχέσεις εξουσίας-γνώσης.

Αυτό σημαίνει, λοιπόν ότι η ιδέα της καταπίεσης των γυναικών είναι οικουμενική; Εάν ο μεταμοντερνισμός εγκωμίασε την ιδέα της ιστορίας, ως μια προόδου που ξεδιπλώνει τα γεγονότα, την επιστήμη που χρησιμοποιείται στην υπηρεσία της ανθρωπότητας, τα γεγονότα της δεκαετίας του 1930 και του 1940 καθώς και των δεκαετιών που ακολούθησαν, σίγουρα γκρέμισαν αυτή την πεποίθηση (Farganis, 1994). Τα θεμέλια της επιστήμης, ο εμπειρισμός, η αντικειμενικότητα, η ορθολογική

ανάλυση στο σύνολο της, στην πραγματικότητα, ήταν αυτές που παρουσίαζαν ύποπτες τις διαπολιτισμικές ιδέες του μοντερνισμού και μετέπειτα του μεταμοντερνισμού. Η αμφισβήτηση της επιστήμης, του ορθολογισμού και της γραφειοκρατίας που την περιτριγύριζε, είχε ως αποτέλεσμα, να ενσωματωθούν στη μεταμοντέρνα επιστημολογία αλλά και στη διεξαγωγή της έρευνας (Farganis, 2004).

Η μεταμοντέρνα επιστημολογία αλλά και στο σύνολο της ο μεταμοντέρνος φεμινισμός, δεν ρωτά μόνο εάν υπάρχει μια ενιαία ιδέα της γυναίκας, αλλά εάν υπάρχει μια ενιαία ιδέα της αλήθειας. Ρωτά εάν ο φεμινισμός, έχει έναν επιστημονικό, ηθικό ή αλλιώς «ουσιώδη» πυρήνα. Εάν η έμφαση είναι στην πολλαπλότητα και την πολυμορφία της αλήθειας, των εννοιών, στον τρόπο ζωής και τα ηθικά ιδεώδη, όπως και σε οποιαδήποτε άλλες ιδέες, εάν θα πρέπει να πλαισιώνονται και να τοποθετούνται μέσα σε ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, τότε το σύνολο των χειραφετικών πρακτικών θα μπορεί να αρθρωθούν με μεγαλύτερη ισχύ και σημασία (Dickens & Fontana, 1994). Εάν τίθενται ερωτήματα σχετικά με τις παγκοσμιοποιημένες πτυχές ορισμένων τρόπων ανάλυσης επιστημονικών θεωριών, τότε θα πρέπει να αναρωτηθούμε πώς ο φεμινισμός μπορεί ο ίδιος να διεκδικήσει οποιοδήποτε επιστημονικό «πλεονέκτημα». Εάν επιπλέον, μπορούμε να επικρίνουμε τους ειδικούς οι οποίοι χρησιμοποιούν τη φωνή τους για να μιλήσουν με επιτακτικό ύφος, στο όνομα της επιστήμης, τότε μπορούμε να ζητήσουμε από τις φεμινίστριες να μιλούν στο όνομα της εν λόγω ποικιλόμορφης ομάδας, γνωστή ως γυναίκες;

Ο μεταμοντερνισμός θα μπορούσε να «εμποδίσει» τη φεμινιστική πράξη, εάν οι φεμινίστριες πάρουν στα σοβαρά την αβεβαιότητα, τον κατακερματισμό και τον μη καθορισμένο χαρακτήρα του; Ο όρος «γυναίκες» δεν είναι ομοιογενής ή ενιαίος. Η πραγματικότητα των γυναικών δεν είναι πολιτιστικό δεδομένο αλλά μια πολιτισμική κατασκευή παραγόντων όπως η κοινωνική τάξη, η ηλικία, η εθνικότητα, η θρησκεία και ο σεξουαλικός προσανατολισμός που είναι πάντα στη διαδικασία της διαίρεσης και της επανένωσης. Οι γυναίκες είναι σαν πολιτιστικές αφηγήσεις, συχνά σε σύγκρουση και ασυμβίβαστη η μια με την άλλη.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 ο μεταμοντερνισμός του Foucault είχε εκτεταμένη επιρροή εντός των ανθρωπιστικών επιστημών γενικότερα. Παρακλάδι αυτού του μεταμοντερνισμού ήταν η ανάπτυξη του μεταδομισμού (Denzin, 1994). Ο μεταδομιστικός προσανατολισμός των μεταμοντέρνων μεθόδων ανάλυσης είναι

ιδιαίτερα εμφανής σε δύο επιμέρους πεδία της σύγχρονης έρευνας των κοινωνικών επιστημών. Στην πρώτη, ένας αριθμός ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων ενσωμάτωσαν μεταδομιστικές αντιλήψεις για τους λόγους και την πατρότητα, με στόχο να επανεξετάσουν τον τρόπο με τον οποίο είναι καταγεγραμμένες εθνογραφικές περιπτώσεις-μελέτες (Dickens & Fontana, 1994). Αυτοί οι ερευνητές αμφισβήτησαν το καθεστώς των παραδοσιακών εθνογραφικών μελετών ως οριστικών-τελικών «κειμένων» αλλά και των εθνολόγων ως «προνομιούχων» ερευνητών. Στη δεύτερη περίπτωση, οι φεμινίστριες συγγραφείς χρησιμοποίησαν στο έργο τους την τεχνική της αποδόμησης (deconstructionist), η έννοια της αποδόμησης θα αναλυθεί στο τέταρτο κεφάλαιο, ως «μέθοδος» ή καλύτερα ως πηγή έμπνευσης μεθόδων, για την ανάλυση του πατριαρχικού λόγου ώστε να αναδείξουν τον τρόπο που ενσωματώνονται εννοιολογικά δίπολα-ζεύγη, όπως αυτό του αρσενικού-θηλυκού που χρησιμοποιείται για να δημιουργήσει νοήματα που αυθαίρετα σχετίζονται με το φύλο ή το σώμα (Dickens & Fontana, 1994). Μια ενδιαφέρουσα ομάδα συνδυάζει αυτά τα δύο ζητήματα,, αναπτύσσοντας-δημιουργώντας μια μεταμοντέρνα φεμινιστική εθνογραφία (Dickens & Fontana, 1994).

2.4.1 Τα «κλειδιά» του μεταμοντερνισμού

Σε αυτό το σημείο θα ακολουθήσει η ανάπτυξη πέντε κλειδιών- τρόπων με τα οποία ο μεταμοντερνισμός προσφέρει στο φεμινισμό την ελευθερία από τη μοντέρνα και ουμανιστική σκέψη και τους περιορισμούς της επιστημονική μεθόδου παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα να ανοιχτούν νέοι δρόμοι στη σκέψη για το φύλο.

- 1) *Απελευθέρωση από την επιστημονική μέθοδο: θέτοντας ερωτήματα για τις συνδέσεις μεταξύ της γνώσης, της ουδετερότητας και της αλήθειας- πραγματικότητας.* Η μεταμοντέρνα σκέψη «προκαλεί» το φεμινισμό μέσα από την πιθανότητα να αρνηθούν οι ειδικοί τη συγκεκριμενοποίηση μιας καθορισμένης σχέσης ανάμεσα στην ανθρώπινη γνώση και την πραγματικότητα (Ramazonoglu & Holland, 2002). Η απελευθέρωση από αυτού του είδους τη μεθοδολογική σχέση θα πραγματοποιηθεί από την «αναταραχή» των ορίων ανάμεσα στους κλάδους, οι οποίοι στην πραγματικότητα δεν διαχωρίζονται από πραγματικά όρια, αλλά έχουν την «ευχέρεια» με την παρούσα μορφή τους να επηρεάζουν τις αποφάσεις για το πώς θα ειπωθούν οι αλήθειες και τι μετράται ως αλήθεια.

Τα όρια ανάμεσα στο «γεγονός» και την «πραγματικότητα» ανοίγει νέες πιθανότητες για τις υποκειμενικές φωνές, ιστορίες σχετικά με τις εμπειρίες και τις μνήμες. Μπορούμε μέσω της μεταμοντέρνας επιστημολογίας στο μεθοδολογικό μας έργο να θέσουμε ερωτήματα για το πώς κάποιες μορφές γνώσης γίνονται περισσότερο καταπιεστικές από άλλες. Από τότε που η επιστήμη έγινε μονόδρομος σκέψης και ομιλίας το καταπιεστικό στάτους της λογικής και της επιστημονικής γνώσης χρειάζονται και νέες εξηγήσεις. Κάθε ευθεία σύνδεση ανάμεσα στις αλήθειες που παράγονται από τις επιστημονικές μεθόδους και την εξωτερική πραγματικότητα αρνείται, κάθε ισχυρισμό για τη γνώση της κοινωνικής ζωής, ότι είναι πολιτικά κατασκευασμένη και δεν μπορεί να βρίσκεται σε καμία σταθερή σχέση με τον εξωτερικό, πραγματικό κόσμο. Η κατάρρευση αυτής της σχέσης δημιουργεί νέες δυνατότητες καθώς μεταλλάσει την έννοια- ιδέα της ιστορίας ως αφήγησης των χρονολογικών γεγονότων και του μοντερνισμού ως προόδου. Νέες αντιλήψεις της ιστορίας προσφέρουν δημιουργικές ευκαιρίες για σκέψη σχετικά με τα γεγονότα, το χώρο και το χρόνο, αλλά επίσης «τεμαχίζει» κάθε σχέση γραμμικής εξέλιξης ανάμεσα στο μοντερνισμό, την επιστήμη και τη διαδικασία.

Οι θεωρητικοί της θεωρίας θέσης αναγνώριζαν τα προβλήματα στον ανδροκεντρισμό της επιστήμης και στην υποτιθέμενη ουδετερότητα των λογικών επιστημονικών μεθόδων. Η μεταμοντέρνα σκέψη από την άλλη προχώρησε πιο μακριά εγκαταλείποντας κάθε μοντέλο λογικής της επιστημονικής μεθόδου, ως ένα νόημα σύνδεσης της γνώσης και των κοινωνικών πραγματικοτήτων και κάθε πιθανότητα σιγουριάς. Λογική και επιστήμη, ανα-θεωρητικοποιούνται ως νέοι τρόποι σκέψης. Οι σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα, τις υλικές συνθήκες, τις ιδέες και τις εμπειρίες δεν θεωρούνται πλέον ως επικυρωμένες μέσω της επιστημονικής μεθόδου και των κανόνων της επιστημολογίας που σχηματίζουν τη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη. Η φεμινιστική γνώση δεν έχει γενική αξία για αυτού του είδους την επιστημολογία, ο ερευνητής αφήνεται σε μια εμπειρική θέση, «ανίκανος» να κρίνει εάν κάποια γνώση είναι καλύτερη από κάποιες άλλες.

Ο Foucault¹⁶ υπήρξε πηγή έμπνευσης για αυτού του «είδους» τις φεμινίστριες, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως. Ο Foucault απέφυγε τα φεμινιστικά

¹⁶ Ο Foucault δεν ανησυχούσε να εγκαθιδρύσει την αξιοπιστία των δικών του ισχυρισμών για τη γνώση.

διλήμματα να αποφασίσει ανάμεσα στο τι είναι πραγματικά αληθινό και τι ψεύτικο, μιλώντας για το φύλο, θέτοντας το πρόβλημα διαφορετικά. Ρωτούσε γιατί υπάρχουν διαφορετικοί ισχυρισμοί για τη γνώση, τι είναι αληθινό, για παράδειγμα στους διαφορετικούς λόγους για τη σεξουαλικότητα¹⁷, η φεμινιστική γνώση μπορεί τότε να εμφανιστεί ως λόγος. Οι επιστημονικοί λόγοι λειτουργούν ως ένα σύνολο κανόνων που προσδιορίζονται σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Η προσέγγιση του Foucault δεν εξετάζει τι είναι πραγματικά αληθινό, αλλά πώς λειτουργεί κάθε λόγος, την ιστορία και τα αποτελέσματα του και τις συνδέσεις ανάμεσα στους διαφορετικούς λόγους (Best, 1994).

Αξιοπιστία, ουδετερότητα και επιστημονική μέθοδος είναι επίσης έννοιες που κατασκευάζονται λεκτικά –μέσω των λόγων– με ποικίλους τρόπους σκέψης. Ο Foucault ίδρυσε ένα σώμα δεδομένων, δίνοντας τη δυνατότητα στα άτομα ελεύθερα να επιλέξουν και να αναγνωρίσουν πώς η κυριαρχική γνώση είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί να βρει και αντίσταση. Στη θεωρία του Foucault η «πραγματικότητα» της σεξουαλικότητας δεν γίνεται αποδεκτή, αλλά οι ερευνητές εξετάζουν τη διαδικασία κατασκευής της «αλήθειας» και ποια αποτελέσματα έχει. Η απελευθέρωση από την επιστημονική μέθοδο προσφέρει ελευθέρωση στις φεμινίστριες από τα προβλήματα επιλογής κάποιας θέσης και της σύνδεσης των ιδεών, της εμπειρίας και της πραγματικότητας μέσα από τα ανταγωνιστικά μονοπάτια του ρεαλισμού, του υλισμού και του εμπειρισμού.

- 2) *Απελευθέρωση από δυαδική σκέψη: αποδομώντας τις αντιθετικές κατηγορίες.* Σημαντική πτυχή της μεταμοντέρνας σκέψης (επιστημολογίας) υπήρξε η έννοια της αποδόμησης η οποία είχε καταλυτικό ρόλο στις μετέπειτα μεθοδολογικές παρεμβάσεις, ως εργαλείο ανάλυσης (Ramazonoglu & Holland, 2002). Εμπνεύστηκαν από τα ιδέες του J. Derrida, όπως είδαμε, αποδομώντας με κριτικές αναλύσεις τις δυαδικές αντιθέσεις μέσω των οποίων ο δυτικός πολιτισμός και φιλοσοφία σκέφτονται. Η αποδόμηση εκλαμβάνεται ως «προβληματική» αφού

¹⁷ Υποστήριζε ότι η πραγματικότητα αυτού που ονομάζεται «κανονική σεξουαλικότητα» δεν μπορεί να ανακαλυφθεί π.χ. συνδέοντας θεωρίες σεξουαλικότητας, εμπειρίες της σεξουαλικότητας και οι πραγματικότητες της σεξουαλικότητας. Μερικές μορφές της «σεξουαλικότητας» είναι μονάχα πραγματικές με την έννοια ότι κατασκευάζονται μέσα στους λόγους. Η φύση της «κανονικής σεξουαλικότητας» φαίνεται σαν παράγων των λόγων που παράγεται στη γλώσσα και in authorizing practices παρά ως μια αυθύπαρκτη πραγματικότητα που περιμένει να ανακαλυφθεί. Οι λόγοι της κανονικότητας και της deviant σεξουαλικότητας μπορεί να έχουν ισχυρές επιδράσεις τις ζωές των ανθρώπων.

υπό μια έννοια εκθέτει τη δυαδική σχέση και «διερωτάται» για τους τρόπους με τους οποίους διατυπώνονται οι σκέψεις, λέγονται οι αλήθειες, διαβάζονται τα κείμενα και ούτω κάθε εξής, πώς δηλαδή κατασκευάζονται κοινωνικά σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια.

Ο Derrida προτείνει ότι το νόημα στη δυτική φιλοσοφία παράγεται και κατανοείται μέσω της αντίθεσης και της διαφοροποίησης. Η διαδικασία όμως της αποδόμησης προϋποθέτει την ανεξαρτησία και από τα δύο ζευγάρια κατηγοριών και από την ιεραρχία που δίνει υπεροχή το ένα ζευγάρι έναντι του άλλου: ανδρικό-γυναικείο, μυαλό-σώμα, υποκειμενικό-αντικειμενικό, κ.τ.λ. (Denzin, 1994). Αυτή η αποδόμηση φέρνει στο προσκήνιο τους περιορισμούς της ιστορικότητας της γλώσσας. Οι φεμινίστριες έχουν επίσης δουλέψει στην επανανοηματοδότηση της δυαδικής λογικής της δυτικής σκέψης και των αντιθετικών κατηγοριών. Αυτή η διαδικασία επιτρέπει στις φεμινίστριες να ερευνήσουν τις σχέσεις εξουσίας μέσα στα πλαίσια αυτής της δυαδικότητας, να ανακαλύψουν νέους τρόπους σκέψης και αντίστασης μέσω μη-αντιθετικών κατηγοριών, και να αναγνωρίσουν την ευθραυστότητα και διαπερατότητα των κοινωνικών ορίων.

- 3) *Απελευθέρωση από τις ουσιοκρατικές κατηγορίες: πολλαπλότητα, κατακερματισμός και ρευστότητα.* Η μεταμοντέρνα σκέψη δείχνει μια κριτική προσοχή στις ισχυρές συνέπειες των ιδιαίτερων τρόπων διατύπωσης των ιστοριών για τους εαυτούς μας. Στην εν λόγω επιστημολογία, οι φεμινίστριες συνάντησαν σημαντικές δυσκολίες στη διατήρηση των «γυναικών» ως το επίκεντρο της φεμινιστικής σκέψης, ενώ απορρίπτουν τη «γυναίκα» ως σταθερή και ουσιώδη ταυτότητα, που ορίζεται σε συνάρτηση με τον «άνδρα» (Ramazonoglu & Holland, 2002). Οι μεταμοντέρνοι θεωρητικοί προχωρούν ένα βήμα πιο πέρα και ισχυρίζονται ότι οι μοντέρνες έννοιες της κοινωνικής ταυτότητας, όπως το φύλο, η τάξη, η φυλή είναι επίσης σταθερές, στατικές και α-ιστορικές, από την άποψη ότι κάθε εξουσία που ασκείται στον άνθρωπο γίνεται για την παραγωγή πολλαπλών ταυτοτήτων (Ramazonoglu & Holland, 2002).

Η μεταμοντέρνα σκέψη έχει ιδιαίτερη επιρροή στη διερεύνηση του τρόπου των ποικίλων, ασταθών και μεταβλητών ταυτοτήτων που μπορεί να υπάρξουν. Η ιδέα ότι οι άνθρωποι είναι κοινωνικά τοποθετημένοι με βάση τη φυλή, τη τάξη, το φύλο, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την εθνικότητα ή οποιαδήποτε άλλη κοινωνική κατηγορία, δίνει τη θέση του σε ισχυρισμούς ότι οι πολλαπλές

ταυτότητες παράγονται μέσα από μια εγκατεστημένη αλήθεια. Κάθε ταυτότητα έχει μια συγκεκριμένη ιστορία σε κάθε πολιτισμό, είναι μια κατάσταση δημιουργίας, παρά μιας απλής ύπαρξης. Η ίδια λοιπόν, η υποκειμενικότητα μπορεί να ληφθεί-συλληφθεί ως αποτέλεσμα της γλώσσας. Οι λόγοι της ταυτότητας επομένως, μπορούν να εξεταστούν ώστε να κατανοήσουμε για παράδειγμα, τι συνιστά την κατάλληλη θηλυκότητα-αρρενωπότητα και πώς αυτές οι ταυτότητες μεταβάλλονται και αλλάζουν.

Οι μεταμοντέρνες φεμινίστριες τονίζουν ότι οι τρόποι με τους οποίους οι ταυτότητες εκτελούνται, καθιερώνονται και ρυθμίζονται έχουν ισχυρές επιδράσεις στις ζωές των ατόμων αλλά δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι όσο αυτοί είναι κοινωνικά οργανωμένοι άλλο τόσο μπορούν να συναντήσουν αντίσταση.

- 4) *Απελευθέρωση από την υλική σωματικότητα: κοιτώντας το σώμα και την σεξουαλικότητα ως κοινωνικά κατασκευάσματα.* Η αποδόμηση των ουσιοκρατικών και δυαδικών κατηγοριών απελευθερώνουν τη σκέψη, όχι μόνο σε σχέση με το φύλο, αλλά επίσης σχετικά με το πώς η σεξουαλικότητα και τα σώματα παράγονται και δημιουργούνται κοινωνικά (Ramazonoglu & Holland, 2002). Μια κεντρική τάση στις φεμινιστικές συζητήσεις εδώ και καιρό είναι εάν ή κατά πόσο η σεξουαλικότητα, το φύλο και η αναπαραγωγή είναι πολιτισμικά από ότι σωματικά γεγονότα-κατατάσεις και πώς η ενσωμάτωση μπορεί να γίνει κατανοητή μέσω αυτών. Οι θεωρητικοί της μεταμοντέρνας τάσης αναγνωρίζουν ότι το σώμα έχει μια υλική υπόσταση, αυτοί όμως «απειλούν» την υλική ύπαρξη ως κοινωνικής σύνθεσης και δεδομένης σημασίας.

Με την έννοια του σώματος ως κοινωνικού κατασκευάσματος ασχολήθηκε πρώτα ο Foucault με την ανάλυση του για την πειθάρχηση και την ρύθμιση των σωμάτων, την κανονικοποίηση της ρύθμισης και την παραγωγή των «υπάκουων σωμάτων». Το 19^ο αιώνα οι λόγοι των νόμων συνδυαζόμενοι με την ιατρική και τις κοινωνικές επιστήμες προέβαλλαν την ύπαρξη ενός προβληματικού θηλυκού το οποίο προφανώς απαιτούσε και νέες ρυθμίσεις (Federici, 2011). Οι λόγοι που κατασκεύασαν τα γυναικεία σώματα ως ανυπότακτα-ανυπάκουα και την περαιτέρω ανάγκη για πειθάρχηση ήταν ισχυρά. Έτσι η θηλυκότητα είχε ήδη κατασκευαστεί ως προβληματική με φυσική «ανάγκη» για κανονισμό.

- 5) *Απελευθέρωση από την εξουσία ως «ιδιοκτησία» possession: κατανοώντας την εξουσία ως παράγων-παραγωγικό.* Η φεμινιστική θεωρία της ανδρικής υπεροχής, πατριαρχίας έλαβε ένα χτύπημα στις μεταμοντέρνες επιθέσεις που συγκεντρώνουν

οι μετα-αφηγήσεις (Ramazonoglu & Holland, 2002). Οι φεμινιστικές ιδέες της χειραφέτησης προέκυψαν από τη δυαδική σκέψη της μοντέρνας σκέψης, από τις εμπειρίες των γυναικών που ζουν σε ανδροκρατούμενες κοινωνίες. Η μεταμοντέρνα επιστημολογία προσφέρει μια διαφυγή του να βλέπεις τις γυναίκες ως καταπιεσμένες από την ανδρική καταπίεση και «υποσκάπτει» κάθε γενικό πολιτικό σχέδιο της χειραφέτησης και της ενδυνάμωσης των γυναικών. Σύμφωνα με την Butler η χειραφέτηση δεν μπορεί να ξεπεράσει-υπερβεί την εξουσία.

Οι θεωρητικοί που ακολουθούν τη μεταμοντέρνα επιστημολογία απορρίπτουν την ιδέα του ανθρώπινου υποκειμένου σχετικά με την πρόοδο μέσω της ορθολογικής σκόπιμης δράσης (Harding, 1991). Ο Foucault όλο και περισσότερο μετακινήθηκε σε μια θέση που αρνήθηκε ότι η εξουσία είχε καταπιεστική-κατασταλτική μορφή, υποστήριξε ότι ενυπήρχε σε ορισμένους θεσμούς ή είναι πιθανόν και να προέρχεται από την κυρίαρχη τάξη, φύλο ή φυλή. Όρισε την εξουσία ως *παραγωγική* με την έννοια ότι παράγει γνώση παρά καταπίεση, πρότεινε ότι βρίσκεται παντού στην κοινωνία, και οι διαμάχες σχετικά με αυτή αφορούσαν την ανάπτυξη και την παραγωγή της εξουσίας, με ποιο τρόπο διατυπώνονται οι αλήθειες. Η μέθοδος έρευνας του Foucault, η γενεαλογία ερευνά όχι ποιος κατέχει την εξουσία αλλά τα σχέδια άσκησης της εξουσίας μέσα από την αλληλεπίδραση των λόγων.

Τέλος, οι φεμινίστριες ισχυρίζονται ότι οι άνθρωποι είναι πιο ελεύθεροι από ότι αισθάνονται διότι μπορούν να «αξιοποιήσουν» την εξουσία για να αποδομήσουν τις κοινωνικά κατασκευασμένες αλήθειες, μέσα στις οποίες οι σεξουαλικές ή άλλες ταυτότητες τους περιορίζονται (Ramazonoglu & Holland, 2002). Για αυτές η γυναικεία υποταγή μπορεί να μεταμορφωθεί μέσα από την παραγωγή νέων λόγων της σεξουαλικότητας. Αυτό καθιστά ικανούς τους ερευνητές να δούνε τη συμπαιγνία των γυναικών στην άσκηση της εξουσίας και παράλληλα ανοίγει πεδία μελέτης της αρρενωπότητας και της queer θεωρίας.

Να σημειωθεί, ότι η συγκεκριμένη επιστημολογία είναι πλήρως εναρμονισμένη με το τρίτο κύμα του φεμινισμού. Αυτός ο φεμινισμός, όπως θα συναντήσουμε και στη συνέχεια επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει το φεμινισμό εκ νέου αλλά και τους ρόλους των φύλων, ώστε να «ταιριάζει» στις ζωές των γυναικών (Bobel, 2010). Δεν επιθυμεί μέσω της γνώσης και της μεθοδολογίας να φτιάξει ένα γυναικείο καλούπι, ώστε να ταιριάζει σε ένα συγκεκριμένο φεμινισμό. Το τρίτο κύμα στην πράξη θα αποδείξει την ένταξη όλων των ταυτοτήτων του φεμινισμού αλλά και τις πολλαπλές ταυτότητες του

ατόμου, με ότι επακόλουθες αντιφάσεις και ασάφειες προκύπτουν. Κλασική πτυχή του τρίτου κύματος είναι ότι παρέχει στοιχεία μιας μετασχηματιστικής φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής, με την έννοια ότι ξεκινά να διαταράσσει τα δυαδικά στοιχεία.

Όπως είδαμε μια κοινή συνισταμένη των φεμινιστικών επιστημολογιών, κάποιες σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο βαθμό είναι η κριτική προς το θετικισμό και τις επιδράσεις που έχει στην «ανδρική, αντικειμενική» επιστήμη, μια «επιτόπια» και λεπτομερής κριτική του θετικισμού θα ακολουθήσει στο τέταρτο κεφάλαιο. Μια μερίδα φεμινιστριών, έχουν κάποιες επιφυλάξεις για τον τρόπο που η φεμινιστική επιστημολογία φαίνεται να έχει επιλέξει τον θετικισμό ως τον κύριο στόχο «επίθεσης». Η επιλογή του θετικισμού ως κύριου στόχου είναι λογική, γιατί υπήρξε κύρια και ισχυρή θέση των δυτικών επιστημολογικών θέσεων και ενσωματώνει ξεκάθαρα κάποιες «ατέλειες» που η φεμινιστική επιστημολογία επιδιώκει να αντιμετωπίσει.

Αλλά αυτός ο στόχος στον θετικισμό δεν πρέπει να τυφλώνει τα γεγονότα, ότι είναι ο μοναδικός εχθρός και ότι τα μη-θετικιστικά πλαίσια δεν είναι άξια προσοχής. Η δέσμευση στη σχετική φύση της γνώσης, δεν απαιτεί από εμάς να ισχυριστούμε ότι αυτοί που δεν κινούνται σε αυτά τα πλαίσια, δεν μπορούν να έχουν καμία γνώση αυτών. Αλλά αυτή η δέσμευση μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι είναι πιο εύκολο και πιο πιθανό για τους καταπιεζόμενους να έχουν μια κριτική ματιά στις συνθήκες καταπίεσης τους από ότι για αυτούς που ζουν έξω από αυτές τις δομές. Πράγματι, αυτοί που ζουν τις πιέσεις της τάξης, της εθνικότητας, του φύλου, έχουν αντιληφθεί ότι τέτοιους είδους πιέσεις γεννούν και διαφορετικές καταστάσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Φεμινιστική ψυχολογία, στροφή προς την «ποιότητα»

3.1 Φεμινιστική ψυχολογία

Τι είναι η φεμινιστική ψυχολογία και ποια είναι η φύση της; Προφανώς και δεν υπάρχει ένας άμεσος και συναινετικός ορισμός. Η φεμινιστική ψυχολογία είναι μια ψυχολογική θεωρία και πρακτική που διαπνέεται σαφώς από τους πολιτικούς στόχους του φεμινιστικού κινήματος. Ο φεμινισμός «αγκαλιάζει», όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, ένα πλήθος διαφορετικών απόψεων και ορισμών, και για αυτό είναι αμφισβητήσιμος κάθε ορισμός, που όμως μοιράζονται δύο κοινές θεματικές. Πρώτον, ο φεμινισμός φέρνει τη γυναίκα στο προσκήνιο της έρευνας, θεωρώντας ότι αξίζουν τη μελέτη ξέχωρα από τους άνδρες και όχι πάντα σε σύγκριση με αυτούς. Δεύτερον, είναι ένας κλάδος της ψυχολογίας με εμφανή την πολιτική κατεύθυνση, γιατί αναγνωρίζει την ανάγκη για κοινωνική αλλαγή εκ μέρους των γυναικών. Ασχολήθηκε με θέματα όπως η εκμετάλλευση και η ανισότητα και πώς γίνονται αντιληπτά, σε σχέση πάντα φυσικά με την φυλή, το φύλο την εθνικότητα και κάθε άλλη κατηγορία που μπορεί να καταστεί καταπιεστική για το άτομο (Herburn, 2003).

Η προέλευση της φεμινιστικής ψυχολογίας εντοπίζεται στο έργο που ασκούσαν οι φεμινίστριες στο χώρο της ψυχολογίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το επίθετο της «φεμινιστικής ψυχολογίας» ή των φεμινιστριών ψυχολόγων, έχει προκύψει ως συνέχεια και σχόλιο επάνω στα όρια του έργου εντός του πεδίου της ψυχολογίας των γυναικών (Burman, 1999). Η κυρίαρχη ψυχολογία κατασκεύασε ακόμη έναν τομέα, αυτόν της μελέτης μεταξύ των φύλων, εστιάζοντας αποκλειστικά στο άτομο και στο εσωτερικό του εις βάρος των εξωτερικών συνθηκών και των κοινωνικών συστημάτων. Η έρευνα της κυρίαρχης ψυχολογίας για τις διαφορές των φύλων, εκείνης της περιόδου, χαρακτηρίζεται από προσωπικές μεροληψίες και μια λογική που θυσιάζεται στο βωμό για την υποστήριξη μιας προκατάληψης. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται και η διαφορά της φεμινιστικής ψυχολογίας από την κυρίαρχη ψυχολογία, είναι σαν να βλέπεις το δέντρο και να χάνεις το δάσος. Μισό περίπου αιώνα κατά τη δεκαετία του 1970, ενώ το δεύτερο κύμα του φεμινισμού έκανε την εμφάνιση του, οι φεμινίστριες αμφισβήτησαν ευθέως και σαφώς την ψυχολογική επιστήμη (Wilkinson, 2003).

Ομολογουμένως η φεμινιστική ψυχολογία είναι πολιτική και ως συνεχίζει η κυρίαρχη ψυχολογία να το αρνείται πεισματικά, ακολουθώντας ακόμη και τώρα, το ίδιο ακριβώς ατομικιστικό και α-ιστορικό μοτίβο. Αυτό γίνεται αντιληπτό από τη ριζική διαφορά των όρων «Φεμινιστική Ψυχολογία¹⁸» και «Ψυχολογία των Γυναικών¹⁹». Η πρώτη χρησιμοποιεί τον όρο «φεμινιστική» για να τονίσει τις πολιτικές και κριτικές πτυχές της κάτι το οποίο η Ψυχολογία των Γυναικών απαρνήθηκε, όταν εντάχθηκε στο κυρίαρχο ρεύμα και συστάθηκε επίσημα σαν κλάδος στο εσωτερικό του Αμερικάνικου Ψυχολογικού Συλλόγου. Οι δραστηριότητες του δεύτερου κλάδου συγκροτήθηκαν με κοινή συνισταμένη, τον α-πολίτικο χαρακτήρα της. Άρχισε να εστιάζει στις συνέπειες των έμφυλων ανισοτήτων χωρίς να εποπτεύει τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες προκύπτουν. Έτσι υποβόσκει ο κίνδυνος να επικυρωθούν οι θέσεις των γυναικών ως «θυμάτων», αυτή η «θυματοποίηση» των γυναικών ενίσχυσε την εξατομικευμένη επικέντρωση στην ψυχολογία. Μάλιστα, ο πρώτος πρόεδρος δήλωσε απερίφραστα ότι ενώ οι προηγούμενες ομαδοποιήσεις των φεμινιστικών ψυχολόγων ήταν «πολιτικά προσανατολισμένες», ο νέος κλάδος δεν θα γινόταν μια «πολιτική οργάνωση» (Wilkinson, 2003).

Όμως η ενσωμάτωση ενός μέρους των «φεμινιστικών ψυχολόγων» είχε επιπτώσεις. Άνοιξε την πόρτα σε κάθε ψυχολόγο που είχε ως κεντρικό θέμα τις «γυναίκες» και τα «γυναικεία θέματα» να μπορεί να ισχυρίζεται ότι ανήκει στον τομέα της «ψυχολογίας των γυναικών», χωρίς αναγκαστικά να δεσμεύεται και να εκφράζει οποιαδήποτε φεμινιστική αρχή. Δεν θέλησαν να κρατήσουν κανένα από τα κεκτημένα του φεμινιστικού κινήματος, γιατί το «στίγμα του φεμινισμού» θα δυσκόλευε το «αντικειμενικό και αμερόληπτο» έργο τους. Έτσι οργανώνονταν συζητήσεις για τον αν η Ψυχολογία των Γυναικών πρέπει να είναι πολιτική, ένα ψευτο-δίλημμα στο οποίο η απάντηση που φυσικά δόθηκε, ήταν αρνητική.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως αυτή η άκριτη ενσωμάτωση των φεμινιστριών στην «ψυχολογία των γυναικών» άνοιξε το δρόμο για την για την παθολογικοποίηση των γυναικών, αποδίδοντας τους προβλήματα παρά παρέχοντας μια

¹⁸ Το διεθνές επιστημονικό περιοδικό *Feminism & Psychology* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1991 και σε αντίθεση με το *Psychology of Women Quarterly*, σκόπιμα δεν έχει συνδεθεί με κανένα εθνικό ψυχολογικό σύλλογο.

¹⁹ Για παράδειγμα, το 1960 στις ΗΠΑ ορισμένοι φεμινιστές ψυχολόγοι συνεργάστηκαν εκτός του APA, για τη δημιουργία ενός «φόρουμ» το οποίο αποτελούσε «ένα μοντέλο φεμινιστικής πρακτικής και έναν χώρο άσκησης του φεμινισμού». Οι δραστηριότητες του οδήγησαν τελικά το 1973 στη συγκρότηση του τομέα της «Ψυχολογίας των Γυναικών» εντός του APA.

διευρυμένη οπτική που αναγνωρίζει τον πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο της ζωής των γυναικών. Θεωρητικές αναλύσεις της ρίζας π.χ. της κατάθλιψης ή άλλων προβλημάτων που τις καταλογίζονται είναι ζωτικής σημασίας για την επανενοιολόγηση των πρακτικών της ψυχολογίας και δεν μπορεί να υποτιμηθεί η σημασία τους (Ussher, 1990). Σήμερα, όσοι αυτοαποκαλούνται «φεμινιστές ψυχολόγοι» θέλουν να διαχωρίζουν τη θέση τους από το δήθεν αβλαβές προσωπείο της Ψυχολογίας των Γυναικών. Επικρίνουν με ιδιαίτερα καυστικό ύφος την ψυχολογική επιστήμη αναφορικά με την ανεπάρκεια και τις καταστροφικές της θεωρίες για τις γυναίκες καθώς και την αποτυχία της να τοποθετήσει τις σχέσεις εξουσίας στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής.

Αν και στην αρχή ο κλάδος αυτός συστάθηκε για καθαρά φεμινιστικούς σκοπούς, ένα μεγάλο μέρος της παραμένει, ακόμη και σήμερα αυστηρά συμβατικό, υποστηρίζοντας το κοινωνικό κατεστημένο. Η πλειοψηφία των ψυχολόγων που ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο πεδίο δεν αμφισβητούν ούτε τους θεσμούς ούτε τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις γυναίκες που η επιστήμη κατασκευάζει και προωθεί, δεν καταδικάζουν τη «βλάβη» που η ψυχολογία προκάλεσε στη ζωή πολλών γυναικών, ούτε αγωνίζονται για να σταματήσει αυτή η συνεχιζόμενη καταπίεση, παρά μόνο μέσα από το έργο τους την διαιωνίζουν και την «ντύνουν» με την αντικειμενική επιστημονικότητα. Η φεμινιστική ατζέντα καθορίστηκε πλήρως από την κυρίαρχη ψυχολογία και τις επιταγές της.

Όμως η φεμινιστική ψυχολογία έχει τεράστια επίδραση στην κριτική ψυχολογία. Οι φεμινιστικοί ψυχολόγοι υποκίνησαν και υποστήριξαν πολλές από τις προσπάθειες των κριτικών για επανακαθορισμό των θεωρητικών υποθέσεων, των μεθόδων έρευνας, των επαγγελματικών πρακτικών και των αρχών δεοντολογίας. Η φεμινιστική ψυχολογία άσκησε σίγουρα πιέσεις στην κυρίαρχη ψυχολογία προκειμένου να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην άποψη των γυναικών και στις εμπειρίες τους. Μεγάλος μέρος του φεμινισμού και κατ'επέκταση και της φεμινιστικής ψυχολογίας αμφισβητεί ριζικά τόσο την ψυχολογία όσο και την κοινωνία συνολικότερα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό λοιπόν, ότι η φεμινιστική ψυχολογία εμφανίζεται ως μια στρατηγική κοινωνικής αλλαγής, με στόχο τον τερματισμό της κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης των γυναικών.

Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο που προηγήθηκε οι εμπειρίες είναι πολυάριθμες, είναι τόσες όσες και οι διασταυρώσεις των διαφόρων κατηγοριών της φυλής, του φύλου, της τάξης, της ηλικίας κ.τ.λ. Παρά τις διαφορές τους η ποικιλομορφία σε αυτό το κίνημα, ήταν που πίεσε τους ψυχολόγους να αναζητήσουν ότι έχει απομείνει και να ερευνήσουν με κριτικό τρόπο την ψυχολογική γνώση και πρακτική που βασίζεται στη θεωρία και την έρευνα. Παρά τις διαφορές τους λοιπόν, οι αναδυόμενοι φεμινιστικοί ψυχολόγοι μοιράζονται μια πολιτική εστίαση που περιλαμβάνει την αναγνώριση της καταπίεσης και της κυριαρχίας, των δεσμών μεταξύ προσωπικού και πολιτικού, καθώς και το στόχο να συμβάλλουν στην επίτευξη μεγαλύτερης ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης (Lykes & Moane, 2009).

Η ψυχολογία αν και είναι γνωστή για τη μακρόχρονη σχέση της με τις ποσοτικές και «επιστημονικές» μεθόδους έρευνας, έχει αναπτύξει πρόσφατα στους κόλπους της μια περισσότερο κριτική σχολή σκέψης που ευνοεί τις ποιοτικές προσεγγίσεις της έρευνας και ιδιαιτέρως εκείνες που θεμελιώνονται στην ανάλυση λόγου και του περιεχομένου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο συγκαταλέγεται και η φεμινιστική ψυχολογία ως κλάδος, (όχι ως επίσημος βέβαια της APA) αλλά ως κλάδος για την απελευθέρωση της γυναίκας. Από την αρχή της ύπαρξης της συνδέθηκε άμεσα με την κριτική στην επιστημολογία και στη συνέχεια στις μεθοδολογίες που ακολουθούσαν μέχρι τότε πιστά τη δομή και την οργάνωση των φυσικών επιστημών. Κύριος όγκος του έργου τους αφορά τις ποιοτικές μεθοδολογίες που ανέπτυξαν και προσάρμοσαν στα πλαίσια της δράσης τους.

Να αναφερθεί σε αυτό το σημείο, ότι η κριτική κοινωνική προέκυψε από την «κρίση» στην κοινωνική ψυχολογία και από τις επακόλουθες προσπάθειες όσων ορίζουν τον εαυτό τους ως ζωτικής σημασίας από την τάση να «αποδομήσουν» και να «ανακατασκευάσουν» πρακτικές και θεσμούς σε έναν πιο ανθρωποκεντρικό, απελευθερωτικό και ριζοσπαστικό τρόπο (Wilkinson, 1997). Η κριτική κοινωνική ψυχολογία είναι ένας γενικός όρος που αποτελείται από ποικιλομορφία αλλά και διάφορους τομείς όπως: η ανάλυση λόγου, η ψυχολογία του λόγου, ο μετα-στρουκτουραλισμός, ο μεταμοντερνισμός. Επίσης η κριτική κοινωνική ψυχολογία, χαρακτηρίζεται από μια σειρά επιστημολογικών, θεωρητικών και μεθοδολογικών θέσεων σε αντίθεση με την επικρατούσα τάση του κλάδου, η οποία βασίζεται σε συμβατικά μοντέλα θετικιστικών και εμπειρικών μεθοδολογιών.

Χρειάζεται να δοθεί προσοχή, όμως στην ανάπτυξη του πεδίου της φεμινιστικής ψυχολογίας σε κάποια κομβικά σημεία. Το πρώτο αφορά το διαχωρισμό μεταξύ θεωρίας/πολιτικής και θεωρίας/πράξης, που σκοπεύει να διορθώσει. Η φεμινιστική ψυχολογία μπορεί να αποτελεί μια δικαιολογία, ή έναν χώρο, ώστε να φέρουμε τον φεμινιστικό διάλογο στην ψυχολογία αλλά αναπόφευκτα ορίζει τους δικούς της διαχωρισμούς, στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταξύ φεμινισμού/ων και φεμινιστικής ψυχολογίας (Burman, 1999). Αυτό συμβαίνει εν μέρει, μέσω της υποχρέωσης της να ακολουθήσει τις «φυσιολογικές» ακαδημαϊκές δραστηριότητες για την προώθηση των ιδεών. Υπό αυτή την έννοια, η φεμινιστική ψυχολογία μοιάζει σαν μια παρόρμηση που απειλεί να γίνει τόσο εξαναγκαστική και μεμονωμένη στο όραμα της όσο και η ψυχολογία που προτίθεται να κριτικάρει. Η απάντηση διαφαίνεται στις φεμινίστριες εντός ή γύρω της ψυχολογίας, οι οποίες θα πρέπει να αποφεύγουν να συμμετέχουν σε μια τέτοια κίνηση.

Στη συνέχεια θα υπάρξει μια προσπάθεια να «οριστεί» η ποιοτική έρευνα, τα χαρακτηριστικά που την καθιστούν ριζικά αντίθετη από την ποσοτική έρευνα και έπειτα θα αναπτυχθεί η «προέλευση του λόγου» με επακόλουθο τι συνιστά ανάλυση λόγου.

3.2 Ποιοτική Έρευνα (διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας)

Έχουν εντοπιστεί πολλές προσπάθειες να οριστεί τι είναι η ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες ώστε να μπορεί να προσδιοριστεί και να διαφοροποιηθεί με ξεκάθαρο τρόπο από τις ποσοτικές μεθόδους. Σκοπός αυτής της ενότητας δεν είναι να παραθέσουμε ή να «ανακαλύψουμε» τον καλύτερο ορισμό της ποιοτικής έρευνας. Στόχος είναι, από τη μια να γίνει κατανοητό γιατί δεν υπάρχει μια ξεκάθαρη απάντηση στο τι είναι η ποιοτική έρευνα και από την άλλη να κατανοήσουμε γιατί η φεμινιστική ψυχολογία έδειξε την «προτίμηση» και την «συμπάθεια» της στο φάσμα των ποιοτικών μεθόδων. Θέλησαν να περάσουν την κριτική της κυρίαρχης ψυχολογίας και στην πράξη, δηλαδή εκτός της επιστημολογίας και στη μεθοδολογία. Αυτό ως απάντηση στους ισχυρισμούς της κυρίαρχης ψυχολογίας ότι αφού δεν αποτελεί κάτι ξεκάθαρο, ενιαίο και πλήρως κατανοητό, τότε δεν θα μπορεί να εκτός εφαρμοστεί στην πράξη (σαν το θετικιστικό μοντέλο). Μπορεί όμως το «τρωτό» της σημείο όπως ισχυρίζονται, δηλαδή ότι δε μπορεί να αρχειοθετηθεί και να περιοριστεί σε ένα σύνολο

απλών ρυθμιστικών κανόνων και αρχών, να αποτελέσει και ένα από τα ισχυρά της σημεία.

Αυτοί που ασχολούνται με την ποιοτική έρευνα είναι σίγουρο πώς δεν έχουν ομοφωνία ως προς το τι είναι, γεγονός που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Η ποιοτική έρευνα –ότι και να είναι- δεν αντιπροσωπεύει μια ενιαία ομάδα τεχνικών ή φιλοσοφιών, γιατί στην πράξη έχει αναπτυχθεί από ποικίλες παραδόσεις της επιστήμης και της διανόησης. Για παράδειγμα, η ποιοτική έρευνα συσχετίζεται πολύ συχνά με ορισμένες σχολές σκέψης οι οποίες εμπίπτουν γενικότερα στο χώρο της ερμηνευτικής κοινωνιολογικής παράδοσης, και πιο συγκεκριμένα της φαινομενολογίας, της εθνομεθοδολογίας και ακόμη πιο πρόσφατο είναι το ενδιαφέρον των μεταμοντερνιστών για τη εμπειρική έρευνα και τις ποιοτικές μεθόδους (Mason, 1996) . Ωστόσο δεν πρέπει να μένει στο περιθώριο ο ρόλος της ανθρωπολογικής παράδοσης αλλά και της γλωσσολογίας, με τη μορφή της ανάλυσης λόγου.

Αν η ποιοτική εργασία σημαίνει μια συγκεκριμένη τάση, υποκειμενικότητα, δεοντολογία, δεδομένα και ερμηνεία, τότε θα πρέπει να καταλάβουμε ότι δεν είναι μια «παρεκτροπή» από τις μεθοδολογικές νόρμες στην ψυχολογία, αλλά ένα σύνολο έντονων δεσμεύσεων, με μακρά ιστορία. Είναι ένας τρόπος να πραγματοποιούμε έρευνα για τις κοινωνικές σχέσεις και τη ζωή της κοινότητας μαζί με τους ανθρώπους που τη συγκροτούν, και όχι ανεξάρτητα από εκείνους (Kidder & Fine, 2003).

Στην ελληνική βιβλιογραφία είναι ακόμη ισχνή και κάποιες φορές μένει στο περιθώριο ως κάτι το οποίο δεν έχει νόημα και επιστημονική εγκυρότητα, καθώς είναι έξω από τα πλαίσια και τα όρια του τι θεωρείται και είναι αποδεκτό ως «επιστημονικό». Οι μέθοδοι αυτοί πρέπει να προσεγγίζονται με τρόπο που θα αναδεικνύει τη σημασία της κριτικής και δημιουργικής σκέψης από την πλευρά του ερευνητή σε όλα τα στάδια της έρευνας. Αυτό το κομμάτι είναι καλό να υπάρξει όχι σαν μια προσπάθεια να καταγράψουμε τι πρέπει να κάνει και τι όχι ένας ερευνητής αλλά ως ένα συμπληρωματικό κομμάτι στη θεωρητική συζήτηση των φιλοσοφικών βάσεων πάνω στις οποίες στηρίζεται η ποιοτική έρευνα (Mason, 1996). Αυτοί που ασχολούνται με τις ποιοτικές μεθοδολογίες έχουν ανάγκη να σκέφτονται και να δρουν στρατηγικά. Με επιδέξιο τρόπο να συνδυάζουν διανοητικές, φιλοσοφικές, τεχνικές και πρακτικές ανησυχίες, παρά να τις αντιμετωπίζουν τοποθετώντας τις σε ξέχωρα «κουτιά».

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος εάν οι ποιοτικές μεθοδολογίες αποτελούν ακόμη ένα επιπλέον εργαλείο. Η απάντηση σε αυτό το προβληματισμό/σκέψη θα έρθει, εάν κοιτάξει τη διαφορά ανάμεσα στις ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους. Ο ερευνητής ψυχολόγος που υιοθετεί ποσοτικές μεθόδους είναι αυτός που τελικά θα αποφασίσει ποιες ερωτήσεις θα θέσει και τι ακριβώς σημαίνουν τα δεδομένα που έχει συλλέξει. Από την άλλη πλευρά ο ερευνητής που θα ακολουθήσει τις ποιοτικές μεθόδους μπαίνει στις γειτονιές, στα σπίτια, στους εφιάλτες και τα όνειρα του ατόμου, με αυτό τον τρόπο διαπραγματεύεται τα αληθινά δεδομένα και κινείται ανάμεσα στα όρια των επιμέρους νοημάτων (Kidder & Fine, 2003). Είναι επιφορτισμένος με την ευθύνη να «ακούει» όλα όσα του λένε οι «πληροφοριοδότες» για τη ζωή και το νόημα των εμπειριών τους. Ένα στοιχείο που χρειάζεται να βρίσκεται στο μυαλό τους ότι πραγματοποιούν έρευνα με ανθρώπους και όχι σε ανθρώπους.

Τι συνιστά λοιπόν μια «καλή» ποιοτική έρευνα; Αρκετοί συγγραφείς έχουν προσπαθήσει να προσδιορίσουν τα κριτήρια για την αξιολόγηση της ποιοτικής έρευνας στην ψυχολογία. Σε γενικές γραμμές, αυτά βασίζονται στη παραδοχή ότι ο ερευνητής, η έρευνα κ.τ.λ. δεν είναι ανεξάρτητες οντότητες. Ως εκ τούτου δεν μπορεί να υφίσταται η έννοια της «αντικειμενικότητας» ή η απουσία της προκατάληψης απλά και μόνο ως κριτήρια για την αξιολόγηση της ποιοτικής έρευνας (Parker, 2002). Γενικές κατευθυντήριες γραμμές, για την ορθή πρακτική, που ασχολούνται με τη διασφάλιση της αυστηρότητας αναγνωρίζουν παράλληλα την ιδιοσυγκρασία και τη δημιουργικότητα, ως έννοιες, στη διαδικασία της έρευνας.

Φυσικά πολύ εύκολα μπορούν να κατηγορηθούν αυτοί που εφαρμόζουν ποιοτικές μεθόδους ότι τους λείπει το θεωρητικό υπόβαθρο και ότι είναι εκεί μόνο για να ακούνε. Αυτό όμως δεν είναι ευσταθές, γιατί πάντα προάγουν ένα θεωρητικό πλαίσιο γύρω από τις «φωνές των ερευνώμενων». «Ντύνοντας» αυτές τις φωνές με το αντίστοιχο πλαίσιο, τους επιτρέπεται να αναλύσουν την εκάστοτε φωνή στις αντίστοιχες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, όπως είδαμε να ακολουθούν οι φεμινίστριες της θεωρίας θέσης και στο κεφάλαιο της επιστημολογίας. Η αναπαραγωγή των αφηγήσεων σαν η ερμηνεία τους να είναι αυταπόδεικτη δεν μπορεί να σταθεί. Ανεξαρτήτως από το αν συμφωνούμε με τα λόγια τους ή όχι, έχουν την υποχρέωση να τα περιβάλουν με δικές τους αναλύσεις. Επομένως, η ποιοτική εργασία δεν συνεπάγεται αυτόματα τη μεταγραφή και τη μεταφορά απλώς της «φωνής των άλλων». Ούτε θεωρείται, ότι οι αφηγήσεις, οι παρατηρήσεις ή οι ιστορίες που

συλλέγονται θα μιλήσουν από μόνες τους, αφού υπάρχει και η ταυτόχρονη ερμηνευτική ευθύνη και του ψυχολόγου.

Ίσως ο καλύτερος τρόπος για να αποδείξει κανείς ότι η ποιοτική έρευνα είναι συγχρόνως ενδιαφέρουσα και προκλητική, αλλά παράλληλα και εφικτή είναι εάν εστιάσει στις ενεργητικές διαδικασίες της σκέψης, της λήψης αποφάσεων, αλλά και αυτής καθαυτής της διεξαγωγής της έρευνας. Μια διαφορά υψίστης σημασίας που εντοπίζεται με τις ποσοτικές μέθοδοι είναι ότι ο ερευνητής χρειάζεται να βρίσκεται σε “ετοιμότητα” (κατά τη διαδικασία της έρευνας) ώστε να μπορεί να εντοπίζει και να επιλύει τυχόν ζητήματα που σχετίζονται με την ερευνητική διαδικασία, πιθανόν δυσκολίες που δεν ήταν αναμενόμενες εκ των προτέρων (Mason, 1996). Αυτός είναι και ο λόγος που οι ερευνητές πρέπει να αναπτύξουν συγκεκριμένες πρακτικές δεξιότητες, όπως ο εντοπισμός των ζητημάτων που έχουν κεντρική σημασία σε κάθε έρευνα, η εύρεση πιθανών τρόπων επίλυσης αυτών των ζητημάτων αλλά και η κατανόηση των διανοητικών, δεοντολογικών και πολιτικών συνεπειών που συνεπάγονται αυτοί οι πιθανοί τρόποι επίλυσης. Όλες αυτές οι «δυσκολίες» και τα ερωτήματα που πιθανόν αναδυθούν στην επιφάνεια οι ερευνητές θα καταφέρουν να φτάσουν πιο εύκολα στη λύση εάν πρώτα τα θέτουν στον εαυτό τους, και εν συνεχεία τα απαντούν, ως ένα ενεργό μέρος της ερευνητικής διαδικασίας (Mason, 1996).

Εάν λοιπόν, οι φεμινίστριες επιθυμούσαν να παράγουν γνώση για το ποιες πραγματικά είναι οι σχέσεις των φύλων, οι οποίες να διαφέρουν κατά διαμέτρων από τις προϋπάρχουσες ανδροκεντρικές-πατριαρχικές γνώσεις, έπρεπε να κινηθούν δραστικά. Το πρόβλημα όμως, είναι ότι εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα για την εύρεση γενικών κριτηρίων, ώστε να γίνουν οι νέες γνώσεις τους «πιστευτές». Παρόλ’ αυτά η ποιοτική έρευνα βοήθησε προς αυτή την κατεύθυνση το έργο τους καθώς ασχολείται με τη θέση του νοήματος στο πλαίσιο και την ερμηνεία των δεδομένων. Ο ρόλος του «ποιοτικού» ερευνητή σε όλη αυτή τη διαδικασία απαιτεί την εμπλοκή του με τα δεδομένα, η οποία προϋποθέτει μια θέση (standpoint) ή σημείο εκκίνησης. Αυτό σημαίνει ότι η ποιοτική έρευνα αναγνωρίζει ένα υποκειμενικό στοιχείο στη διαδικασία της έρευνας (Willig, 2008).

Επίσης οι φεμινίστριες μέσα από την ποιοτική έρευνα ανέπτυξαν έναν έντονο προβληματισμό σε σχέση με τον επανορισμό του προβλήματος. Σκέφτηκαν ότι αντί στις μελλοντικές έρευνες να εξετάζονται τα προβλήματα των γυναικών ως

εσωτερικευμένα προβλήματα θα πρέπει να υπάρξει μια αναμόρφωση σε αυτό. Η τροποποίηση που προτάθηκε ήταν στη βάση αλλαγής θέασης των προβλημάτων των γυναικών. Γεννήθηκε λοιπόν, η αναγκαιότητα οι «ανεπάρκειες» και τα «ψυχολογικά ελαττώματα» των γυναικών να πάψουν να εξετάζονται από την οπτική της απόκλισης. Πρώτα όμως κρίθηκε αναγκαίο να υπάρξει επαναπροσδιορισμός του προβλήματος και να αντιμετωπιστεί σαν θεσμική απόκλιση.

Μιλάμε με όρους απόκλισης γιατί οι φεμινίστριες, στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον, αντιλαμβάνονταν και συνεχίζουν να θεωρούν το κοινωνικό σύστημα ως την πηγή της αποκλίνουσας οπτικής. Έτσι η μελλοντική έρευνα αρχίζει να αναλύει τη φύση της καταπίεσης και τους μηχανισμούς με τους οποίους εισάγονται και δρουν οι θεσμοθετημένες μορφές καταστολής για να διατηρήσουν άθικτη την καθεστηκυία τάξη, στο παρών σημείο εννοούμε το θεσμό της οικογένειας, οργανισμούς, την έμμισθη εργασία κτλ. Συνεπώς μέσα από τις μελέτες που επικεντρωνόταν στις υποτιθέμενες αποκλίνουσες συμπεριφορές και στάσεις των γυναικών, με βάση τους ποικίλους ρόλους που τους εμβαπτίζανε, άρχισε να γίνεται ξεκάθαρο ότι θεμελιωνόταν επάνω σε υποθέσεις και αρχές, οι οποίες αφήνουν τις γυναίκες εκτεθειμένες σε ακόμη μεγαλύτερη εκμετάλλευση (Kidder & Fine, 2003).

Η ουσία και το νόημα επομένως της διεξαγωγής των κοινωνικών ερευνών, μέσω της ποιοτικής έρευνας, είναι σε πρώτο στάδιο η ανατροπή των απόψεων της «κοινής λογικής», αντιλήψεις που έχουν την ιδεολογική τους καταγωγή στους κοινωνικούς διακανονισμούς ή αλλιώς στο σύστημα. Και το αμέσως επόμενο βήμα είναι η παροχή εναλλακτικών οπτικών για την εξέταση της κοινωνικής συμπεριφοράς (μεθοδολογία). Αυτή η πρόταση δεν αποτελεί μια αφηρημένη ιδέα καθώς οι ερευνητές της ποιοτικής μεθοδολογίας δεν είναι απλώς μαγνητόφωνα ή φωτογράφοι ή όπως αλλιώς μπορούν να τους χαρακτηρίσουν (οι οποίοι βέβαια σε μεγάλο βαθμό καταγράφουν, ερμηνεύουν και συνθέτουν τον εαυτό τους μέσα από αυτή τη διαδικασία) αλλά σημαίνει ότι είναι αναλυτές των κοινωνικών σχέσεων στον τόπο που συμβαίνουν.

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της ενότητας, και εάν χρειάζεται να κρατήσουμε κάτι το οποίο θα αποτελέσει βοήθεια για τη συνέχεια είναι το παρακάτω. Τα προηγούμενα σαράντα με τριάντα χρόνια η ιστορία της ποιοτικής εργασίας διακόπηκε και αυτό έγινε απότομα, θάφτηκε στο προσκήνιο και στις υποσημειώσεις της ερευνητικής ψυχολογίας. Εάν όμως αποφασίσουμε να ασχοληθούμε με την ποιοτική έρευνα και τις

επιμέρους μεθόδους που την απαρτίζουν, είναι αναγκαίο να φέρουμε στο προσκήνιο της ψυχολογίας την ποιοτική μέθοδο εξ ολοκλήρου. Εδώ βέβαια έγκειται μια διαφορά και πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή μας γιατί το ζήτημα δεν είναι να ακολουθήσουμε άκριτα τις ποιοτικές μεθόδους αλλά την κριτική ποιοτική έρευνα. Τελικά, οι φεμινίστριες «θαμπώθηκαν» ακριβώς από αυτή τη δυνατότητα της κριτικής ποιοτικής σκοπιάς στην μεθοδολογία και κατ'επέκταση στην έρευνα και στην παρέμβαση, καθότι τις εξόπλισε με εργαλεία που είχαν πρακτικό αντίκρισμα. Είχαν τη δυνατότητα μέσω αυτών, να αφήσουν πίσω τους τις «ουδέτερες» θεωρητικές παρεμβάσεις και να ασχοληθούν με τα πραγματικά δεδομένα.

3.3. Γενεαλογία του λόγου και ανάλυση λόγου

Η ανάλυση λόγου ενέπνευσε μια σειρά μεθοδολογιών, ριζοσπαστικοποιώντας τη στροφή προς τη γλώσσα στο χώρο της ψυχολογίας. Ανήκει στο πλαίσιο των μεθοδολογιών που παρακολουθεί τον τρόπο με τον οποίο παραδοχές του κυρίαρχου ψυχολογικού λόγου σχετικά με τη φύση της γλώσσας και της υποκειμενικότητας εισέρχονται στην ερευνητική διαδικασία. Όμως πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κάτι περισσότερο από μια απλή μεθοδολογία γιατί περιλαμβάνει ένα θεωρητικό τρόπο κατανόησης της φύσης του λόγου και της φύσης των ψυχολογικών φαινομένων (Willig, 2008).

Στη συνέχεια θα ακολουθήσει μια σύντομη αναφορά της ανάλυσης λόγου, τη προέλευσης της και των «σχολών» που υπήρξαν πηγές έμπνευσης για αυτήν. Αυτό θα είναι βοηθητικό για την κατανόηση της μετέπειτα ανάλυσης. Η στροφή των ψυχολόγων στη «γλώσσα» εμπνεύστηκε από θεωρίες και έρευνες που προέκυψαν, εντός άλλων ειδικοτήτων, ένα προηγούμενο διάστημα. Από το 1950 και μετά, φιλόσοφοι, θεωρητικοί της επικοινωνίας, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι άρχισαν να ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για τη γλώσσα ως κοινωνική επίδοση/παράσταση (Willig, 2008). Υπάρχουν πολλές πτυχές στη «στροφή προς τη γλώσσα» στην ψυχολογία τα τελευταία χρόνια. Μια από τις σημαντικότερες δυνάμεις συμμετείχαν στην προσπάθεια να «επιδεινώσουν την κρίση» στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και αρχές του 1970. Οι αυτοαποκαλούμενοι «ψυχολόγοι του νέου παραδείγματος»²⁰

²⁰ Μια ομάδα που περιλαμβάνει τον Harre και τον Shotter. Το «νέο παράδειγμα επέκρινε την παραδοσιακή εργαστηριακή κοινωνική ψυχολογία».

επέστησαν την προσοχή στη σημασία του νοήματος που δίνουν οι άνθρωποι στις ενέργειες τους (Parker, 2002).

Η παραδοχή ότι η γλώσσα παρέχει μια σειρά από διαφορούμενα σήματα με τα οποία επισημαίνονται εσωτερικές καταστάσεις και περιγράφεται η εξωτερική πραγματικότητα άρχισε να αμφισβητείται. Αντί 'αυτού, η γλώσσα εννοιολογήθηκε ως παραγωγική δηλαδή, φαίνεται να κατασκευάζει εκδοχές της κοινωνικής πραγματικότητας και θεωρήθηκε «υπαίτια» για την επίτευξη κοινωνικών στόχων. Το επίκεντρο της έρευνας μετατοπίστηκε από το άτομο και τις προθέσεις του στη γλώσσα και το παραγωγικό δυναμικό της.

Κατά το τελευταίο διάστημα η έννοια του λόγου (discourse) χρησιμοποιείται ευρέως στο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, καθώς ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων την επικαλείται προκειμένου, να καθορίσει και να αντιμετωπίσει προβλήματα στους αντίστοιχους τομείς έρευνας του. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, ιδιαίτερος στις κοινωνικές επιστήμες η έννοια του λόγου γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό τρόπο, αναλόγως των σημασιών που της αποδίδονται, καθώς σε μεγάλο βαθμό η έννοια του λόγου δεν οριοθετείται στο εννοιολογικό επίπεδο αλλά υπονοείται (Mason, 1996).

Ο ορισμός του «λόγου»²¹ σχετίζεται με το κείμενο ²²(context) ή ακόμη καλύτερα με το συν-κείμενο που περιλαμβάνει τη γραφή, την ομιλία, τη μη λεκτική επικοινωνία αλλά και την καλλιτεχνική απεικόνιση (Μαρβάκης & Μαρβάκης, 2011). Οι αναλυτές λόγου μελετούν τον τρόπο που τα κείμενα είναι κατασκευασμένα, τις λειτουργίες και τις αντιφάσεις που τρέχουν μέσα από αυτό. Ο Potter και ο Wetherell έδωσαν έναν ευρύ ορισμό ²³ώστε να καλύπτει μεγάλο μέρος του υλικού που οι κοινωνικοί ψυχολόγοι θα ήθελαν να μελετήσουν. Έτσι ο λόγος για αυτούς, περιλαμβάνει όλες τις μορφές προφορικής αλληλεπίδρασης, επίσημες και ανεπίσημες, καθώς και γραπτά όλων των ειδών (Parker, 2002).

Για ορισμένους, η ανάλυση λόγου είναι ένα εγχείρημα με πολύ στενά όρια, το οποίο επικεντρώνεται σε μια μοναδική εκφορά του λόγου ή σε μια συζήτηση ανάμεσα

²¹ Ως λόγος αποδίδεται ο αγγλικός όρος «discourse» που υποδηλώνει το σύστημα έκφρασης και συνεννόησης μεταξύ των ανθρώπων.

²² Ως κείμενο ή συν-κείμενο αποδίδεται η αγγλική λέξη context.

²³ Είναι ο ορισμός που έδωσαν οι Potter & Wetherell το 1987 σε ένα εισαγωγικό οδηγό Discourse and Social Psychology.

σε δύο πρόσωπα, για άλλους ο λόγος είναι συνώνυμο ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος, όπου κυριολεκτικά οι λόγοι συγκροτούν τον κοινωνικό και πολιτικό κόσμο (Mason, 1996). Αυτή η «δυσκολία» να καθοριστεί η έννοια της διαφαίνεται σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση μέσα στις κοινωνικές επιστήμες, όπου η έννοια του λόγου απέκτησε μεγαλύτερη τεχνική και θεωρητική πολυπλοκότητα, ενώ προσπορίστηκε σε νέα νοήματα. Οι όροι λόγος και ανάλυση λόγου συχνά προκαλούν στους ψυχολόγους κάποια σύγχυση και αυτό συμβαίνει γιατί όπως είπαμε και προηγουμένως το νόημα αυτών των εννοιών δεν γίνεται εύκολα κατανοητό όπως π.χ. οι όροι προσωπικότητα ή ψυχοπαθολογία (Parker, 2003). Επομένως, ο αυξανόμενος «λόγος περί λόγου» έχει ως αποτέλεσμα τις ταχείες αλλαγές στη σημασία της λέξης.

Εν συντομία και σχηματικά ως προέδαφος των (ποιοτικών) μεθοδολογιών που θα ακολουθήσουν στα πλαίσια της φεμινιστικής αρένας, μια σύντομη γενεαλογία του λόγου κρίνεται απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση των φεμινιστικών μεθοδολογιών αλλά και των τρόπων χρήσης τους. Στο πλαίσιο του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για το δομισμό, το μετα-δομισμό, την ερμηνευτική και το μαρξισμό στις κοινωνικές επιστήμες κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και του '70 η έννοια του λόγου επεκτάθηκε σε ένα ευρύτερο σύνολο κοινωνικών πρακτικών και φαινομένων.

Κατά παράδοση η ανάλυση λόγου ασχολείται με την εξερεύνηση της «γλώσσας σε χρήση», ενώ ιδιαίτερη προσοχή αποδίδεται στην ανάλυση της ομιλίας (talk) και του κειμένου μέσα στο περιβάλλον στο οποίο λαμβάνουν χώρα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ανάλυση λόγου συγκροτείται μάλλον μέσα σε στενά όρια, και επικεντρώνεται πρωτίστως στους κανόνες οι οποίοι διέπουν συνδεδεμένες ομάδες προτάσεων στην ομιλία και στον γραπτό λόγο. Τέτοιο παράδειγμα, αποτελεί η θεωρία των ομιλιακών ενεργημάτων (speech act theory) που επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι, με το να λέμε κάτι, την ίδια στιγμή πράττουμε κάτι (Krolokke & Sorensen, 2006).

Υπάρχει μια βασική διάκριση του λόγου ανάμεσα σε μια κριτική προσέγγιση και σε μια πιο συμβατική. Η πρώτη, είναι αυτή που θα μας απασχολήσει περισσότερο αποτελώντας τη βάση για το μεθοδολογικό έργο των φεμινιστριών. Στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο έργο του M. Foucault από όπου μαθαίνουμε για τη στενή σχέση μεταξύ γλώσσας και πολιτικής. Το έργο του εμφανίστηκε στην αγγλο-αμερικάνικη

ψυχολογία στο τέλος της δεκαετίας του 1970 (Parker, 2003). Τα πρώτα του γραπτά παρουσίασαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού υπογραμμίζει τον τρόπο με τον οποίο οι ρηματικές πρακτικές σχηματίζουν τα αντικείμενα καθώς και τα υποκείμενα των ρηματικών σχηματισμών (Best, 1994). Τότε άρχισε να συγκροτείται η άποψη, ότι οι λόγοι αποτελούν πρακτικές που σχηματίζουν συστηματικά τα αντικείμενα για τα οποία μιλούμε χωρίς να είναι ξεκομμένα από το ευρύτερο πλαίσιο όπου συναντούνται και αποτελούνται από ιστορικά καθορισμένους «κανόνες συγκρότησης». Ασχολήθηκε επίσης, με την «αρχαιολογία» της κουλτούρας και τη «γενεαλογία» της γνώσης, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκαν τα φαινόμενα που η ψυχολογία εκλαμβάνει ως δεδομένα (Parker, 2003). Τόνισε πως πολλά ψυχολογικά και κοινωνικά φαινόμενα, μπορεί να φαίνονται, ως μικρής σημασίας όταν εξετάζονται χωριστά από την εκάστοτε κουλτούρα.

Αργότερα παρατηρείται, μια τροποποίηση αυτής της δομιστικής αντίληψης του M. Foucault. Το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε στη διαδικασία διαμόρφωσης των λόγων από τις κοινωνικές συνθήκες αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτοί με τη σειρά τους αναπτύσσουν τις κοινωνικές σχέσεις και τους κοινωνικούς θεσμούς (Parker, 2003). Σε όλο του το έργο, δίνεται έμφαση στις μεθοδολογικές απαιτήσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος, προσπαθώντας να προσανατολιστεί κριτικά απέναντι στις διαφορετικές στρατηγικές και τεχνικές διεξαγωγής της έρευνας.

Ακόμη, η κριτική ανάλυση του Fairclough επέκτεινε το σημείο που επικεντρώνεται η θεωρία του λόγου, ώστε να συμπεριλαμβάνει την ανάλυση πολιτικών κειμένων και ομιλιών, αλλά ταυτόχρονα και τα συν-κείμενα στα οποία παράγονται (Howarth, 2008). Σε αντίθεση με την παραπάνω προσέγγιση, η προσέγγιση του Laclau και Mouffe, επέκτεινε το πεδίο της ανάλυσης λόγου για να συμπεριλαμβάνει όλες τις κοινωνικές πρακτικές, έτσι ώστε οι λόγοι και οι ρηματικές πρακτικές να καθίστανται συνώνυμα με τα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων (Jorgensen & Phillips, 2002).

Χρειάζεται επίσης, εν συντομία να αναφερθούν οι διαφορετικές παραδόσεις και κατανοήσεις της προέλευσης της ανάλυσης λόγου. Γενικά οι θετικιστές και οι εμπειριστές προβάλλουν το επιχείρημα ότι μια καλύτερη έννοια των λόγων επιτυγχάνεται αν τους δούμε ως «πλαίσια» ή «γνωστικά σχήματα». Εάν όμως πράγματι το κάνουμε αυτό, τότε μετατρέπονται σε εργαλειακούς μηχανισμούς οι οποίοι μπορούν να καλλιεργούν κοινές αντιλήψεις και τρόπους κατανόησης για

συγκεκριμένους σκοπούς, ενώ η ανάλυση λόγου αμέσως επιφορτίζεται, με το να μετρά πόσο αποτελεσματικοί είναι οι λόγοι στο να επιτυγχάνουν συγκεκριμένα αποτελέσματα (Howarth, 2008).

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι ρεαλιστικές προσεγγίσεις του λόγου αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση σε αυτό που ονομάζουν οντολογικές διαστάσεις της ανάλυσης λόγου. Σε αυτή την οντολογία, κρίσιμη είναι η ιδέα, ότι ο κοινωνικός κόσμος αποτελείται από ένα σύνολο αντικειμένων τα οποία υπάρχουν ανεξάρτητα από αυτόν, με εγγενείς ιδιότητες και αιτιακές δυνάμεις. Η ενδεχόμενη αλληλεπίδραση αυτών των αντικειμένων με τους «μηχανισμούς που τα γεννούν», προκαλεί συμβάντα και διαδικασίες στον πραγματικό κόσμο, υπό αυτή την έννοια, οι λόγοι θεωρούνται ως συγκεκριμένα αντικείμενα με δικές τους ιδιότητες και δυνάμεις. Σε αυτή την περίπτωση οι ρεαλιστές επικεντρώνονται στη γλώσσα ως ένα δομημένο σύστημα με τη δική του ξεχωριστή οντότητα, ενώ η ανάλυση λόγου επιφορτίζεται με το να αποκαλύψει τις εννοιολογικές παραλείψεις και συγχύσεις μέσα από τις οποίες η γλώσσα «απολαμβάνει» τη δύναμη της.

Οι μαρξιστές ενώ συμφωνούν με τις υποφώσκουσες υποθέσεις του ρεαλισμού, υπογραμμίζουν, ότι οι λόγοι πρέπει να αναλύονται με αναφορά στις αντιφατικές διαδικασίες της οικονομικής παραγωγής και αναπαραγωγής. Από αυτή την άποψη, οι λόγοι συνήθως καθίστανται αντιληπτοί ως ιδεολογικά συστήματα νοήματος τα οποία φυσικοποιούν τις άνισες κατανομές δύναμης και των πόρων. Δηλαδή, η ανάλυση λόγου είναι επιφορτισμένη με τον κρίσιμο στόχο της αποκάλυψης των μηχανισμών, με τους οποίους στηρίζεται αυτή η εξαπάτηση, αλλά ταυτόχρονα και με την επεξεργασία εναλλακτικών λύσεων για την άμεση χειραφέτηση μας από αυτή.

Μετά την μικρή παρένθεση που προηγήθηκε των διαφορετικών παραδόσεων της ανάλυσης λόγου, συνεχίζουμε με την κριτική προσέγγιση του Norman Fairclough και της σχολής του που ενσωματώνουν στο έργο τους μια ευρεία ποικιλία από κοινωνικά και φιλοσοφικά ρεύματα, συμπεριλαμβανομένου του έργου του Antonio Gramsci, του Mikhail Bakhtin, του Jurgen Habermas, του Louis Althusser, του Michel Foucault, για να αναπτύξουν αυτό που ονομάζουμε κριτική ανάλυση λόγου. Ο Fairclough υιοθετεί το μοτίβο της «δυσιαδικότητας της κοινωνικής δομής και της ανθρώπινης δράσης» επιμένοντας ότι υπάρχει μια σχέση αμοιβαίας συγκρότησης μεταξύ των λόγων και των κοινωνικών συστημάτων μέσα στα οποία λειτουργούν (Howarth, 2008). Το έργο

λοιπόν με το οποίο επιφορτίζεται η ανάλυση λόγου, είναι να εξετάσει αυτή τη διαλεκτική σχέση και να εκθέσει τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα και το νόημα χρησιμοποιούνται από τους κατέχοντες την εξουσία, τους κυρίαρχους για να παραπλανήσουν και να καταπιέσουν τους κυριαρχημένους.

Τέλος, μετα-δομιστές και μετα-μαρξιστές όπως ο Jacques Derrida, ο Michel Foucault, ο Ernesto Laclau, η Chantal Mouffe φέρνουν στο προσκήνιο πολύ πιο περιεκτικές εννοιολογήσεις το λόγου. Προχωρούν ένα βήμα παρακάτω από την έμφαση που δίνει η ερμηνευτική στο κοινωνικό νόημα και θεωρούν τις κοινωνικές δομές εγγενώς διαφορούμενα, ατελή και ενδεχόμενα συστήματα νοήματος. Ο καθένας από τους παραπάνω δίνει έμφαση σε διαφορετικά σημεία όπως ο M.Foucault προσπαθεί να δείξει τη σύνδεση μεταξύ των ρηματικών πρακτικών και των ευρύτερων συνόλων από μη ρηματικές δράσεις και θεσμούς.

Κοιτώντας αυτή τη σύντομη αναφορά στην ιστορική διαδρομή του λόγου αντιλαμβάνεται κανείς, ότι στον κλάδο της ψυχολογίας η ανάλυση λόγου παρέχει ένα εύρος εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων για κριτική σκέψη, επαναπροσανατολίζοντας τους ερευνητές του κλάδου (Parker, 2013). Τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία καθοδηγούν τους ερευνητές της ψυχολογίας μακριά από την αναζήτηση των αιτιών της συμπεριφοράς μέσα στο κεφάλι των ατόμων.

Η ανάλυση λόγου μπορεί να περιγραφεί ως ένα συγκεκριμένος τρόπος ανάγνωσης, ανάγνωση για τον προσανατολισμό δράσης –τι κάνει αυτό το κείμενο;- και όχι απλώς ανάγνωση για το νόημα –τι λέει αυτό το κείμενο;-. Ο Billing σημειώνει για την ανάλυση λόγου ότι δεν μπορεί να ακολουθηθεί κάποια συνταγή, αφού δεν είναι ένα σύνολο μεθοδολογικών διαδικασιών που μπορεί να αντληθεί απουσία της ευρύτερης θεωρητικής προσέγγισης της ψυχολογίας (Willig, 2008). . Όλα αυτά σημαίνουν ότι η ανάλυση λόγου πρέπει να γίνει κατανοητή, πρώτα απ' όλα, από την άποψη ενός ευρύτερου θεωρητικού πλαισίου σχετικά με τη φύση του λόγου και το ρόλο του στην κοινωνική ζωή. Στη βάση μιας τέτοιας λογικής/κατανόησης οι ερευνητές μπορούν να προσεγγίσουν στη συνέχεια τα κείμενα για ανάλυση (Willig, 2008).

Η οργάνωση του λόγου μέσα από τις δομές διαφορετικών κειμένων²⁴ καθορίζει την έννοια του συμβολικού υλικού. Αυτό καθιστά δυνατό για τους αναλυτές λόγου να λαμβάνουν τα εν λόγω κείμενα, «ξηλώνοντας τα» δείχνοντας έτσι, με ποιό τρόπο λειτουργούν. Η διαδικασία της εστίασης σε συγκεκριμένα κείμενα θα μπορούσε να μας οδηγήσει να τα αντιμετωπίσουμε ως αφαιρετικά από τον πολιτισμό, όταν διενεργούμε μια ανάλυση. Για αυτό το λόγο χρειάζεται να είμαστε ενήμεροι για τους τρόπους με τους οποίους οι έννοιες υπό μελέτη παράγονται σε σχέση με άλλα κείμενα, δηλαδή ο τρόπος είναι «διακειμενικός».

Παρ' όλα αυτά, όταν παίρνουμε ένα έτοιμο κείμενο ή επιλέγουμε κάποιο υλικό για να δημιουργήσουμε ένα κείμενο, είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε τις συνδέσεις μεταξύ των σημείων και των κανονικοτήτων που παράγουν ορισμένες περιγεγραμμένες θέσεις για τους αναγνώστες. Στη συνέχεια μπορούμε να μελετήσουμε την ιδεολογική δύναμη της γλώσσας, εμφανίζοντας τα πρότυπα και τις δομές του νοήματος, δηλαδή, μπορούμε να εντοπίσουμε τους ξεχωριστούς «λόγους» που καθορίζουν πώς βλέπουμε μέσω αυτών τον κόσμο και τις σχέσεις. Αυτό στη συνέχεια μπορεί να συνδεθεί με μια ευρύτερη κριτική προσέγγιση της πειθαρχίας, για το χειρισμό της ποικιλίας των διατυπώσεων και των ενεργειών των ψυχολόγων, πράγματα που έχουν ανακαλύψει μέσα μας και ανάμεσα μας ως μορφές λόγου (Parker, 2002).

Ο λόγος περιγράφει τις διάφορες όψεις του κόσμου με συγκεκριμένους κάθε φορά τρόπους. Ένα παράδειγμα αποτελεί ο ιατρικός λόγος ή ο οικογενειακός λόγος που ορίζει τις κοινωνικές σχέσεις μόνο μέσα από το πρίσμα των ετεροφυλόφιλων ζευγαριών σαν μια αναγκαία προϋπόθεση για την ανατροφή των παιδιών, ως ο μοναδικός και φυσιολογικός τρόπος συμβίωσης. Ο ερευνητής του λόγου θέτει από την άλλη πλευρά το εξής ερώτημα: Πώς το συγκεκριμένο φαινόμενο κατέληξε να είναι αυτό που είναι; Δεν στηρίζεται στην ψευδαίσθηση ότι μέσα από τα εργαστηριακά πειράματα θα καταλήξει και θα λάβει απαντήσεις σε μια σειρά ζητήματα που θα του αποκαλύψουν την μεγάλη αλήθεια και τη βαθύτερη ουσία. Εξετάζει δηλαδή πώς οι λόγοι συγκροτούν συγκεκριμένα φαινόμενα, πώς τα επεξεργάζονται, πώς τα κάνουν να

²⁴ Οι αναλυτές λόγου στην ψυχολογία αρχικά είχαν την τάση να επικεντρώνονται σε προφορικό και γραπτό λόγο, αλλά μια κριτική προσέγγιση της ψυχολογίας ως μέρος του πολιτισμού τόνισε ότι χρειάζεται να λαμβάνει τη μελέτη όλων των ειδών των υλικών (Parker, 2002).

φαίνονται φυσικά και δεδομένα. Μια κριτική ανάγνωση του λόγου αποτελεί πάντοτε, κατά μια έννοια, μια αποδόμηση των κυρίαρχων μορφών γνώσης (Parker, 2003).

Επομένως, ως μια γενικότερη μέθοδος έρευνας εναντιώνεται στον αποστειρωμένο, αντικειμενικό και αποστασιοποιημένο τρόπο περιγραφής των κοινωνικών γεγονότων που αγνοεί την υποκειμενική και «ακατάσταση» πλευρά των πραγμάτων. Όπως αναφέρει ο Parker «η ψυχολογία του λόγου» προσπαθεί να ανακαλύψει πώς «λειτουργεί» η γλώσσα μέσω της ανάλυσης λόγου και των νοημάτων (Parker, 2003). Στην ανάλυση λόγου το κείμενο δεν γίνεται δεκτό αυτούσιο, όπως ακριβώς παρουσιάζεται, αλλά ακριβώς το αντίθετο. Είναι μια μεθοδολογία «καχυποψίας», που ψάχνει για κρυφά νοήματα.

Φτάνοντας στο τέλος αυτό του κεφαλαίου χρειάζεται να γίνει μια διευκρίνιση σχετικά με την έννοια «κατασκευάζω» που συναντήσαμε και θα συναντήσουμε στη συνέχεια σε αρκετά σημεία. Στην ανάλυση λόγου με όποια μεθοδολογία αυτή περιέχει θα παρατηρήσουμε τη λέξη «κατασκευάζω, κατασκευή, κ.τ.λ.». Η ιδέα ότι ο λόγος κατασκευάζει τον κόσμο παρά τον αντανάκλα είναι πολύ πιο παραγωγικό, από την άποψη της έρευνας. Η αντανάκλαση είναι μια μεταφορά που κάνει τις περιγραφές παθητικές, απλώς αντικατοπτρίζει τον κόσμο. Η κατασκευή ωστόσο, υποδηλώνει δραστηριότητα. Οι κατασκευές «κάνουν» τα πράγματα, είναι μέρη των πρακτικών και αναπόσπαστα από την ιστορία και τη σύγκρουση/διαμάχη²⁵ (Herburn, 2003).

Η χρήση αυτής της λέξης δεν είναι τυχαία, αλλά υπάρχουν κάποιοι «σκοποί» πίσω της που πρέπει να τονιστούν. Μέσω της «κατασκευής» υπενθυμίζεται η πληθώρα των γεγονότων που οικοδομούνται από μια ποικιλία προϋπάρχων λεκτικών πηγών. Επίσης αναφέρεται και εκλαμβάνεται ως μια ενεργή επιλογή, κάτι που εμπεριέχει ενέργεια δηλαδή κάποιες πηγές περιλαμβάνονται και κάποιες άλλες παραλείπονται (Potter & Wetherell, 1987). Ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης βασίζεται γύρω από τις συναλλαγές –σχέσεις με τα γεγονότα και τους ανθρώπους, οι οποίες βιώνονται μόνο με τους όρους των ειδικών γλωσσικών εκδοχών. Σε μια βαθιά αίσθηση οι περιγραφές και οι αναφορές κατασκευάζουν την πραγματικότητα (Parker, 2002).

Η «κατασκευή» αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κάθε συμβολική δραστηριότητα πρέπει να κάνει χρήση των πολιτιστικών πόρων ώστε να έχει νόημα

²⁵ Για τον J. Potter, αυτό είναι το σημείο εκκίνησης της αναλυτικής προοπτικής της ψυχολογίας του λόγου.

για τους άλλους. Η παραδοσιακή ψυχολογία αντιμετωπίζει κάθε άτομο σαν να μπορούσε να διαχωριστεί από τον πολιτισμό και επεξεργάζεται κάθε μεμονωμένη νοητική διαδικασία σαν να έχει αποσυνδεθεί από το υπόλοιπο της ζωής του κόσμου του «υποκειμένου». Η ανάλυση λόγου βλέπει τις έννοιες των όρων, τα λόγια, τις διαφωνίες ή άλλες πτυχές της γλώσσας ως στενά συνδεδεμένες με άλλες έννοιες και δραστηριότητες, όπως δημιουργούνται εκ νέου από τους ομιλητές στο πλαίσιο αυτών των εννοιών και των δραστηριοτήτων (Parker, 2002).

Καταληκτικά, κάθε μέθοδος πρέπει πάντα να συνοδεύεται και από μια θεωρία. Μέθοδος και θεωρία δεν μπορούν να διαχωριστούν, παρά το γεγονός ότι συχνά διδάσκεται ότι θα μπορούσε ένα σταθεί από μόνη της. Κάθε μέθοδος έρευνας είναι ένας τρόπος να διερευνήσεις κάποια ιδιαίτερη περιοχή. Έτσι και η ανάλυση λόγου ασχολείται με την έρευνα της γλώσσας και κυρίως την μελετά ως μορφή πειθαρχίας, αποτελώντας τη ρίζα, την απαρχή της. Στην πραγματικότητα η ανάλυση λόγου είναι ένας όρος που αγκαλιάζει πολλές διαφορετικές μεθόδους στη διερεύνηση της ανθρώπινης επικοινωνίας σε όλο το φάσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Απόλυτα σύμφωνους βρίσκει τους αναλυτές λόγου το σημείο πως όσο περισσότερο αντιλαμβάνεται και επεξηγεί κανείς το κοινωνικο-ιστορικό υπόβαθρο ενός συν-κειμένου, τόσο πιο ευαίσθητη και διορατική θα είναι η ερμηνεία του ατόμου (Gillen & Petersen, 2005).

Από το συνδυασμό όσων αναφέρθηκαν σε αυτό αλλά και στο προηγούμενο της επιστημολογίας αντιλαμβανόμαστε ότι η γνώση της (κριτικής) φεμινιστικής ψυχολογίας για τη φύση της πραγματικότητας διαφέρει ριζικά από τις κοσμοθεωρίες τόσο της παραδοσιακής ψυχολογίας όσο και του δυτικού κόσμου στο σύνολο του. Μια διαφορετική οντολογία²⁶ αναγκαστικά οδηγεί στην παραγωγή διαφορετικής γνώσης για αυτή την πραγματικότητα. Η διαφορά μπορεί να προκαλέσει αρκετή αναστάτωση, και επί του συγκεκριμένου παρατηρούμε μια «αναταραχή» τόσο στο επιστημολογικό όσο και στο μεθοδολογικό υπόβαθρο. Τα τρία «είδη» της επιστημολογίας και κυρίως η θεωρία θέσης και η μεταμοντέρνα επιστημολογία οδήγησαν σε μεθοδολογικές προσεγγίσεις που αρνούνται την διατύπωση ότι η γνώση αποτελεί αντικειμενική αντανάκλαση της πραγματικότητας, αλλά ότι εξαρτάται πάντα από μεταβαλλόμενους ιστορικούς-κοινωνικούς παράγοντες. Οι φεμινίστριες ψυχολόγοι βρίσκονται σε πλήρη

²⁶ Διαφορετική θεώρηση της πραγματικότητας.

αντίθεση με την παραδοσιακή ψυχολογία ανιχνεύοντας συνεχώς την εξέλιξη συγκεκριμένων μορφών γνώσης (ετεροφυλοφιλία, πατριαρχική οργάνωση της κοινωνίας, κ.τ.λ.) και παράλληλα τις «τεχνικές» διατήρησής τους. Οι μεθοδολογίες που θα εξεταστούν στο επόμενο κεφάλαιο, αναλόγως με το κύμα του φεμινισμού που αναπτύχθηκαν, κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: Κριτική του θετικισμού και Μεθοδολογικές προοπτικές

4.1. Μια κριτική θεώρηση του θετικισμού

Η Βιομηχανική επανάσταση, ο Διαφωτισμός και η εμφάνιση της επιστήμης, (κυρίως των Μαθηματικών και της Χημείας) ενέπνευσαν τους Γάλλους κοινωνιολόγους να εξετάσουν τα κοινωνικά φαινόμενα με τις μεθόδους των εφαρμοσμένων επιστημών, δηλαδή μέσω της παρατήρησης, της ποσοτικοποίησης, της επανάληψης και της μέτρησης. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο κοινωνιολόγος August Comte που υποστήριζε ότι για να εξετάσουμε κοινωνικά φαινόμενα όπως π.χ. την ανθρώπινη συμπεριφορά, είναι απαραίτητο να είμαστε ακριβείς. Για αυτό το λόγο, η χρήση των εργαλείων μέτρησης των φυσικών φαινομένων θεωρήθηκε αναγκαία για την εξέταση της κοινωνίας, των κοινωνικών φαινομένων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο Comte ονόμασε αυτόν τον τομέα «Κοινωνιολογία», ενώ η μέθοδος εξέτασής του αποκαλείται «θετικισμός» (Παπαγεωργίου, 2010).

Ο θετικισμός²⁷ που θα συναντήσουμε στη συνέχεια, στηρίζεται στην φιλοσοφική θεωρία του εμπειρισμού, που ισχυρίζεται ότι η γνώση είναι προϊόν των αισθήσεων. Μια σημαντική εκδοχή είναι ο γαλλικός θετικισμός που χρησιμοποιείται περισσότερο από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Βάση του αποτελούν δύο κύριες διατυπώσεις: πρώτον, ότι ο φυσικός και ο κοινωνικός κόσμος δεν είναι χαοτικοί αλλά και οι δύο χαρακτηρίζονται από *κανονικότητα*, *τάξη* και *προβλεψιμότητα* και δεύτερον, όλων των ειδών οι συμπεριφορές είναι φυσικές. Έτσι, σύμφωνα με αυτή τη σχολή σκέψης, πρέπει να χρησιμοποιούμε τη μέθοδο των φυσικών επιστημών προκειμένου να κατανοήσουμε επακριβώς την ανθρώπινη συμπεριφορά. Σε αυτή τη θετικιστική προσέγγιση στηρίχτηκαν οι H. Spencer και ο E. Durkheim, που την επεξεργάστηκαν περαιτέρω, συμπληρώνοντάς την με την ιδέα του ερευνητή ως ουδέτερου επιστήμονα, που πρέπει να θέτει και να χειρίζεται τα κοινωνικά του υποκείμενα, με την ίδια ακριβώς αντικειμενικότητα με την οποία χειρίζεται και ο φυσικός επιστήμονας τα δικά του υποκείμενα.

²⁷ Υπάρχουν «διαβαθμίσεις» του θετικισμού. Πρώτα είναι ο νέο-θετικισμός, αναπτύχθηκε ενόψει των προβλημάτων του θετικισμού του 19^{ου} αιώνα και κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1930 έως 1960. Στη συνέχεια ακολούθησε ο μεταθετικισμός ή αλλιώς μεταεμπειρισμός, πρόκειται για έναν μεταθεωρητικό προσανατολισμό στη φιλοσοφία και την επιστημονική έρευνα που αναπτύχθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ώστε να θεραπεύσει τα προβλήματα του παραδοσιακού θετικισμού και του νεοθετικισμού (Πουρκός, 2010).

Έως τα μέσα του 1969, η κοινωνική ψυχολογία είχε διανύσει τη φάση της εφηβείας της και είχε εξελιχθεί σε μια ώριμη και ακμάζουσα επιστήμη. Υπήρχαν ωστόσο κάποιοι που άρχισαν να αναρωτιούνται για το χαρακτήρα που είχε πάρει αυτή η επιστήμη. Ένα κύμα αντιδράσεων ξεκίνησε το 1967²⁸ και συνεχίστηκε ως τα τέλη του 1970, με μια σειρά άρθρων, τα οποία έθεταν σοβαρά ερωτήματα για τις αξίες που θεμελιώναν την έρευνα της κοινωνικής ψυχολογίας, για τον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν η έρευνα, αλλά και για τη συνάφεια του κλάδου με την κοινωνική συμπεριφορά στο πραγματικό περιβάλλον (Pancer, 2003). Αυτή η συζήτηση έθετε υπό αμφισβήτηση το νέο και προβληματικό ρόλο της κοινωνικής ψυχολογίας, που έδινε έμφαση στα πειράματα του εργαστηρίου και απέφευγε οποιαδήποτε απόπειρα σύνδεσης του κλάδου με την κοινωνία, μια ψυχολογία όλο «παιχνίδια και χαρά», η οποία πραγματοποιούσε έξυπνα πειράματα, με ευρήματα αντίθετα στη διαίσθηση, αλλά χωρίς ιδιαίτερη συνεισφορά στην παραγωγή και προαγωγή γνώσης (Pancer, 2003).

Αποτέλεσμα του παραπάνω ήταν ότι η ψυχολογία απαξίωσε σε μεγάλο βαθμό τόσο την ιστορικότητα του αντικειμένου της, όσο και την ιστορικότητα του εαυτού της (της ίδιας της ανάδυσης και της σταδιακής διαμόρφωσης της ως επιστημονικού κλάδου) (Μαρβάκης & Μεντίνης, 2011). Ιστορικά, αυτή η σύγκρουση μεταξύ της κυρίαρχης ψυχολογίας (που υποτίθεται είναι «απαλλαγμένη από αξίες») και της φεμινιστικής ψυχολογίας (που ασχολείται με θέματα ρητά πολιτικά) είχε σημαντικές συνέπειες στην ανάπτυξη της δεύτερης. Οι φεμινίστριες έχοντας ως παρακαταθήκη τον αγώνα για τα δικαιώματά τους, άσκησαν βαθιά κριτική στην κοινωνική επιστήμη και ειδικότερα στη ψυχολογία. Ήταν αντίθετες σε κάθε ντετερμινιστική αντίληψη και προσέγγιζαν τη σχέση των ευρύτερων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών δομών με τη ψυχολογία ως μια διαλεκτική σχέση, όπου η μια επηρεάζει την άλλη. Αντιλαμβάνονταν δηλαδή, τη σχέση κοινωνίας και ψυχολογίας, όχι μόνο σε θεωρητικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω (μεθοδολογία), ως ενιαία και όχι ως ξέχωρες οντότητες που απλώς εισέρχονται σε κάποια μορφή σχέσης και τόνιζαν ότι οι δύο τους συγκροτούν ένα σύστημα μέσα στο οποίο παράγουν και παράγονται (Μαρβάκης & Μεντίνης, 2011).

²⁸ Ο προβληματισμός που ξεκίνησε αυτή την περίοδο εντάσσεται στην «τρίτη κρίση» των κοινωνικών επιστημών και είναι άμεσα σχετιζόμενη με την παγκοσμιοποίηση και την πολυπολιτισμικότητα που συνδέονται με την μετανεωτερικότητα. Το διανοητικό ρεύμα της μετανεωτερικότητας ξεκίνησε το 1960 συνεχίζοντας να δοκιμάζει τα όρια του μέχρι και σήμερα (Πουρκός, 2010).

Ο ρόλος των φεμινιστριών σε αυτή τη διαδικασία «επαναπροσέγγισης» της ιστορικότητας και του ρόλου της ψυχολογίας ήταν να «υπενθυμίσουν» και να τονίσουν ξανά από την αρχή ότι η ψυχολογία δεν μπορεί να είναι μια αντικειμενική επιστήμη, αφού αντικειμενική καλείται η γνώση των κάθε φορά κοινωνικά και πολιτικά ισχυρότερων. Ο κυρίαρχος προσανατολισμός της ψυχολογίας δημιούργησε το έδαφος ώστε τα πρότυπά της να αντανakλούν συνήθως τις αξίες, τις υποθέσεις και τα συμφέροντα των επαγγελματιών της μέσης και ανώτερης τάξης και ιδιαίτερα των λευκών αντρών. Έτσι, κατέδειξαν το ρόλο της κυρίαρχης ψυχολογίας, ως υποστηρικτική του κατεστημένου, κάτι το οποίο αντανakλά τις αξίες των ίδιων των ψυχολόγων (Prilleltensky & Fox, 2003).

Οι φεμινίστριες, μέσα από το έργο τους και την κριτική που άσκησαν στην κυρίαρχη ψυχολογία, μπόρεσαν να εντοπίσουν και να καταδείξουν όλους αυτούς τους ισχυρισμούς για τις γυναίκες, που η κυρίαρχη ψυχολογία έσπευδε να «επικυρώσει» μέσα από πειράματα και μελέτες, ώστε να υποστηρίξει την εκάστοτε κυρίαρχη τάξη και τα συμφέροντα της. Ο βασικός ισχυρισμός της ψυχολογίας ήταν ότι οι γυναίκες είναι κατώτερες των αντρών και μέσω αυτού μπορούσε να κατασκευάζει και την ομοφυλοφιλία αλλά και τα παιδιά, ως προέκταση της γυναίκας.

Τα πιο σκανδαλώδη παραδείγματα χαρακτηρισμού των γυναικών ως «κατώτερων όντων» εντοπίζονται ήδη στην πρώτη περίοδο της ψυχολογίας, ενώ οι πιο πρόσφατες διατυπώσεις είναι περισσότερο εκλεπτυσμένες. Περί τα τέλη του 19^{ου} - αρχές του 20^{ου} αιώνα, όλοι οι «πατέρες και ιδρυτές» της ψυχολογίας (E. Thorndike, E.B. Titchener, J.M. Cattell,) κατέφυγαν σε μια σειρά ερευνών που «επικύρωναν» πανηγυρικά τις μη εξελιγμένες και πρωτόγονες νοητικές ικανότητες των γυναικών, προκειμένου να τις αποκλείσουν με έναν εύκολο και «επιστημονικό» τρόπο από τις ανώτερες ακαδημαϊκές θέσεις, από τις επαγγελματικές οργανώσεις και γενικότερα να σταθούν εμπόδιο στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία (Wilkinson, 2003). Με επιστημονική σφραγίδα, λοιπόν οι γυναίκες παρέμειναν στην κουζίνα, την κρεβατοκάμαρα και στο δωμάτιο των παιδιών.

Η «ανάγκη» των ψυχολόγων να στηρίξουν τα επιχειρήματά τους και να τα ντύσουν με ένα επιστημονικό περιτύλιγμα, τους οδήγησε να χρησιμοποιήσουν το βιολογικό υπόβαθρο για να ερμηνεύσουν ένα ευρύ φάσμα ανθρώπινων συμπεριφορών. Υπάρχουν χαρακτηριστικά παραδείγματα που χρειάζεται να αναφερθούν σε αυτό το

σημείο, ώστε να καταδειχθεί η επίπλαστη «επιστημονικότητα» του κλάδου. Οι ψυχολογικές θεωρίες που διατυπώθηκαν είχαν κυρίως στο επίκεντρο τους τη βιολογία για να εξηγήσουν τις «διαφορές» ανδρών-γυναικών. Ένα πρώτο σημείο αποτελεί ο ισχυρισμός των ψυχολόγων ότι η εκπαίδευση θα μπορούσε να απειλήσει τη γονιμότητα των γυναικών, διότι ο εγκέφαλος θα έκλεβε όλο το αίμα και την ενέργεια, προκαλώντας ατροφία της μήτρας και των γαλακτογόνων αδένων του στήθους! Ένα δεύτερο σημείο ήταν η ανάλυση που κατασκευάστηκε για τον αποκλεισμό των γυναικών από εργασιακές θέσεις (Wilkinson, 2003). Ο E.Wilson²⁹ ισχυρίστηκε ότι οι άνδρες κατάφεραν να υπερτερήσουν των γυναικών λόγω της κυριαρχίας, η οποία αποτελεί ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς τους οποίο σχετίζεται αποκλειστικά με τις ορμόνες του φύλου και ότι όσες γυναίκες κατέλαμβαναν ανώτερες θέσεις είχαν «αρρενοποιημένα μυαλά» (Connell, 2006).

Οι παραπάνω αντιλήψεις δεν εμφανίστηκαν τυχαία. Οι κυρίαρχες κατευθύνσεις της ψυχολογικής έρευνας και η κατασκευή ψυχομετρικών τεστ που χρησιμοποιούνται για την παροχή επιστημονικών ενδείξεων (εργαλειακή λειτουργία) σχετικά με την ανεπάρκεια των γυναικών επέτρεψαν στον Wilson να διατυπώσει τέτοιους ισχυρισμούς. Επίσης, τα διαγνωστικά κριτήρια του DSM αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν, έναν πολύ εύστοχο τρόπο για να αποδοθεί ψυχοπαθολογία στις γυναίκες, η αυτοκαταστροφική προσωπικότητα ήταν από τις πρώτες μορφές ψυχοπαθολογίας που τους αποδόθηκαν. Το DSM-IV αναφέρει μια ευρεία ποικιλία διαφυλικών διαφορών στις διαγνώσεις μέσα από τις οποίες «επιβεβαιώνεται» ότι η γυναικεία ψυχολογία είναι μια «διαταραγμένη ψυχολογία» και ενέχει «άγχος», «κατάθλιψη» και «παράνοια» ως φυσικό επακόλουθο, ενώ κάθε αντίσταση στο προβαλλόμενο πρότυπο διέτρεχε τον κίνδυνο να ερμηνευθεί ως παρέκκλιση. Η «παρεκκλίνουσα» γυναίκα παρουσιάζει συμπτώματα μιας «διαταραγμένης προσωπικότητας», και η διαταραχή αναλόγως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «σχιζοφρένεια», «διαταραχή της προσωπικότητας» ή «λεσβιασμός» (Parker, Γεωργάκα, Harper, McLaughlin & Stowell-Smith, 2007).

Απέναντι λοιπόν, σε αυτά τα επιχειρήματα, που κατασκευάστηκαν για να αποκλείσουν τις γυναίκες, οι φεμινίστριες, ιδιαίτερα τη δεκαετία του '70, αντέκρουσαν

²⁹ Ο E.Wilson ήταν αμερικανός βιολόγος ο οποίος δημιούργησε τον όρο «κοινωνιοβιολογία», προτείνοντας και πιο περίπλοκες εκδοχές αυτού του ισχυρισμού. Η κοινωνιοβιολογία έχει τις ρίζες τις στην βιολογία και πιο συγκεκριμένα στη θεωρία του Δαρβίνου.

τα «έμφυτα» χαρακτηριστικά υποστηρίζοντας ότι η κατωτερότητα των γυναικών δεν είναι νομοτελειακή αλλά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη στροφή προς τη βιολογικοποίηση -νευροεπιστήμη-, τη «δυνατότητα» κατασκευής «αποδείξεων» μέσω των εργαλειακών μεθόδων, αλλά και στην υιοθέτηση από την πλευρά της ψυχολογίας μιας θετικιστικής και ατομικιστικής λογικής (που μέχρι τότε «πλανιόταν» πάνω από το χώρο της ψυχολογίας). Η κριτική των φεμινιστριών βασίστηκε στον μη έγκυρο τρόπο αξιολόγησης των γυναικών και στο γεγονός ότι πολλές από τις ψυχολογικές θεωρίες προέκυψαν αποκλειστικά από μελέτες με υποκείμενα άνδρες και εν συνεχεία, τα ευρήματα γενικεύτηκαν σε όλους τους ανθρώπους. Επομένως, το κρινόμενο ήταν κατά πόσο ταιριάζουν οι γυναίκες στις νόρμες των ανδρών, ενώ τα ευρήματα της έρευνας που είχαν να κάνουν με τις διαφορές μεταξύ των φύλων ερμηνεύτηκαν ως έλλειμμα των γυναικών (Wilkinson, 2003).

Ένας νοητός διαχωρισμός σε δύο βασικούς άξονες, το θετικισμό και τον ατομικισμό (νοητός και όχι πραγματικός αφού ο ένας δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο ως επακόλουθο του άλλου), θα μας βοηθούσε να δούμε τις ρίζες της κριτικής των φεμινιστριών στην κυρίαρχη ψυχολογία και να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή την κριτική και τη θεματική της.

Οι φεμινίστριες θεωρούσαν «εμπόδιο», για την ανάπτυξη της ψυχολογίας, τη μεταφορά των καταστάσεων των φυσικών επιστημών και των επιστημονικών τους μεθόδων, ως μεθόδους αντικειμενικής προσέγγισης, για την επίλυση προβλημάτων στην κοινωνία (Rosser, 1992). Οι ψυχολόγοι υιοθέτησαν ένα θετικιστικό τρόπο που βασιζόταν στο πείραμα, με το οποίο απομόνωναν έναν μικρό αριθμό μεταβλητών σε ένα «περιφραγμένο» σύστημα π.χ. εργαστήριο. Όμως, η κάθε γνώση που παράγεται με αυτό τον τρόπο είναι αμφισβητήσιμη καθώς, καθετί που γνωρίζουμε, το γνωρίζουμε μόνο μέσα στο πλαίσιο αυτών των συνθηκών (Πουρκός, 2010). Η παρατήρηση του ατόμου μέσα στο φυσικό του περιβάλλον παραμερίστηκε και αντικαταστήθηκε, με συνοπτικές διαδικασίες, από ομάδες ελέγχου, μεταβλητές, παρακάμπτοντας βέβαια το κοινωνικό περιβάλλον, μια μεταβλητή, που ξαφνικά έγινε θέμα ήσσονος σημασίας. Πρόκειται για μια ψυχολογία, που, εγκλωβισμένη μέσα σε ένα μεθοδολογικό ατομισμό, αποκόπτει το άτομο από το περιβάλλον στο οποίο διαμορφώνεται και διαμορφώνει. Και αυτό ακριβώς ήταν η παρατήρηση που έκαναν οι φεμινίστριες και

επέμειναν σε μεγάλο βαθμό: πώς είναι δυνατόν να προσπαθείς να κατανοήσεις το πρώτο χωρίς την ανάλυση του δεύτερου³⁰;

Είναι όμως αρκετό ένα μόνο θετικιστικό μοντέλο για να πάρει η ψυχολογία αυτή τη τροπή; Θετικισμός και ατομικισμός είναι ένα «ιερό» ζευγάρι λέξεων, στο δυσιστικό τρόπο σκέψης, όπου η μια αλληλοσυμπληρώνει την άλλη. Από τη μια της ψυχολογίας ο ατομικισμός, διαιώνισε με μεγάλη επιτυχία την καταπίεση προς τις γυναίκες. Με τον εντοπισμό και τον περιορισμό των «αιτιών» και της «θεραπείας» στο άτομο, καθώς και με την αγνόηση ή την υποτίμηση του κοινωνικού πλαισίου, η ψυχολογία συγκαλύπτει τους καταπιεστικούς μηχανισμούς (Wilkinson, 2003). Έτσι, για παράδειγμα, η δυστυχία που αισθάνονται πολλές γυναίκες κατά την περίοδο της λοχείας τους αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα ατομικής λειτουργικότητας, ακόμα και με ορμονικές αιτίες, και όχι ως αποτέλεσμα των δύσκολων συνθηκών ζωής των νέων μητέρων (Wilkinson, 2003). Είναι λοιπόν, η «λύση» είτε να αποδεχθούμε ως δεδομένες αυτές τις «διαφορές» (και άρα να μην αναμένουμε από τις γυναίκες να λειτουργήσουν τόσο καλά όσο οι άνδρες σε πολλούς τομείς) είτε να αλλάξουμε τις γυναίκες; Η απάντηση που δίνουν οι φεμινίστριες μέσα από το έργο τους είναι ένα βροντόφωνο ΟΧΙ! Αυτή η «ανησυχία» και το «ενδιαφέρον» που επιδείκνυε η ψυχολογία να αλλάξει τις γυναίκες προς το καλύτερο και να τις κάνει τόσο καλές όσο τους άνδρες επικρίθηκε από τις φεμινίστριες. Το επιχείρημα τους είναι ότι η γυναίκα δεν είναι δυνατόν να τοποθετείται στη θέση του προβλήματος χωρίς να λέγεται τίποτα για τη δομή του εκάστοτε οργανισμού, τις πολιτικές διαδικασίες ή για τη ζωή στο σπίτι και τους ρόλους που έχει επωμιστεί το κάθε φύλο.

Το να αγνοείς επιδεικτικά το κοινωνικό πλαίσιο και να μεταφέρεις το πρόβλημα και κατ'επέκταση και τη λύση- στο άτομο δεν αποτελεί λύση. Το προβάδισμα που δίνει η κυρίαρχη ψυχολογία στις ατομικές και τις διαπροσωπικές εξηγήσεις υποκειμενοποιεί τις ερμηνείες της και επιτρέπει να δικαιολογεί τη δομική καταπίεση των γυναικών. Η ατομιστική αυτή προσέγγιση είχε ως αποτέλεσμα την αποσπασματική μελέτη αποκομμένων μεταξύ τους στοιχείων, παραγόντων και παραμέτρων. Κυριάρχησε επομένως, μια μονοδιάστατη (αναλυτική προσέγγιση) αντίληψη που προσέγγιζε τα υποκείμενα μελέτης αφού πρώτα είχαν υποστεί πολυδιάσπαση στη βάση επιμέρους δεικτών. Στην εκάστοτε έρευνα δηλαδή,

³⁰ Αυτό βέβαια είχε προεκτάσεις και στις θεραπευτικές πρακτικές που ακολουθεί η κυρίαρχη ψυχολογία.

απομονώνεται μια ξεχωριστή μεταβλητή, (όπως η σχέση με τα παιδιά, τα ποσοστά κατάθλιψης, κτλ.) και με βάση αυτή εξετάζεται το υποκείμενο της έρευνας (δηλαδή η γυναίκα). Ωστόσο, οι ψυχολόγοι ξεχνούσαν πάντα ότι τα προς έρευνα επιμέρους χαρακτηριστικά δεν έχουν αυτόνομα, παγιωμένες και σταθερές ιδιότητες αλλά μετασχηματίζονται σε συνάρτηση με το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται κάθε φορά (Μαρβάκης & Μεντίνης, 2011).

Η φεμινιστική κριτική του θετικισμού, στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, εστίασε σε θέματα μεθοδολογίας, δεοντολογίας (ηθικής) και «αφάνειας». Οι φεμινίστριες επισημαίνουν το πρόβλημα της “αφάνειας” και της «αλλοίωσης» των γυναικών ως υποκείμενα έρευνας και γνώσης, από την οπτική που τους δίνει η επιστημολογική θέση που υιοθετούν (Henwood & Pidgeon, 1995). Αυτό δεν συνέβη απροσδόκητα ή χωρίς κάποια εξήγηση. Η ερμηνεία έγκειται στο γεγονός ότι άρχισε να καλλιεργείται η άποψη ότι, η επιστήμη δεν μένει απρόσβλητη από τις θεσμοθετημένες πρακτικές οι οποίες παράγουν και ταυτόχρονα ενδυναμώνουν τις φυλετικές, σεξιστικές προκαταλήψεις στην κοινωνία.

Η κριτική στο θετικισμό και τον «αποστειρωμένο» τρόπο σκέψης σίγουρα δε είναι αρκετή για να διαφοροποιήσει και να διαμορφώσει τις φεμινίστριες ως ένα ριζοσπαστικό και πρωτοπόρο κομμάτι του ακαδημαϊκού κόσμου και της κοινωνίας. Οι φεμινιστικές μεθοδολογίες που εξετάζονται παρακάτω έχουν αναμφίβολα διαμορφωθεί μέσα από τις εξελίξεις στην φεμινιστική επιστημολογία η οποία παρουσιάζει μερική επικάλυψη με την ιστορική εμφάνιση διαφόρων φεμινιστικών θεωριών (Burns & Walker, 2005). Η πρόκληση έχει βασιστεί στις παραδοσιακές επιστημολογίες στην αναζήτηση του δικαίου και την άρνηση του πολιτικού και προσωπικού.

4.2. Μεθοδολογίες δεύτερου κύματος

Η κριτική στάση που υιοθετούν οι φεμινίστριες απέναντι στη φύση του κόσμου (οντολογία) και οι προβληματισμοί τους για τη γνώση αυτού του κόσμου (επιστημολογία) επηρεάζουν με συγκεκριμένο τρόπο στη μεθοδολογία που χρησιμοποιούν. Στη συνέχεια θα εξεταστούν οι μεθοδολογικές παρεμβάσεις που αναπτύχθηκαν στο δεύτερο και στο τρίτο κύμα του φεμινισμού. Η περιγραφή θα γίνει

ανά κύμα, όχι γιατί οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος δεν επηρεάστηκαν από το προηγούμενο αλλά γιατί η ξεχωριστή αναφορά καταδεικνύει εμφανέστερα τις ιστορικές, πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές, επιστημολογικές και θεωρητικές επιρροές που δέχτηκαν.

Οι ρίζες της φεμινιστικής ψυχολογίας απλώνονται στο ευρύτερο έδαφος του φεμινιστικού κινήματος, η αλλαγή των μεθοδολογικών εργαλείων προέκυψε μέσα από συνεχείς μετασχηματισμούς, που έλαβαν χώρα σε πολλά μέτωπα. Κομβικό χρονικό σημείο ήταν η αρχή της δεκαετίας του '70, όταν οι φεμινιστικοί ψυχολόγοι αμφισβήτησαν τον ανδροκεντρισμό της ψυχολογικής γνώσης υποστηρίζοντας ότι αντανακλά ένα αρσενικό μοντέλο οργάνωσης της πραγματικότητας. Οι φεμινίστριες πιστεύοντας ότι μέσα από την αλλαγή της μεθοδολογίας μπορεί να επέλθει μια γενικότερη αλλαγή στον τρόπο σκέψης, ξεκίνησαν να αλλάξουν αυτή την ανδροκεντρική άποψη φωτίζοντας τον ευρέως διαδεδομένο ρόλο του φύλου αλλά και τα στερεότυπα τα οποία το περιέβαλλαν. Μετά λοιπόν από αυτή την αλλαγή πλευσης η φεμινιστική ψυχολογία αρχίζει να γίνεται πιο περιεκτική και να τάσσεται υπέρ της πολυμορφίας (Worell, 2000).

Πολύμορφη: αδιαμφισβήτητα, αυτός ο χαρακτηρισμός ταιριάζει στη φεμινιστική ψυχολογία, μια αμφισβητούμενη περιοχή, πηγή συνεχούς διαλόγου στους κόλπους του φεμινιστικού κινήματος. Όμως, όποιες και αν ήταν οι διαφωνίες ανάμεσα στα διάφορα ρεύματα, υπήρχαν κάποιες κοινές δεσμεύσεις στο μεθοδολογικό κομμάτι. Πρώτον, είναι η νέα μεθοδολογία μετατοπίζει το επίκεντρο της πρακτικής από τις «ανησυχίες» των ανδρών προκειμένου να αποκαλύψει τις προοπτικές όλων των γυναικών, δεύτερον η επιστήμη έχει πια ως στόχο να ελαχιστοποιήσει τη «ζημιά» και τον έλεγχο επάνω στη διαδικασία της έρευνας και τρίτον, η νέα μεθοδολογία ξεκινά να υποστηρίζει την αξία των γυναικών στην έρευνα, οδηγώντας σε κοινωνική αλλαγή ή σε δράση ευεργετική για τις γυναίκες (Burns & Walker, 2005).

Οι ψυχολόγοι που στράφηκαν στη γλώσσα είχαν εμπνευστεί από θεωρίες και έρευνες που είχαν προκύψει στο πλαίσιο άλλων κλάδων το προηγούμενο διάστημα. Από το 1950 και μετά φιλόσοφοι, θεωρητικοί της επικοινωνίας, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι αύξησαν το ενδιαφέρον τους για τη γλώσσα ως κοινωνική επιτέλεση. Ο ισχυρισμός ότι η γλώσσα προσφέρει σαφείς ενδείξεις μέσω των οποίων επισημαίνονται οι εσωτερικές καταστάσεις και ταυτόχρονα περιγράφεται η εξωτερική

πραγματικότητα άρχισε να αμφισβητείται (Willig, 2008). Αντί για αυτό η γλώσσα άρχισε να εκλαμβάνεται ως μια παραγωγική διαδικασία. Άρχισε να εμφανίζεται μια «γλώσσα» που κατασκευάζει εκδοχές της κοινωνικής πραγματικότητας, παρέχοντας την ευκαιρία μέσω αυτής να επιτευχθούν οι κοινωνικοί στόχοι. Το επίκεντρο της έρευνας παύει να είναι πλέον ο πυρήνας του ατόμου και οι προθέσεις του στη γλώσσα και σε ένα παραγωγικό δυναμικό (Willig, 2008).

Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η φεμινιστική έρευνα είχε σημαντικές επιπτώσεις στην επιστήμη της ψυχολογίας τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη πολλών μεθοδολογικών εργαλείων-ιδεών, όπως η θεωρία θέσης και η έννοια του αναστοχασμού (Ramazanoglu & Holland, 2002). Οι φεμινίστριες αντιτάχθηκαν στη παραδοσιακή, ορθόδοξη μεθοδολογία της κυρίαρχης ψυχολογίας. Εν αντιθέσει με τη ποσοτική μεθοδολογία, η οποία βασιζόταν εξ ολοκλήρου στην ατομικιστική, πειραματική και θετικιστική λογική (απομονώνοντας εντελώς το άτομο από το κοινωνικό και πολιτισμικό του πλαίσιο), έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς την ποιοτική μεθοδολογία, όπως προαναφέρθηκε. Μέσα από αυτή τη στροφή και την αλλαγή του ενδιαφέροντος, ήρθαν στο προσκήνιο κριτικές έρευνες για το φύλο, τις έμφυλες σχέσεις και την κοινωνία. Πέρα από τις απλοϊκές ερωτήσεις σχετικά με τις διαφορές των φύλων, άρχισαν σταδιακά να αποδέχονται και να εξερευνούν την ποικιλομορφία των προοπτικών μεταξύ των γυναικών που διασταυρώνονται με το φύλο. Αυτό δεν έγινε αυτόματα, αλλά επέμειναν και το έφεραν στη πρώτη γραμμή, αμφισβητώντας τη φίμωση των γυναικών στην κοινωνία γενικότερα αλλά και στην έρευνα πιο συγκεκριμένα (Burns, Walker, 2005).

Υπάρχουν ωστόσο, κάποιες διαστρεβλώσεις σχετικά με την κριτική-φεμινιστική ψυχολογία που προέρχονται από τους κυρίαρχους ψυχολόγους και αφορούν κυρίως τη μεθοδολογία. Η βασική παρερμηνεία της θετικιστικής ψυχολογίας είναι ότι φεμινιστική κριτική ψυχολογία ενδιαφέρεται μόνο για τη θεωρία και δεν έχει να πει τίποτα για τη μεθοδολογία. Αυτό όμως, αποτελεί μια διαστρέβλωση. Η μεθοδολογία είναι από τα πρώτα κομμάτια στα οποία άσκησαν κριτική και προσπάθησαν να αλλάξουν. Στόχος τους ήταν να φέρουν στο προσκήνιο μεθοδολογίες που είχαν παραμεριστεί ως μη-έγκυρες (λόγω του ότι δεν ακολουθούσαν το θετικιστικό μοντέλο) και στη συνέχεια να προκαλέσουν την κοινωνική αλλαγή. Η αμφισβήτηση της «μεθόδου» ήταν ένας τρόπος να θέσουν ερωτήματα για την ψυχολογία (Parker, 2013).

Χρειάζεται ωστόσο, να γίνει ξεκάθαρο ότι δεν υπάρχει κάτι ενιαίο που να μπορεί να χαρακτηριστεί ως φεμινιστική μεθοδολογία. Έτσι, μέχρι στιγμής, δεν υπάρχει κάποια συμφωνία ανάμεσα στις φεμινίστριες ακαδημαϊκούς για οποιαδήποτε μεμονωμένη μέθοδος που να μπορεί να χαρακτηριστεί και να αναγνωριστεί ως «φεμινιστική» ούτε υπάρχει μια μοναδική και ενιαία μέθοδος για την οποία οι φεμινίστριες να συμφωνούν ότι είναι ουσιαστικά κατά βάση αντι-φεμινιστική, μάλλον όμως, συμφωνούν σε ένα ευρύ φάσμα μεθόδων (Krolokke & Sorensen, 2006). Καμία από τις μεθόδους που θα ακολουθήσουν δεν είναι εγγενώς φεμινιστική αλλά όλες είναι στο δρόμο για την ανάκτηση της γυναικείας φωνής και για την αποκάλυψη των θεμάτων φύλου που διακυβεύονται. Παρακάτω, θα ακολουθήσει παρουσίαση μιας ποικιλίας μεθόδων που οι φεμινίστριες έχουν αξιοποιήσει, πάνω στις οποίες έχουν βασίσει το μετέπειτα έργο τους.

Παρά τις όποιες διαφορές παρατηρούνται στις μεθοδολογίες, υπάρχουν κάποια σημεία-ισχυρισμοί που οι φεμινίστριες έχουν κωδικοποιήσει ώστε να βοηθήσουν το έργο τους. Δεν είναι απλώς «δέκα» βασικοί κανόνες, αλλά θεωρούνται σημεία σύγκλισης με τη βοήθεια των οποίων επιλέγουν το «σωστό» μεθοδολογικό εργαλείο στην έρευνα τους. Ο πρώτος ισχυρισμός είναι ότι ο φεμινισμός αποτελεί μια άποψη και όχι απλά ένα μεθοδολογικό εργαλείο έρευνας. Το επόμενο, εξίσου σημαντικό, είναι ότι η φεμινιστική έρευνα περιλαμβάνει μια συνεχιζόμενη κριτική για μη-φεμινιστικά ζητήματα. Εν συνεχεία, η φεμινιστική έρευνα καθοδηγείται από τη φεμινιστική θεωρία και απώτερος σκοπός της είναι να οδηγήσει στην κοινωνική αλλαγή. Οι τρεις βασικές αρχές της φεμινιστικής έρευνας που λειτουργούν ως οδηγός είναι επιγραμματικά οι εξής: η φεμινιστική έρευνα πρέπει πρώτον, να ασκεί κριτική στις ανεξέταστες υποθέσεις για τις γυναίκες και ταυτόχρονα στις κυρίαρχες μορφές γνώσης και πράξης, δεύτερον, να δεσμεύεται και να προσπαθεί για τη βελτίωση των διαφόρων πλευρών της καθημερινής ζωής των γυναικών, και τρίτον, η ανάπτυξη ισότιμων επαγγελματικών και προσωπικών σχέσεων (Burns, Walker, 2005). Γίνεται κατανοητό από αυτή τη πρώιμη κωδικοποίηση, ότι μια τέτοιου είδους έρευνα αποτελεί μια κριτικά και πολιτικά προσανατολισμένη πράξη.

Περνώντας λοιπόν στις μεθοδολογικές επιρροές που δέχτηκαν οι φεμινίστριες ξεκινάμε με την κοινωνιογλωσσία (sociolinguistics). Στις κοινωνιογλωσσικές σπουδές η γλώσσα χρησιμοποιείται έξω πια από τα συμβατικά μοτίβα του λόγου. Κατά τη δεκαετία του '60 αυτό εμφανίζεται πιο έντονα ως μια παραδειγματική στροφή μακριά

από τις παραδοσιακές κοινωνιογλωσσίες και κατ' επέκταση μακριά από τις κυρίαρχες μεθοδολογίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Noam Chomsky και η οπτική της γλώσσας ως ένα σύστημα που εξηγήθηκε με βάση τον Ferdinand Saussure (Krolokke & Sorensen, 2006). Η κοινωνιογλωσσία αρχικώς, ασχολήθηκε με τον καθορισμό των σχέσεων ανάμεσα στη χρήση ειδικότερων λεξιλογίων και γραμματικών χαρακτηριστικών από τη μία, με τον σχηματισμό κάποιων “κοινωνικών στρωμάτων” όπως το φύλο, η τάξη, η φυλή, η σεξουαλικότητα από την άλλη. Το πεδίο σταδιακά επεκτάθηκε για να μελετήσει τους συσχετισμούς μεταξύ της γλώσσας εν χρήσει και του κοινωνικού κόσμου.

Η κοινωνιογλωσσία ενέπνευσε μια σειρά από μελέτες και εξελίξεις αλλά και την ανάπτυξη μεθοδολογικών θεωρημάτων, όπως η εθνογραφία της επικοινωνίας, η εθνομεθοδολογία και η ανάλυση λόγου (Krolokke & Sorensen, 2006). Όλα αυτά δεν εξετάζονται από τη φεμινιστική μεθοδολογία ως κάτι ξέχωρο αλλά αποτέλεσαν τη βάση και έδωσαν αφορμή, ώστε οι φεμινίστριες να προβούν σε μια κριτική θεώρηση της μέχρι τότε κυρίαρχης μεθοδολογίας.

Η ίδια η λέξη *Εθνογραφία*³¹ σημαίνει ‘να γράφεις για τους ίδιους τους ανθρώπους’ και αυτό ακριβώς το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ενδιαφέρον για τους ανθρώπους είναι που οδήγησε σε μια έκρηξη στα ποικίλα είδη εθνογραφίας τα τελευταία σαράντα χρόνια (Goldbart & Hustler, 2005). Για πολύ καιρό, υπήρχε η άποψη ότι ο εθνογράφος ερευνητής ήταν ένας ουδέτερος επιστήμονας που χρησιμοποιούσε τις καταλληλότερες διαθέσιμες τεχνικές για τη συλλογή των δεδομένων στον τομέα. Ο εθνογράφος αρχικά, φερόταν όσο πιο αντικειμενικά γινόταν, καταγράφοντας τι παρατηρείται. Οι εθνογράφοι, όπως οι θετικιστές πριν από αυτούς, υποτίθεται ότι έκαναν χρήση ενός σωστού και κατάλληλο λεξιλογίου για να περιγράψουν την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, μιας γλώσσας που θα ταίριαζε περισσότερο στην πραγματικότητα. Η γλώσσα της εθνογραφίας έτεινε να μιμείται την «σποραδική» γλώσσα των φυσικών επιστημών, σαν να προσπαθούσε να «νομιμοποιήσει» επιστημονικά το εθνογραφικό έργο (Fontana, 1994).

Η εθνογραφική έρευνα, κομμάτι της ποιοτικής μεθοδολογίας, χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από τις φεμινίστριες στην προσπάθεια ανάπτυξης μιας φεμινιστικής

³¹ Η εθνογραφική δουλειά επηρεάστηκε από τον E. Goffman διερευνώντας το φύλο και το λόγο ως οργανωτικό στοιχείο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

ερευνητικής προοπτικής (Sharpe & Jefferson, 1990). Οι φεμινίστριες ενσωμάτωσαν αυτή τη μέθοδο στο έργο τους, προσπαθώντας να αλλάξουν την παραπάνω «θετικιστική χροιά», γιατί θέλησαν να δώσουν έμφαση στην ανάγκη να εκτιμηθεί η εμπειρία των γυναικών. Αναζήτησαν δηλαδή, να δούνε τα πράγματα μέσα από την δική τους οπτική, μέσα από τη σκοπιά και τα μάτια των γυναικών (Henwood & Pidgeon, 1995). Ενσωματώνοντας, τη δυνατότητα να ερμηνεύουν τον κόσμο καθώς και την ανάγκη να κατανοούν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των ανθρωπίνων κοινωνιών (και τα οποία οι ίδιοι κατασκευάζουν και αξιοποιούν). Στράφηκαν στην εθνογραφία, ως μια διορθωτική πρακτική σε σχέση με την κυρίαρχη ψυχολογία, καθώς η εθνογραφία παρέχει τη δυνατότητα αμφισβήτησης των τρόπων με τους οποίους εξαναγκάζονται τα άτομα να υιοθετούν μια συγκεκριμένη ταυτότητα (π.χ. ο ρόλος της μητέρας) και να «παραδέχονται» ότι τους αρέσει (Parker, 2013). Η εθνογραφική έρευνα εστιάζει σε διαδικασίες ένταξης και εξουσίας, έτσι μπορεί να μετατραπεί σε μια μορφή έρευνας δράσης, η οποία συνειδητά και ξεκάθαρα στοχεύει στο να αλλάξει τον κόσμο κατά τη διαδικασία της μελέτης (Parker, 2013). Αυτή η έρευνα δράσης δεν προσπαθεί να είναι «ουδέτερη» ούτε «αντικειμενική». Αντίθετα στοχεύει στην αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων και στο να ενθαρρύνει τους ανθρώπους να αναστοχαστούν με κριτικό τρόπο πάνω στη γνώση που παράγουν οι ειδικοί για αυτούς.

Η εθνογραφία της επικοινωνίας³² είναι ένας άλλος «συμπληρωματικός» τομέας στον οποίο εφαρμόστηκε η κοινωνιογλωσσία. Ο σκοπός της συγκεκριμένης εθνογραφίας ήταν να μελετήσει τους ιδιαίτερους τρόπους επικοινωνίας που λαμβάνουν χώρα μέσα σε συγκεκριμένες ταυτότητες λόγου προκειμένου να τονίσει τις “έμφυτες” πρακτικές επικοινωνίας. Οι εθνογραφικές μέθοδοι, όπως οι συνεντεύξεις, η παρατήρηση και η καταγραφή σε βίντεο χρησιμοποιήθηκαν για να μελετήσουν το λόγο, πάντα όμως σε σχέση με τα υπό μελέτη άτομα και υπό το πρίσμα των δικών τους πολιτικών πλαισίων. Οι εθνογράφοι παρατηρούσαν τα δείγματα της επικοινωνίας εντός συγκεκριμένης κοινωνικής και χρονικής στιγμής και προσπαθήσουν να κατανοήσουν στην εκάστοτε πολιτισμική περίοδο. Αυτό ίσως μοιάζει να μην σχετίζεται με το θέμα των φεμινιστικών μεθοδολογιών αλλά και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει ένα «σημείο επαφής». Κεντρική ιδέα τόσο της εθνογραφίας όσο και της φεμινιστικής ψυχολογίας ήταν ο ισχυρισμός ότι η κοινωνική συμπεριφορά δεν μπορεί

³² Αναπτύχθηκε από τη δουλειά του Dell Hymes.

να υπάρξει ως κάτι αυτοτελές, δεν μπορεί δηλαδή, να απομονωθεί και να αντιμετωπιστεί απλά ως μια προβλέψιμη μεταβλητή όπως συμβαίνει στις φυσικές επιστήμες, γιατί τα άτομα συμμετέχουν ενεργητικά στην κατασκευή και τη διατήρηση των κοινωνικών και πολιτισμικών νοημάτων που πλαισιώνουν τις πράξεις και το λόγο τους (Goldbart & Hustler, 2005).

Ως επακόλουθο αυτού, οι ερευνητές χρειάστηκε να ανακαλύψουν τρόπους με τους οποίους θα καταγράφουν αυτά τα νοήματα και λαμβάνοντας υπόψη τη διαδικασία μέσα από την οποία κατασκευάζονται (Goldbart & Hustler, 2005). Ο βασικός στόχος πίσω από την εθνογραφική μεθοδολογία είναι να αρχίσουν οι ερευνητές να εμπλέκονται και να συμμετέχουν μέσα στον κοινωνικό κόσμο ώστε να ανακαλύψουν πώς οι συμμετέχοντες βλέπουν τον κόσμο, και πώς οι ίδιοι ως ερευνητές θα μπορούσαν να περιγράψουν αυτή την επιρροή στην πολιτισμική διαδικασία (Goldbart & Hustler, 2005).

Αρκετοί μεταμοντέρνοι θεωρητικοί εξέτασαν τις βασικές παραδοχές στις οποίες βασίζεται η αναφορά της εθνογραφίας. Έτσι ξεκίνησαν σιγά – σιγά να γεννιούνται ερωτήματα και προβληματισμοί για το λειτουργικό και απελευθερωτικό χαρακτήρα των εθνογραφικών μελετών. Σημείωσαν: πρώτον, η σύνταξη των εκθέσεων της εθνογραφίας είναι ένα ξεχωριστό έργο από το «να διεξάγεις απλά εθνογραφία», δεύτερον, δεν υπάρχει ενιαία γλώσσα ή στυλ που θα αποκαλύψει «την αλήθεια του σύμπαντος», καθώς είναι διαθέσιμη μια πληθώρα μεθόδων αναφοράς, όπου όλες είναι αρκετά αποτελεσματικές με διαφορετικούς τρόπους η καθεμία και τρίτον, η εθνογραφία δεν πρέπει να βασίζεται στην «κατανόηση» του ερευνητή (ο οποίος τον τοποθετείται σε προνομιακή ερμηνευτική θέση), αλλά σε ένα «διάλογο» μεταξύ του ερευνητή και του ερευνώμενου, όπου, και οι δύο συμμετέχοντες στο διάλογο αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της μελέτης (Ezzell, 2013). Οι μεταμοντέρνοι σχολιαστές κρατούν επικριτική στάση αμφισβητώντας αρκετά ακόμη προβληματικά χαρακτηριστικά των εθνογραφικών εκθέσεων, όπως, τι κάνει όμως, αυτές τις αναφορές αξιόπιστες και έγκυρες; Μήπως ο αριθμός συνεντευξιαζόμενων; Και σε ποιους απευθύνεται η αναφορά; Στην επιστημονική κοινότητα ή στο ευρύ κοινό;

Εκτός όμως της εθνογραφίας που βρήκε απήχηση στους κόλπους της φεμινιστικής έρευνας, υπήρξαν φεμινίστριες που επηρεάστηκαν από την εθνομεθοδολογία, που αναπτύχθηκε από τον Harold Garfinkel (1967). Ο Garfinkel εστίασε στο πώς η «τάξη»

μπορεί να προσδιοριστεί από τα ίδια τα μέλη μιας δεδομένης ομάδας, χωρίς την απαραίτητη παρουσία κάποιου ειδήμονα που θα ορίζει ποιοι κανόνες ακολουθούνται. Στόχος της εθνομεθοδολογίας ήταν να αποκαλυφθεί η «τάξη» από τα ίδια τα άτομα της ομάδας που αρνούνται να συμβιβαστούν από συμπεριφορές που θεωρούνται δεδομένες. Με αυτή την τακτική, που ονομάστηκε *garfinkelling*³³ δημιουργούνται οι συνθήκες για να αποκαλυφθούν όλοι αυτοί οι κανόνες που κρατούν ένα μικρό κοινωνικό κόσμο σε τάξη. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η εθνομεθοδολογία βλέπει την εξουσία, ή την καταπίεση ως κατασκευάσματα, τα οποία δεν προϋπήρχαν, ως αντικειμενικά ή συνεκτικά φαινόμενα, ενώ η ίδια ως μεθοδολογική προσέγγιση, αντιλαμβάνεται και προσεγγίζει τα άτομα ως ενεργών παράγοντες (Krolokke & Sorensen, 2006).

Η φεμινιστική άποψη εναρμονίστηκε με την κεντρική ιδέα της εθνομεθοδολογίας και φυσικά την προσαρμόσε στα φεμινιστικά πλαίσια. Οι φεμινίστριες υποστήριξαν, ότι η καταπίεση που έχουν υποστεί οι γυναίκες, σε όλα τα επίπεδα, απορρέει μέσα από διαδικασίες συνεχούς δημιουργίας και κατασκευής. Η αντίσταση λοιπόν, είναι δυνατόν να προέλθει μέσα από τη συζήτηση και την αλληλεπίδραση κάθε φορά βέβαια εντός του εκάστοτε πλαισίου, αφού το νόημα που παίρνει κάθε φορά η λέξη ορίζεται πάντα από το πλαίσιο (Parker, 2003). Μάλιστα, για τον Garfinkel οι κανονιστικές ιδέες σχετικά με τη διττή φύση του κοινωνικού φύλου, όχι μόνο έχουν δημιουργηθεί μέσω της αλληλεπίδρασης αλλά επίσης δόμησαν αυτήν την αλληλεπίδραση.

Οι φεμινίστριες ενσωμάτωσαν και ακολούθησαν αυτή την εθνομεθοδολογική οπτική στο έργο τους αλλά και στη δράση τους για μια σειρά από λόγους. Ο πρώτος είναι γιατί είχαν «δεσμευτεί» για την κατανόηση των ανθρώπων ως ενεργών παραγόντων που ασχολούνται με την εκ νέου αντίσταση στον κοινωνικό κόσμο ενώ ο δεύτερος λόγος ήταν γιατί η εθνομεθοδολογία έκανε μια προκλητική στροφή όχι μόνο μακριά από την επίσημη δομική γλωσσολογία αλλά και από την κατασκευασμένη κοινωνιογλωσσολογία, προετοιμάζοντας με αυτό τον τρόπο το έδαφος για το μεταδομισμό (Krolokke & Sorensen, 2006). Και τέλος, ο τρίτος λόγος, εξίσου σημαντικός με τους προηγούμενους, σχετιζόταν περισσότερο με τη διαδικασία της παρατήρησης. Οι στόχοι και οι σκοποί των καθημερινών ανθρώπων αντιμετωπιζόταν

³³Ο Garfinkel συμβούλευε συχνά τους φοιτητές του να διαταράσσουν τους καθημερινούς κοινωνικούς κανόνες και νόρμες ώστε να προκαλούν αντιδράσεις και αμηχανία και να «αποκαλύπτουν» έτσι τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η τάξη στον κοινωνικό κόσμο και παράγεται η κοινωνική πραγματικότητα.

με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που αντιμετωπιζόταν και οι στόχοι του κοινωνικού ερευνητή (Potter & Wetherell, 1987). Άρα, άρχισε σιγά-σιγά³⁴ (να καταργείται) η έννοια του ειδικού, τουλάχιστον με την ισχύ που είχε μέχρι τότε στην ερευνητική διαδικασία ως αλάθητη, αδιαμφισβήτητη και απρόσιτη αυθεντία.

Επιπρόσθετα των παραπάνω, οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος χρησιμοποίησαν ακόμη ένα μεθοδολογικό εργαλείο τη Φεμινιστική Ανάλυση Συνομιλίας (Φ.Α.Σ) η οποία έτυχε ιδιαίτερης προσοχής τη δεκαετία του '70 και το ενδιαφέρον για αυτήν αυξήθηκε στα επόμενα χρόνια (Kitzinger, 2000). Η Φ.Α.Σ προήλθε από την προσέγγιση της Ανάλυσης Συνομιλίας (Α.Σ/CA conversation analysis) (δεν εισάγει δηλαδή, το δικό της περιεχόμενο στις αναλύσεις) και εστιάζει στην λεπτομερή περιγραφή των τυπικών ιδιοτήτων της ομιλίας (Parker, 2013). Η Α.Σ³⁵ ασχολείται με τη μορφή της ομιλίας και όχι με το περιεχόμενο. Είναι η μελέτη του λόγου ως μέσου αλληλεπίδρασης και αυτό τη διαχωρίζει από άλλες προσεγγίσεις της ανάλυσης λόγου (Speer, 2005). Η ανάλυση συνομιλίας προέκυψε από την ενσωμάτωση πολλών ιδεών και στοιχείων της εθνομεθοδολογίας και της κοινωνικής θεωρίας (η κοινωνική θεωρία της ανάλυσης λόγου βασίζει τις αναλύσεις λόγου στην εθνομεθοδολογία) (Kitzinger, 2000). Η μέθοδος αυτή προέκυψε, σε μεγάλο βαθμό, από τους ίδιους τους ερευνώμενους, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο έφταναν σε «αδιέξοδο» ή κατέληγαν σε συμπεράσματα. Η γνώση λοιπόν, αρχίζει να μετασχηματίζεται και να εμφανίζεται σαν μια δράση, μέσω αυτών που πραγματικά λένε και κάνουν. Όποιος και να ήταν όμως ο τρόπος εξαγωγής συμπερασμάτων, οι γυναίκες άρχισαν να γίνονται αντιληπτές ως ενεργοί παράγοντες, ως συμμετέχοντες, συν-κατασκευαστές στον κοινωνικό κόσμο και όχι απλά ως θύματα των ετεροπατριαρχικών δομών (Kitzinger, 2000).

Στην προκειμένη περίπτωση η Φ.Α.Σ διευκολύνει τη διαρροή στην ανάλυση του αθέμιτου περιεχομένου, της ερμηνείας που είναι πολιτικά ή θεωρητικά εκκινούμενης (Parker, 2013). Η χρήση αυτού του εργαλείου διότι, επιτρέπει τις συνδέσεις μεταξύ μικρο-επιπέδου της αλληλόδρασης, κοινωνικών διαδικασιών και την ανάλυση της αλλαγής της κοινωνικής τάξης. Οι φεμινίστριες «επινόησαν» δύο στρατηγικές ως τις

³⁴ Δεν καταργήθηκε η έννοια του «ειδικού», όπως νοείται από τις φεμινίστριες του τρίτου κύματος, αλλά άρχισε να μετατοπίζεται σε μεγάλο βαθμό η εμπλοκή του και η «εξουσία» που κατείχε σε σχέση με τις μέχρι τότε ποσοτικές μεθοδολογίες.

³⁵ Αναπτύχθηκε στην Καλιφόρνια στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και κατά τη δεκαετία του 1970 από τη δουλειά του κοινωνιολόγου H. Sacks .

καταλληλότερες για τη Φ.Α.Σ: η πρώτη τους παρείχε τη δυνατότητα να λαμβάνουν τα πορίσματα των καθημερινών συζητήσεων, να τα μεταφέρουν και να τα προεκτείνουν σε άλλες τοποθετήσεις και συνθέσεις που δεν έχουν ακόμη μελετηθεί ή είναι δύσκολο να μελετηθούν εξαιτίας ηθικών ή άλλων αιτιών. Η δεύτερη στρατηγική, παρείχε τη δυνατότητα να μπορεί κανείς μέσω των «υλικών» του λόγου να ερευνησει τις διαδοχικές και αλληλένδετες διαδικασίες που οδηγούν στην κατασκευή της σεξουαλικής ταυτότητας (McIlvenny, 2002). Μια τέτοια προσέγγιση, μπορούσε να αμφισβητήσει τη σταθερότητα των πολιτογραφημένων, τοποθετημένων αναφορών και περιγραφών της έμφυλης λεκτικής συμπεριφοράς καθώς και τις πολιτικές «αποφάσεις» των «πραγματικών περιστατικών» της επικοινωνίας.

Η Φ.Α.Σ υπήρξε χρήσιμη αλλά έβαζε και περιορισμούς. Οι φεμινίστριες έχουν εκφράσει επιφυλάξεις για την αξία της επάνω στη φεμινιστική δουλειά, χωρίς να σημαίνει ότι δεν την χρησιμοποιούσαν. Η Φ.Α.Σ επικεντρώνεται σε καθημερινές συζητήσεις χωρίς να μπορεί να διερευνήσει τις σχέσεις στις οποίες επικρατούν η υπεροχή και η εξάρτηση. Ήταν δύσκολο, εάν όχι ακατόρθωτο, να εξηγήσουν οι φεμινίστριες με αυτό το μεθοδολογικό εργαλείο, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των ασύμμετρων αλληλεπιδράσεων αναφορικά με την κοινωνική συνεισφορά της τάξης, της εθνικότητας, του φύλου, κ.τ.λ. (McIlvenny, 2002). Σε αυτό το σημείο υπάρχει ο κίνδυνος, να αναδειχθεί έμμεσα σε ένα μοντέλο συζήτησης, που θα αναπαράγει τις φιλελεύθερες ιδεολογικές έννοιες της ισότητας και της ευκαιρίας δημιουργώντας πρότυπα συμπεριφοράς και τυποποίησης γενικότερα.

Επιπλέον, ενώ η Φ.Α.Σ καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι επιτελούν το φύλο τους και την κανονιστική λειτουργία της συμπεριφοράς, δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί η συμπεριφορά μπορεί να γίνει καταπιεστική ούτε να παρουσιάσει κάποια άλλη συμπεριφορά, ως εναλλακτική, η οποία θα είναι δυνατή ή επιθυμητή (McIlvenny, 2002). Το «φυσικό», το «συνηθισμένο» ή το «καθημερινό» είναι περιοχές αμφισβήτησης και αγώνα, έτσι χρειάστηκε οι φεμινίστριες να βρουν τα μέσα και τους τρόπους ώστε να ασκήσουν κριτική στις «φυσικές» και «δεδομένες» κατηγορίες του φύλου. Στο πλαίσιο αυτό, ανακάλυψαν τα κενά και τις αντιφάσεις στις ρυθμιστικές και κανονιστικές πρακτικές του λόγου και προχώρησαν σε αναφορές και εκθέσεις σχετικά με την καταστολή, την καταπίεση και τον αποκλεισμό.

Η Α.Σ και κατ'επέκταση και η Φ.Α.Σ ταιριάζει σε μεγάλο βαθμό με την παράδοση του εμπειρισμού στον αγγλόφωνο κόσμο. Είναι δηλαδή, και οι δύο είναι αρκετά συντηρητικές, παρά τις οποίες συνδέσεις τους με κριτικές προσεγγίσεις και οπτικές αυτού που στην ψυχολογία αναφέρεται ως «εσωτερικές γνωστικές διαδικασίες» (Parker, 2013). Η απομάκρυνση της Φ.Α.Σ από τη θεωρία, είχε ως επακόλουθο, να μην μπορεί αυτός ο επαναπροσδιορισμός να βρει αντιστοιχίες στο επίπεδο της ψυχολογίας και δη της κριτικής ψυχολογίας αυτής καθαυτής. Μοιάζει λοιπόν, να είναι παγιδευμένη στο δικό της επίπεδο ανάλυσης (Parker, 2013). Η χρήση της Φ.Α.Σ ως μοναδικό μεθοδολογικό εργαλείο ή σε συνδυασμό με κάποια άλλη μέθοδο γέννησε τα εξής ερωτήματα: Πρώτον, εάν η Α.Σ και η Φ.Α.Σ, είναι δυνατόν να συμπληρωθούν από μια κριτική και ερμηνευτική προοπτική και να αποτελέσουν μια νέα στρατηγική που θα φέρει οφέλη στην κριτική ανάλυση λόγου; Και δεύτερον, με ποιους τρόπους μπορεί να «συγκεραστούν» οι δύο αναλύσεις σε μια εκδοχή, η οποία θα είναι βοηθητική για την έρευνα άλλων πιο πολιτικοποιημένων περιοχών, όπως η queer theory (McIlvenny, 2002);

Το έργο της εθνομεθοδολογίας και της ανάλυσης συνομιλίας υπήρξε χρήσιμο και έθεσε τις βάσεις για περαιτέρω προβληματισμούς. Ωστόσο και οι δύο αναλύσεις ανήκουν στην μικρο-κοινωνιολογική προσέγγιση, που σημαίνει ότι δεν επιτρέπουν την αναγωγή σε μια υψηλότερου επιπέδου κοινωνική και πολιτισμική ανάλυση. Αυτό σημαίνει ότι η οπτική των δύο αυτών προσεγγίσεων είναι περιορισμένη και δεν αφήνουν το περιθώριο στον ερευνητή να προχωρήσει σε μια εκτενέστερη ανάλυση αναφερόμενος στο χαρακτήρα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας-κοινότητας που μελετά, στις οικονομικές δομές ή στα συστήματα καταπίεσης που βασίζονται στο φύλο ή τη φυλή (Parker, 2003). Η περιορισμένη οπτική οφείλεται στη θεωρία ότι οι άνθρωποι δημιουργούν μια αυθόρμητη εκδοχή του κόσμου μέσα στις συζητήσεις και στις δικές τους ερμηνείες άλλων κειμένων (Parker, 2003). Είναι όμως πραγματικά έτσι; Τα άτομα είναι που δεν «επιτρέπουν» τη μετατόπιση σε ένα βαθύτερο επίπεδο, ή η «εμμονή» και η προσκόλληση σε έναν τύπο μεθοδολογίας έχει αυτά τα αποτελέσματα;

Οι μικρο-κοινωνιολογικές αυτές θεωρήσεις εισήχθησαν προκειμένου να περιγράψουν, πώς οι «μικροί και ασήμαντοι» παράγοντες της καθημερινότητας επηρεάζουν την παραγωγή ταυτότητας. Για παράδειγμα, πώς ένα άτομο αποδίδει και αποκτά μια ταυτότητα ως μέλος μιας ομάδας μέσω των μηχανισμών κατηγοριοποίησης ή πώς κατασκευάζεται ο χαρακτηρισμός του «αποκλίνοντος» για

κάποιους ανθρώπους μέσα από αυτό που κατέληξε να θεωρείται ασυνήθιστη συμπεριφορά (Parker, 2003). Βάζοντας όμως στο προσκήνιο την μικρο-κοινωνιολογική σημασία της επικοινωνίας μάλλον παραμέρισαν κάποιους άλλους σημαντικούς παράγοντες. Υπάρχει λοιπόν, ο κίνδυνος να μην ληφθεί υπόψη ο ρόλος της εξουσίας και της ιδεολογίας.

Ο ισχυρισμός ότι το «προσωπικό είναι πολιτικό». Δεν επαναλαμβάνει απλά ένα σύνθημα αλλά επισημαίνει, ότι ο φεμινιστικός-κριτικός ψυχολόγος είναι αναγκαίο να αναγνωρίζει και να λαμβάνει υπόψη τους τρόπους με τους οποίους οι διεργασίες της ιδεολογίας και της ισχύος υπεισέρχονται στις μικρές προσωπικές ιστορίες της καθημερινής ζωής, με άλλα λόγια πώς επηρεάζουν αυτές τις μικρο-κοινωνιολογικές επικοινωνίες. Αυτού του είδους οι σκέψεις και οι προβληματισμοί έκαναν τις φεμινίστριες να στραφούν σε άλλες μεθόδους και η κριτική που άσκησαν σε αυτά τα μεθοδολογικά εργαλεία προετοίμασε το έδαφος για τις μεθοδολογίες της «τρίτης γενιάς» που θα ακολουθήσουν στη συνέχεια.

4.3. Μεθοδολογίες τρίτου κύματος

Όπως αναφερθήκαμε, με τον όρο «τρίτο φεμινιστικό κύμα», εννοούμε την επίδραση του μετα-στρουκτουραλισμού, του μετα-μοντερνισμού και της αποδόμησης στη φεμινιστική σκέψη, η οποία οδήγησε στην “αποδόμηση” της αυτονόητης κατηγορίας «γυναίκα», πάνω στην οποία είχε επενδύσει πολιτικά το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα αγωνιζόμενο για γυναικεία χειραφέτηση (Connell, 2005).

Το τρίτο κύμα του φεμινισμού³⁶ εμφανίζεται και αναπτύσσεται από τη δεκαετία 80’-90’ και αφιερώθηκε κυρίως στη μελέτη του φύλου και της σεξουαλικότητας. Σκοπός των φεμινιστριών του τρίτου κύματος ήταν να αναπτύξουν μια φεμινιστική θεωρία και μεθοδολογία που θα αποδομεί αυτές τις ίδιες τις έννοιες και θα απαλλάσσει το άτομο από τη δυιστική και κατηγορική σκέψη. Οι φεμινίστριες αυτής της περιόδου ακολούθησαν, όπως και εκείνες του δεύτερου κύματος, ένα διαφορετικό μεθοδολογικό

³⁶ Στο πλαίσιο αμφισβήτησης αυτού του κύματος, ακόμη και ο όρος «τρίτο κύμα» αμφισβητείται, ως από τη «νεότερη φάση» του κινήματος των γυναικών στις ΗΠΑ, ως άστοχος χαρακτηρισμός. Λόγω της σύγκρουσης ανάμεσα στις φεμινίστριες που δεν μπορούν να συμφωνήσουν εάν πράγματι υπάρχει τρίτο κύμα, κάποιιοι σε απάντηση χρησιμοποιούν τον όρο «σύγχρονο φεμινισμό». Όμως με τον παραπλανητικό προσδιορισμό «σύγχρονο» αποφεύγονται οι επίμαχες συζητήσεις που συμβαίνουν στο φεμινισμό.

δρόμο εναρμονίζοντας με τα μεθοδολογικά εργαλεία με τις ανάγκες τους και τις απαιτήσεις για έρευνα. Δεν παρέμειναν δηλαδή, σταθερές στην ίδια μεθοδολογία της προηγούμενης περιόδου, αλλά εξέλιξαν τις ήδη υπάρχουσες μεθοδολογίες ή επινόησαν, παρήγαγαν νέες. Κρίνεται αναγκαία όμως εδώ, μια «προειδοποίηση» ότι καμία από τις μεθόδους που περιγράφονται παρακάτω δεν ανήκουν σε κάποια συγκεκριμένη φεμινιστική οπτική επικοινωνίας.

Η αποδόμηση ως μέθοδος έρευνας;

Σε αυτό το σημείο θα αναλυθεί η αποδόμηση, η οποία ήταν η κύρια, εάν όχι η κυριότερη, πηγή έμπνευσης για τις μεταμοντέρνες φεμινίστριες και τις μεθοδολογίες που ανέπτυξαν. Στο έργο του Derrida η συστηματική ανάγνωση φιλοσοφικών κειμένων, επικεντρώνεται στους τρόπους με τους οποίους ένα επιχείρημα αστυνομεύεται, προκειμένου να διασφαλιστεί ένα σημείο αναφοράς, ένα ουσιαστικό σημείο «αλήθειας» (Parker, Γεωργάκα, Harper, McLaughlin & Stowell-Smith, 2007).

Η αποδόμηση ως άρνηση και αντίσταση. Η αποδόμηση υπονομεύει την διάρθρωση της εξουσίας στα κείμενα και στοχεύει στη διάλυση του προνομιακού καθεστώτος που παρέχεται σε ορισμένους σε σχέση με άλλους (Parker, 2002). Αυτός είναι και ο λόγος που έχει υιοθετηθεί από τις φεμινίστριες οι οποίες την χρησιμοποιούν για να εντοπίσουν και να «απαρνηθούν» τον πατριαρχικό χαρακτήρα του λόγου. Πράγματι, η αποδόμηση θα μπορούσε να περιγραφεί ως η άσκηση πίεσης στις «αγαπημένες» αντιθέσεις, που συναντούν οι γυναίκες μέσα στα κείμενα, επιτρέποντας τους να αποκαλύψουν τα «τυφλά σημεία» ή τις απορίες τους, δηλαδή τα σημεία αδιεξόδου.

Εάν καταφέρουμε να επισημάνουμε ότι «κάτι» υπάρχει στο λόγο μας, είναι πιθανόν να προχωρήσουμε στη διαδικασία αποδόμησής του, αλλά αυτό συμβαίνει στην χαμηλότερη έννοια του όρου «αποδόμηση»³⁷ (Burman & MacLure, 2005). Η αφετηρία της αποδόμησης βρίσκεται στη διαπίστωση ότι οι σχέσεις μας με τον κόσμο διέπονται από το λόγο και τα κείμενα που τον εκφράζουν. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με πολλές άλλες φιλοσοφίες ή θεωρίες, που υπερασπίζονται ένα δυαδικό σύμπαν θεμελιωδών αρχών/καταστάσεων από τη μια πλευρά (πραγματικότητα, αλήθεια, ταυτότητα, κ.τ.λ.), και τις σημειολογικές τους αναφορές στα κείμενα από την άλλη (Burman & MacLure, 2005). Για αυτές τις θεωρίες, τα κείμενα είναι ένα είδος «αναγκαίου κακού», που το

³⁷ Υπάρχουν μια σειρά από διαφορετικούς λόγους ή αφηγηματικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν τον όρο έχοντας σημαντικές επιπτώσεις στη χρήση της αποδόμησης.

αποδέχονται απλώς ως μια ρεαλιστική ανάγκη και το αντιμετωπίζουν ως απλούς διαμεσολαβητές, των οποίων η χρησιμότητα έγκειται στο ότι μας παρέχουν πρόσβαση σε αυτές τις θεμελιώδεις πρώτες αρχές που θα ήταν προτιμότερο, αν μπορούσαμε, να αντιλαμβανόμαστε χωρίς τη διαμεσολάβηση.

Η αποδόμηση αμφισβητεί αυτή την «μεταφυσική» σκέψη. Σε μια διάσημη φράση, ο Derrida έγραψε ότι «δεν υπάρχει εξωτερικό κείμενο». Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει πλεονεκτικό σημείο του εξωτερικού στο κείμενο ή το λόγο, που θα μας δώσει μια αδιαμεσολάβητη πρόσβαση στην αλήθεια, στην ύπαρξη, την ηθική. Οι παραδοσιακές έννοιες του κειμένου ισχύουν με ό,τι «προνομιακό» υπάρχει έξω από το κείμενο, ως το δοχείο της πραγματικότητας, το κείμενο απλά την αναπαριστά. Αυτή η αντίθεση μεταξύ του τι είναι αλήθεια και τι δεν είναι, είναι μια από τις πολλές «μεταφυσικές»³⁸ αντιθέσεις του Derrida που αποδομεί την δυτική σκέψη. (Burman & MacLure, 2005)

Η αποδόμηση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια διαδικασία με την οποία μπορούμε να φέρουμε στην επιφάνεια και να εκθέσουμε νοήματα που έχουν αποσιωπηθεί, να παράσχουμε ένα νέο τρόπο ανάγνωσης και τέλος να ανατρέψουμε τον περιορισμό του νοήματος ενός κειμένου. Όπως η ψυχολογία των διαταραχών, καθώς μπορεί να βλέπει τα πράγματα που δε φαίνονται με την πρώτη ματιά, είναι πολύ καχύποπτη και παραβιάζει τους κανόνες, ακριβώς για να δείξει ότι αυτό που συνήθως αντιμετωπίζεται ως «φυσιολογικό» δεν ευσταθεί (Parker, Γεωργάκα, Harper, McLaughlin & Stowell-Smith, 2007). Η αποδόμηση είναι δύσκολο να προσδιοριστεί περαιτέρω, διότι οι ορισμοί προϋποθέτουν κάποιο είδος σύμβασης μεταξύ των λέξεων και των νοημάτων.

Όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί και στο δεύτερο κεφάλαιο, η αποδόμηση αναλύει ζευγάρια λέξεων και εννοιών και θέτοντας σταθερά φιλοσοφικά ερωτήματα για δυαδικές/αντιθετικές κατηγορίες που έχουν υποστηριχθεί από την δυτική σκέψη, όπως αλήθεια-ψέμα, αιτία- αποτέλεσμα, φύση- πολιτισμός, σκέψη-γλώσσα κ.τ.λ. αποδεικνύει ότι, σε αυτές τις αντιθέσεις ενυπάρχει πάντα μια ιεραρχία. Ο ένας όρος αναπαριστά πάντα μια υψηλότερη αρχή ή ιδανικό ή «παρουσία- ύπαρξη», ενώ ο άλλος

³⁸ Για τον Derrida, ένα παράδειγμα μεταφυσικής αντίθεσης, η οποία περιορίζει το νόημα, μας εξαπατά και μας παραπλανεί να φανταζόμαστε ότι υπάρχει μια ενιαία αληθινή έννοια, βρίσκεται μεταξύ ομιλίας και γραφής. Παραδοσιακά, κατανοούμε τον προφορικό λόγο παρά το γραπτό. Όταν μιλάμε φαίνεται να εκφράζουμε τις σκέψεις μας σε λέξεις γεμάτες νόημα και όταν μιλάμε είναι σαν να ακούμε τις σκέψεις μας. Από την άλλη πλευρά, όταν γράφουμε φαίνεται πως λαμβάνει χώρα μια δια-μεσολάβηση που μας καθιστά ικανούς να διαβάζουμε το κείμενο με διαφορετικούς τρόπους, σε διαφορετικά κάθε φορά πλαίσια.

είναι πάντα ένα είδος «συμπληρώματος» κάτι λιγότερο και υποδεέστερο³⁹. Ο Derrida υποστηρίζει όμως, ότι αυτή η δυαδικότητα περιλαμβάνει πάντα τους σπόρους της δικής της καταστροφής και βέβαια σπάει πάντα κάτω από πίεση (Parker, 2002).

Η λειτουργία της αποδόμησης στο φεμινιστικό πλαίσιο παρήγαγε ερωτήματα όπως: είναι η ετεροφυλία ο «ιδανικός» σεξουαλικός προσανατολισμός; είναι ο γάμος η «σωτηρία» των γυναικών και η ανατροφή των παιδιών το έμφυτο ταλέντο τους; Η αποδόμηση είναι μια διεργασία ανάγνωσης που ξεκαθαρίζει τον τρόπο με τον οποίο οι σεξουαλικές κατηγορίες χρησιμοποιούνται για να καταστείλουν διαφορετικές αντιλήψεις και συμπεριφορές, καταδεικνύοντας ότι ο διαχωρισμός είναι κατασκευασμένος έτσι, ώστε να παράγει τα δύο άκρα μιας συνέχειας. Ταυτόχρονα παρέχει τη δυνατότητα επανάκτησης του υποδεέστερου ρόλου μέσα από μια εννοιολογική αντίθεση και μεταμόρφωση, ώστε στη συνέχεια να χρησιμοποιηθεί ενάντια στον κυρίαρχο όρο ((Parker, Γεωργάκα, Harper, McLaughlin & Stowell-Smith, 2007).

Μπορεί να είναι δελεαστικό να σκεφτούμε την αποδόμηση απλώς ως μια μέθοδο, θα πρέπει όμως να αντισταθούμε σε αυτόν τον περιορισμό. Μπορεί η αποδόμηση να λειτουργήσει σαν μια «μέθοδος» έρευνας; Η απάντηση του Derrida σίγουρα θα ήταν όχι, γιατί το να την ονομάζεις μέθοδο ή θεωρία σημαίνει ότι πλάθεις μια άλλη μεταφυσική αντίθεση ανάμεσα στον εξωτερικό κόσμο και στην “αποδόμηση”, ως κάτι το ξεχωριστό το οποίο θα μπορούσε να «εφαρμοστεί» (Burman & MacLure, 2005). Η αποδόμηση είναι άρρηκτα μπλεγμένη με ότι είναι το αντικείμενο της. Επιπλέον, η μείωση της απλώς σε ένα σύνολο διαδικασιών θα σήμαινε ότι θα έπρεπε να της αφαιρέσουμε την δυνατότητα της να συνεργάζεται με το απρόβλεπτο, που όμως είναι ταυτόχρονα και ο στόχος της. Έτσι εάν θέλουμε να μιλήσουμε για την αποδόμηση ως μέθοδο, χρειάζεται αυτή να διαμορφωθεί αυτό-αναιρούμενη («υπό διαγραφή»).

Ο Derrida επέμεινε στα εξής ακόλουθα σημεία σχετικά με την αποδόμηση ως «ξεκάθαρη και αυτούσια μέθοδο»: πρώτον, η αποδόμηση δεν είναι μέθοδος ή τεχνική που μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιοδήποτε αυθαίρετο κείμενο, αλλά λειτουργεί ως μέρος ενός συγκεκριμένου εννοιολογικού πλαισίου, αναζητώντας ορισμένα είδη ερωτήσεων. Δεύτερον, η αποδόμηση δεν μπορεί να συνεπάγεται την άποψη ότι

³⁹ Αυτή η δυαδική λογική έχει αναπτυχθεί από διάφορα φιλοσοφικά συστήματα κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης τους με θεμελιώδεις και βασικές αρχές.

υπάρχει ένας άπειρος αριθμός ερμηνειών του κειμένου επειδή υπάρχουν περιορισμοί στις ενδείξεις. Τρίτον, δεν υποστηρίζει την καταστροφή της υποκειμενικότητας, αλλά, αντιθέτως αντί αυτού, επιτρέπει την εξερεύνηση της θέσης του υποκειμένου. Τέλος, η αποδόμηση δεν συνεπάγεται την ηθική «ανεξαρτησία» επειδή είναι ένα ηθικό-πολιτικό εγχείρημα στο οποίο ορισμένες βασικές έννοιες όπως η δικαιοσύνη είναι μη-αποδομήσιμες (Burman & MacLure, 2005).

Κατά μια έννοια, η αποδόμηση μπορεί να θεωρηθεί ως η τελευταία στη σειρά των παραδόσεων της δυτικής φιλοσοφίας που ασχολείται επίμονα με την εξέταση των εννοιών και των προβληματισμών σχετικά με τέτοιου είδους υποθέσεις ενώ συχνά οι ισχυρισμοί της διαστρεβλώνονται επειδή αναπτύσσονται σε σχέση με άλλα συστήματα σκέψης κυρίως ως μια άσκηση άρνησης και αντίστασης παρά αποδοχής και επιβεβαίωσης.

Στη συνέχεια θα ακολουθήσει η εξέταση μιας σειράς άλλων μεθόδων οι οποίες επηρεάστηκαν και «εμπνεύστηκαν» από τον αέρα της αποδόμησης και κατά μια ευρύτερη έννοια, δανείστηκαν κάποια στοιχεία ή χαρακτηριστικά της. Γενικότερα, θα παρατηρήσουμε ότι σε αυτό το κύμα οι μέθοδοι, παρά τις όποιες διαφορές τους, λειτουργούν σαν συγκοινωνούντα δοχεία υπεισέρχεται δηλαδή η μία στην άλλη.

Αρχικά ξεκινάμε με τον τομέα της νέας εθνογραφίας. Οι μεταμοντέρνοι θεωρητικοί ήρθαν σε σύγκρουση με την παλιά και ξεπερασμένη κατά αυτούς παράδοση της εθνογραφίας, θέτοντας όπως είπαμε και στην προηγούμενη ενότητα κάποια σημεία υπό αμφισβήτηση. Μια ομάδα που όχι μόνο «επιφόρτισε» τον εθνογράφο στο έργο της, αλλά και το σύνολο της παραδοσιακής εθνογραφικής επιχείρησης, προέρχεται από τις φεμινίστριες κοινωνιολόγους. Στις πατερναλιστικές δομές εξουσίας που κυριαρχούν στην αμερικάνικη κοινωνιολογία⁴⁰ δεν είναι μόνο οι φωνές των «ντόπιων» που είναι νεκρές αλλά και τα δικαιώματα των γυναικών που είναι ανύπαρκτα, ανεξάρτητα και από το ρόλο τους στην εθνογραφική πράξη. Οι φεμινίστριες λοιπόν, υπήρξαν βαθιά προβληματισμένες από τους περιορισμούς που έθετε η εθνογραφία. Η διάκριση μεταξύ εθνογραφίας και υποκειμένων μελέτης κατέρρευσε, η εθνογραφία είχε καταστεί αδύνατη, αφού φάνηκε να αποκλείει μια ανάλυση της γραφής για αυτές, τις απέκλειε δηλαδή σαν γυναίκες.

⁴⁰ Αναφέρεται αρχικά η αμερικάνικη κοινωνιολογία, όχι θεωρώντας την ως πρότυπο και επεκτατικά και μόνο αυτή, αλλά λόγω του ότι εκεί βρίσκεται η ρίζα αυτών των πατερναλιστικών ιδεών στο χώρο της κοινωνιολογίας αλλά και από εκεί ξεκίνησε η κριτική που ακολούθησε.

Οι μεταμοντέρνες φεμινιστικές κριτικές της εθνογραφίας έχουν λάβει διάφορες μορφές, ανοίγοντας το δρόμο για τη μεταμοντέρνα φεμινιστική εθνογραφία. Στην αγωνία τους να αναπαράγουν τη φωνή των ατόμων, συνειδητοποίησαν την ανάγκη να προχωρήσουν πέρα από την παραδοσιακή εθνογραφική δουλειά, να διευρύνουν τους ορίζοντες ανοίγοντας νέες προοπτικές στην εθνογραφία.

Έτσι νέες μεταμοντέρνες προσεγγίσεις ήρθαν στην επιφάνεια και παρά το γεγονός ότι καθεμία από αυτές τις προσεγγίσεις έχει τις δικές της «αποχρώσεις» υπάρχουν τρεις βασικές ομάδες της μεταμοντέρνας εθνογραφίας. Η πρώτη, η μεταμοντέρνα επιτόπια έρευνα, τονίζει την προβληματική κατάσταση του εθνογράφου ως «υποκειμενικού». Η δεύτερη, η πολύ-κειμενική εθνογραφία (multitextual ethnographies), ορίζει το αντικείμενο των παραδοσιακών αναφορών «προβληματικά» ελλιπές και μέσω της διερεύνησης της έννοιας της «καθημερινής ζωής», το μετατρέπει και το διευρύνει ώστε να συμπεριλάβει τις ταινίες, την τηλεόραση, τη φαντασία, τα όνειρα και άλλες μορφές δεδομένων που συχνά δεν συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα της παραδοσιακής εθνογραφίας, ως μέρος της έρευνας. Και τέλος, η τρίτη ομάδα είναι η φεμινιστική εθνογραφία, η οποία επικεντρώνεται στην εξάλειψη των πατερναλιστικών προκαταλήψεων από την εθνογραφία και την κοινωνιολογία (Fontana, 1994).

Οι διαφορετικές αυτές φεμινιστικές εθνογραφίες, περισσότερες από τις οποίες δεν αναγνωρίζονται από το πατερναλιστικό σύστημα, έχουν κοινό στόχο να δώσουν φωνή στις ξεχασμένες γυναίκες, ως καταπιεσμένη ομάδα, και να αναζητήσουν νέους τρόπους αναφοράς (reporting) που ξεπερνούν το φύλο και τις άλλες προκαταλήψεις επιχειρώντας μια νέα κοινωνιολογική προσέγγιση υπό το νέο φως μιας αναδομημένης άποψης για την πραγματικότητα που δεν θα εστιάζει πλέον σε ορισμένες μόνο προνομιούχες ομάδες. Ακολουθώντας το μεταμοντέρνο δρόμο οι φεμινίστριες εθνογράφοι δεν οριστικοποίησαν ως μία και μοναδική μεταμοντέρνα εθνογραφία, σύμφωνα με αυτές δεν υπάρχει πια ένα κυρίαρχο πρότυπο ή λειτουργία της εθνογραφίας. Αντί αυτού, μια ευρεία ποικιλία των παλιών και νέων εθνογραφιών συνυπάρχουν.

Προκειμένου να συμπεριληφθεί η οπτική των γυναικών πρέπει οι φεμινιστικοί εθνογράφοι να ερευνούν προσεκτικά και να λαμβάνουν υπόψη τόσο τα κυρίαρχα όσο και τα «αποσιωπημένα» κανάλια επικοινωνίας και να προσδιορίσουν με σαφήνεια τη

μεταξύ τους σχέση. Μια συζήτηση/συνέντευξη με μια γυναίκα μπορεί να συνδυάζει δύο διαφορετικές, συχνά αντικρουόμενες οπτικές, πλαισιωμένες από έννοιες και αξίες που αντανακλούν τη δεσπόμενη θέση του άνδρα στον πολιτισμό από τη μια και «ενημερώνονται» από τις άμεσες πραγματικότητες της γυναικείας προσωπικής εμπειρίας από την άλλη. Η αυτό-αναφορά, η διερεύνηση, η υπομονή, η κατανόηση και ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης ερευνητή- υποκειμένου, είναι λέξεις κλειδιά για την ανακάλυψη των πραγματικών προοπτικών των γυναικών.

Οι φεμινίστριες ξεκίνησαν, αμφισβητώντας την αφήγηση της προέλευσης της εξουσίας από μια ψυχαναλυτική σκοπιά και στράφηκαν στην εθνογραφική αφήγηση στον ορίζοντα τους. Στόχο είχαν να αποδομήσουν τα παραδοσιακά μοντέλα της κυρίαρχης εθνογραφίας και να προσφέρουν νέες ερμηνευτικές τάσεις, κι έτσι διευρύνοντας και επεκτείνοντας την κριτική τους προχώρησαν σε μια γενικότερη κριτική του κοινωνιολογικού λόγου.

Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο σχετικά με την γενεαλογία του λόγου, η κριτική θεωρία άνθισε τη δεκαετία '70-'80 και από τότε είχε αρχίσει να αναπτύσσει δεσμούς και γέφυρες με την έννοια της «γλώσσας». Ήταν ακόμη μια προσπάθεια να μελετηθεί η έννοια του κοινωνικού και πώς αυτή φανερώνεται και εκδηλώνεται -στην έκφραση, στην επικοινωνία- μέσα από την συζήτηση, την ομιλία, το γραπτό κείμενο και γενικώς μέσα σε κάθε συν-κείμενο. Η μεθοδολογία η οποία αναπτύχθηκε στη δεκαετία '80-'90 για να υποστηρίξει αυτή την προσπάθεια ήταν η Κριτική Ανάλυση Λόγου (Critical Discourse Analysis) και το αντικείμενο της ήταν η προώθηση και η ανάδειξη του "λόγου" ως χρήση της γλώσσας μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές (με ποιο τρόπο το κοινωνικό εκδηλώνεται και εκφράζεται μέσα στο κείμενο ως πρακτική).

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου⁴¹ έχει τις ρίζες της εκτός της κριτικής θεωρίας και στην κριτική γλωσσολογία. Για το λόγο αυτό, η ανάλυση των συν-κειμένων δεν σταματούσε μόνο στο περιεχόμενο αλλά περιελάμβανε και την «κριτική ματιά» στη χρήση των σημείων στίξης, στη γραμματική, στο λεξιλόγιο, στη δομή, ως γλωσσολογικά μέσα που χρησιμοποιούσε «επικοινωνιακά» η εξουσία (Krolokke &

⁴¹ Η Κ.Α.Λ εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1970 ως ένας τύπος της ανάλυσης λόγου, που αναγνωρίζει το ρόλο της γλώσσας στη δόμηση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας στην κοινωνία.

Sorensen, 2006). Κεντρική θέση στην Κ.Α.Λ⁴² κατείχε η έννοια της διακειμενικότητας (intertextuality) σε όλα τα επίπεδα (μικρο-επίπεδο: φωνολογία, γραμματική, δομή, μέσο-επίπεδο: γενικοί τύποι- μορφές ενημέρωσης, μακρο-επίπεδο: ευρύτεροι λόγοι και κοινωνικές πρακτικές ομάδων και θεσμών). Η εστίαση στην διακειμενικότητα αποκαλύπτει και εκφράζει στην πράξη το μεθοδολογικό ενδιαφέρον για τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο δημιουργούνται, εξαπλώνονται και αμφισβητούνται οι ιστοί της ρητορικής και της επιχειρηματολογίας (Krolokke & Sorensen, 2006).

Οι ερευνητές μπόρεσαν να επαναπροσδιορίσουν την εξουσία και να την «ορίσουν», εάν φυσικά μπορεί να γίνει η χρήση αυτής της λέξης, μέσα από μια σειρά συζητήσεων στη βάση βεβαίως των ανταγωνιστικών αντιθέσεων, οι οποίες περιλαμβάνουν όχι μόνο ταξικά συμφέροντα, αλλά επίσης φυλετικές, εθνικές, έμφυλες και άλλες αντιθέσεις/συγκρούσεις. Η Κ.Α.Λ αλλά και οι μέθοδοι που απορρέουν από αυτή, έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν την κοινωνική ενδυνάμωση των κυρίαρχων ομάδων, επικεντρώνοντας στις πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και τις δομές του λόγου και αναλύοντας τον τρόπο που επηρεάζουν οι δεύτερες τις πρώτες (Teun a Van Dijk, 2008). Μια συχνή παρανόηση αφορά, την εξουσία ως εγγενώς «κακή» και την υπόθεση ότι η ανάλυση λόγου προχωρά σε μια εξορισμού «κριτική ανάλυση» της εξουσίας. Αυτό είναι αποτέλεσμα μιας περιορισμένης αντίληψης για την εξουσία και την Κ.Α.Λ (Teun a Van Dijk, 2008).

Οι φεμινίστριες βασίστηκαν στη συγκεκριμένη μεθοδολογία (Κ.Α.Λ) και δημιούργησαν την Φεμινιστική Κριτική Ανάλυση Λόγου⁴³ (Φ.Κ.Α.Λ), μια μεθοδολογική προσέγγιση που προέρχεται από ένα εύρος σημαντικών σπουδών σε πολιτικά και κοινωνικά θέματα, συμβάλλοντας έτσι στη μεγαλύτερη σταθερότητα της. Η Φ.Κ.Α.Λ έθεσε ως στόχο να κάνει φανερή την αλληλεπίδραση του συν-κειμένου με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ώστε να αναδειχθούν και να τονιστούν οι σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται και αναπαράγονται καθώς και τα ζητήματα λόγου και ταυτότητας που προκύπτουν - το ζήτημα δε της ταυτότητας είναι αυτό που τη διαφοροποιεί από προηγούμενες μεθόδους. Οι φεμινίστριες εφαρμόζοντας τη Φ.Κ.Α.Λ, θέλησαν να διακρίνουν και να επισημάνουν ποιες είναι αυτές οι γλωσσικές μορφές του λόγου που εξυπηρετούν κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά συμφέροντα

⁴² Πιο συστηματική και συνεπής χρήση της Κ.Α.Λ τη δεκαετία του 1990.

⁴³ Η έννοια «κριτική» που υπάρχει στην Κ.Α.Λ αλλά και στην Φ.Κ.Α.Λ γίνεται κατανοητή με πολύ διαφορετικούς τρόπους, δηλαδή κάποιιοι εμμένουν στη σχολή της Φρανκφούρτης ενώ άλλοι στου Μαρξισμού (Wodak & Meyer, 2009).

και έτσι να εντοπίσουν και να αναδείξουν τα διαλεκτικά πλέγματα και συστήματα, τα οποία οι γυναίκες μεταφέρουν και μετατρέπουν μέσω του λόγου (Parker, 2003).

Όμως, δεν πρέπει να ταρακουνήσουμε συθέμελα μια παγιωμένη κατάσταση προκειμένου να την ανατρέψουμε; Αυτή ακριβώς την ερώτηση έθεσαν και οι φεμινίστριες στον εαυτό τους ώστε να μπορέσουν να συνεχίσουν το έργο τους, ένα βασικό ερώτημα που τους έδωσε την ώθηση και την έμπνευση να προχωρήσουν. Χρειάστηκε -μέσα από το σχολιασμό πολιτικών λόγων ή διαφημίσεων ή άλλων γραπτών κειμένων αλλά και με προφορικές συνομιλίες (εφαρμόζοντας τη Φ.Κ.Α.Λ)- να διαταράξουν το σύστημα των λόγων για να μπορέσουν να οδηγηθούν στην αναθεώρηση τους τελικά (Krolokke & Sorensen, 2006).

Ο μεταδομισμός (poststructuralism), ένα ακόμη ρεύμα σκέψης (και δράσης) που ενσωμάτωσε το τρίτο ρεύμα, εμφανίζεται ως θεωρητικό υπόβαθρο νέων θεωριών και μεθοδολογιών, οι οποίες με τη σειρά τους αμφισβητήθηκαν και προσαρμόστηκαν από τις φεμινίστριες. Ο μεταδομισμός ήρθε για να εκφράσει κριτική στον δομισμό και στη συνέχεια για να τον «υπερβεί» και να αποκαλύψει νέους μεθοδολογικούς και θεωρητικούς ορίζοντες.

Η Μεταδομιστική Ανάλυση Λόγου (Μ.Α.Λ) “Poststructuralist Discourse Analysis” (PDA) εμφανίστηκε, ως αποτέλεσμα της μεταδομιστικής στροφής προς το λόγο και της επιτέλεσης, οδηγώντας σε μια γενική αλλαγή στην αντίληψη της έννοιας της επικοινωνίας και κινείται πέρα από την διάκριση ανάμεσα σε ένα σύστημα (‘σύγχρονο’) και την ανάπτυξη των όρων (‘διαχρονικό’) (Parker, 2002). Η Μ.Α.Λ. χρησιμοποιήθηκε για να αναδείξει τη δυναμική των κοινωνικών συναντήσεων μέσα από την παραστατική εμπλοκή και την αμοιβαία τοποθέτηση εκ μέρους αυτών που σήμερα θεωρούνται παράγοντες-μέσα.

Στην παραπάνω ανάλυση στηρίχτηκαν οι φεμινίστριες και δημιούργησαν την Φεμινιστική Μεταδομιστική Ανάλυση Λόγου⁴⁴ (Φ.Μ.Α.Λ) “Feminist Poststructuralist Discourse Analysis” που ενώ αποτελεί μια ξεχωριστή και διαφωτιστική θεωρητική, μεθοδολογική προσέγγιση, αντιμετωπίζεται αρκετά συχνά ως μια προσέγγιση «επικουρική/ συμπληρωματική», που συμπληρώνει και ταυτόχρονα υπονομεύει τις

⁴⁴ Αναπτύχθηκε από τις ιδέες του φορμαλισμού, του μεταδομισμού, του Derrida και του Foucault. Βασίζεται στις αρχές της μεταδομιστικής πολυπλοκότητας, της πολυφωνίας, της αμφισημίας και της ποικιλομορφίας.

άλλες μεθόδους⁴⁵ (Sunderland, 2005). Από όλες τις προσεγγίσεις τις ανάλυσης λόγου η Φ.Μ.Α.Λ έχει τα περισσότερα κοινά με την Κ.Α.Λ, ωστόσο οι δύο τους παρουσιάζουν αρκετές διαφορές στις θεωρητικές και επιστημολογικές τους κατευθύνσεις. Ενώ δηλαδή, μοιράζονται κοινά στοιχεία στη μέθοδο και τη θεωρία, οι δύο προσεγγίσεις έχουν αναμφισβήτητα αντίθετες οπτικές για τον κόσμο, που οδηγούν σε «αποκλίνοντα» αποτελέσματα.

Η Φ.Μ.Α.Λ δεν έμεινε μόνο στην ανάλυση του λόγου για να φέρει στην επιφάνεια τις σχέσεις εξουσίας που υπάρχουν «κρυμμένες» μέσα σε αυτόν, αλλά προχώρησε ένα βήμα παρακάτω. Μελέτησε και ερεύνησε την επικοινωνία και τους «λόγους» όχι μόνο στο επίπεδο που εκφράζουν το φύλο αλλά και στο βαθμό που επιδρούν σε αυτό και το κατασκευάζουν πραγματοποιώντας μια μετάβαση από τη σημασία της έμφυλης ομιλίας και το ρόλο που διαδραματίζει (στην κατασκευή του φύλου) στην έννοια της επιτελεστικότητας η οποία λαμβάνει χώρα μέσω της ομιλίας (Krolokke & Sorensen, 2006). Αυτό σημαίνει, ότι δεν εξετάζεται η ομιλία σαν ανδρική ή γυναικεία αλλά η δυνατότητα που έχει να πλάθει ένα άτομο ως άνδρα ή γυναίκα. Επιπλέον το κέντρο αυτής της μεθόδου τοποθετείται στις πρακτικές και στους τρόπους με τους οποίους είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί η αντίσταση και η ανατροπή και να μορφοποιηθούν οι ηγεμονικές νόρμες του φύλου. Η ομιλία επομένως κατά την Φ.Μ.Α.Λ. δεν επικεντρώνεται πια στην ομιλία ως κάτι στο οποίο προϋπάρχει το γυναικείο ή το ανδρικό χαρακτηριστικό, αλλά την εκλαμβάνει σαν μια διαδικασία συνεχούς αναπαραγωγής και κατασκευής του σώματος. Ας αναφερθεί εδώ ότι η Judith Butler ήταν αυτή, που έθεσε το ζήτημα της επιτελεστικότητας του φύλου στο κέντρο της ομιλίας, αποδομώντας τη ριζική διάκριση μεταξύ λόγου και υλικότητας (Butler, 1993).

Στη Φ.Μ.Α.Λ. έχουν γίνει πολλές μελέτες οι οποίες όλες έχουν έναν κοινό μεθοδολογικό άξονα: να αποσαφηνίσουν τον τρόπο που τα άτομα μετακινούνται μεταξύ διαφορετικών θέσεων που έχουν στη διάθεση τους κατά τη διαδικασία της επικοινωνίας, συχνά ταυτόχρονα, με αντιφατικό και δημιουργικό τρόπο. Αυτές οι μελέτες συνδυάζουν την μικρο-ανάλυση της επικοινωνίας μαζί με μια μεταδομιστική άποψη σχετικά με το φύλο, προκειμένου να καταφέρουν να αναδείξουν τους τρόπους με τους οποίους τα δύο φύλα διαπραγματεύονται τη θέση του υποκειμένου και τις

⁴⁵ Από πολλές απόψεις, αρκετά σημεία της Φ.Μ.Α.Λ ταιριάζουν με την «προοπτικότητα», τη βασική θέση των κονστρουξιονιστών, σύμφωνα με την οποία διαφορετικές θεωρίες και μέθοδοι συμμετέχουν στη δημιουργία διαφορετικών εκδοχών γνώσης.

σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια μιας επαφής και ως εκ τούτου να οδηγήσουν στην διαπραγμάτευση της έννοιας της ισότητας (Krolokke & Sorensen, 2006). Στόχος της Φ.Μ.Α.Λ είναι να δείξει πώς οι ομιλητές συνεχώς τοποθετούνται ή επανατοποθετούνται σε μια σειρά ανταγωνιστικών λόγων που σχετίζονται με ένα δεδομένο κοινωνικό/θεσμικό πλαίσιο (Sunderland, 2005). Ταυτόχρονα, υποστηρίζει ότι οι γυναικείες θέσεις υποκειμένου είναι πολύπλοκες, μετατοπίζονται και πολλαπλασιάζονται, ενώ επειδή η Φ.Μ.Α.Λ κινείται στο μικρό-επίπεδο, μπορεί να βοηθήσει τους αναλυτές να εντοπίσουν την ακριβή στιγμή στο λόγο, κατά την οποία ο ομιλητής μετατοπίζεται και κατ' επέκταση βοηθά στην εξήγηση της σύνθετης δομής των σχέσεων λόγου που παράγουν τέτοιες ξαφνικές και «δραματικές» μεταβολές στην εξουσία.

Η Φ.Μ.Α.Λ δεν έχει μια «χειραφετητική» ατζέντα αλλά αποτελεί μια «μετασχηματιστική αναζήτηση» - και αυτό δεν είναι απλά ένα παιχνίδι λέξεων. Ενώ η Κ.Α.Λ έχει μια ιδεολογική ατζέντα που εστιάζει στα κοινωνικά προβλήματα η Φ.Μ.Α.Λ μπορεί να υποστηρίξει μικρής κλίμακας εντοπισμένους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, που όμως είναι ζωτικής σημασίας για μεγαλύτερες προσπάθειες αμφισβήτησης του κυρίαρχου λόγου (Baxter, 2003). Δίνει χώρο σε περιθωριοποιημένες φωνές, και για αυτό ως μεθοδολογική προσέγγιση, είναι η καταλληλότερη για μικρής κλίμακας εθνογραφικές μελέτες. Επιπλέον η Φ.Μ.Α.Λ πιστεύει στην πολυπλοκότητα σε αντίθεση με την πόλωση την πόλωση των ατόμων μελέτης. Δεν ενδιαφέρει δηλαδή, σε καμία περίπτωση, να πλώσει, μέσω αντιθετικών εννοιών, από τη μια τους άνδρες ως κακοποιούς και από την άλλη τις γυναίκες ως απαραίτητα ανίσχυρες και σε μειονεκτική θέση ή ως θύματα που καταπιέζονται από τους «άλλους», (Baxter, 2003). Αμφισβητεί εν ολίγοις, τους τρόπους με τους οποίους η μοντερνίστικη σκέψη δομεί τις σκέψεις με αντιθετικά ζεύγη, τοποθετώντας τον ένα όρο «πάνω από τον άλλο».

Η Κ.Α.Λ υποθέτει ότι ο λόγος λειτουργεί διαλεκτικά, στο μέτρο που η εκδήλωση λόγου διαμορφώνεται και ως εκ τούτου συνεχώς αναπλάθεται από τα «πραγματικά» ή «υλικά» γεγονότα-καταστάσεις ή δομές, ενώ η Φ.Μ.Α.Λ υιοθετώντας μια αντι-υλιστική στάση, αντιλαμβάνεται την κοινωνική πραγματικότητα ως πάντα παραγόμενη δια του λόγου, με άλλα λόγια- και αυτό είναι το επίμαχο κομμάτι- οι ομιλητές δεν υπάρχουν έξω από το λόγο. Από τη στιγμή που γεννιόμαστε, μπαίνουμε σε ένα κοινωνικό κόσμο που είναι εμποτισμένος με ανταγωνιστικούς λόγους (τα άτομα από

τη στιγμή που γεννιούνται τα ονομάζουμε αγόρι ή κορίτσι με τις όποιες ανάλογες συνέπειες μπορεί αυτό να συνεπάγεται. Βρίσκουμε λοιπόν, το νόημα της ύπαρξης μας μέσα από τέτοιους λόγους –προϋπάρχοντα συστήματα γνώσης- που μεσολαβούν συνεχώς τις σκέψεις και τις εμπειρίες μας⁴⁶. Αυτό σημαίνει ότι ένα τμήμα της ομιλίας συνεχώς ανακατασκευάζεται ή αναπαράγεται μέσα από το λόγο, ποτέ έξω από αυτόν. Έτσι η διάκριση, που κάνει η Κ.Α.Λ μεταξύ κειμένου και πλαισίου ακυρώνεται από την Φ.Μ.Α.Λ υπέρ της έννοιας της ανα-πλαισίωσης, όπου ο λόγος είναι πάντα αντικείμενο διαπραγμάτευσης, αμφισβήτησης, εξέλιξης και προσαρμογής “ιδωμένος” μέσα από το φακό των άλλων λόγων.

Για τους μετα-στρουκτουραλιστές αναλυτές λόγου, η υλική πραγματικότητα όπως την ξέρουμε δεν υπάρχει ενώ άλλοι, φεμινιστικοί μεταδομιστές υποστηρίζουν ότι φυσικά και υπάρχει υλική πραγματικότητα (π.χ. ο πόνος που βιώνει η γυναίκα κατά τον τοκετό, είναι σαφώς μια υλική κατάσταση, αλλά η εμπειρία του να υπομείνει τον πόνο κατά τον τοκετό δεν γίνεται αισθητή και κατανοητή παρά μόνο μέσα από πολιτιστικές και κοινωνικές συζητήσεις για τον πόνο, που ταξινομούν και κατηγοριοποιούν με αυτά τα κριτήρια εμπειρίες σαν κι αυτή) (Baxter, 2003). Διάφορες εμπειρίες προκαλούνται περαιτέρω από περίπλοκα μηνύματα ή και αντιφατικά μηνύματα και συζητήσεις, που παράγονται από διαφορετικές κουλτούρες. Αυτό είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με ζητήματα σχέσεων εξουσίας, οι οποίες τοποθετούν τις γυναίκες σε ανταγωνιστικές θέσεις για το πώς αντιλαμβάνονται την αίσθηση του πόνου. Αυτό για την Φ.Μ.Α.Λ δεν είναι μια διαλεκτική διαδικασία όπως είναι για την Κ.Α.Λ,. Η προσωπική εμπειρία π.χ. του πόνου είναι πολιτισμικά ενσωματωμένη και συχνά με αντιφατικούς και ανταγωνιστικούς τρόπους.

Η αντί-υλιστική προσέγγιση σημαίνει, τουλάχιστον για την Φ.Μ.Α.Λ, ότι οι πρακτικές έρευνας είναι οι ίδιες πάντα έχουν σχέση με το λόγο και το «κείμενο». Έτσι η Φ.Μ.Α.Λ αντλεί το νόημα της από τον τρόπο που είναι δομημένο το δικό της εννοιολογικό πλαίσιο και η «θεμελιώδης ρητορική» της σε σχέση με το αντικείμενο της μελέτης. Σύμφωνα με τη φεμινιστική εθνογραφία η Φ.Μ.Α.Λ πηγαίνει την αρχή της αυτοαναφοράς ένα βήμα παραπέρα από την Κ.Α.Λ παρομοιάζοντας τη διαδικασία κειμενοποίησης (textualising) της έρευνας με τη διαδικασία παραγωγής ενός λογοτεχνικού κειμένου. Με άλλα λόγια, η διαδικασία παραγωγής του κειμένου

⁴⁶ Σύμφωνα με τους όρους του Foucault οι λόγοι λειτουργούν ως πρακτικές που συστηματικά διαμορφώνουν συστηματικά το αντικείμενο της έρευνας για το οποίο μιλούν.

κυριολεκτικά κατασκευάζει τον αναλυτή ως συγγραφέα με ένα ορισμένο έλεγχο πάνω στη δουλειά του. Αλλά αυτός ο «έλεγχος» μετριάζεται από κάποιους ηγεμονικούς περιορισμούς, όπως ο περιορισμός στον αριθμό των θέσεων υποκειμένων που διατίθενται στους συγγραφείς-ερευνητές από τις συμβάσεις της ακαδημαϊκής έρευνας ή ο περιορισμός στις διαθέσιμες πρακτικές.

Πώς αντιλαμβάνεται όμως η Φ.Μ.Α.Λ τον φεμινισμό; Για να προχωρήσει και να διαμορφώσει τη μεθοδολογική της προσέγγιση η Φ.Μ.Α.Λ βρίσκει συσχετισμούς με την αντίληψη που είχε για τον φεμινισμό ως κίνημα/ρεύμα. Έτσι λοιπόν για την Φ.Μ.Α.Λ το “Φ” του φεμινισμού παραμένει μια δύσκολη υπόθεση/δεδομένο. Η Baxter επισημαίνει το σκεπτικισμό του μεταστρουκτουραλισμού για τα καθολικά αίτια. Ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι αποδέχεται μια μοντέρνα έννοια του φεμινισμού, καθώς αμφισβητεί την ίδια ιδέα της «γυναίκας» ως πραγματικότητας προ-λόγου και τη θεωρεί ένα μοντέρνο πολιτικό τέχνασμα/μέσο που σκοπό έχει να καταστέλλει τις εντάσεις των διαφόρων κατηγοριών της «γυναίκας», των οποίων ο κανονιστικός χαρακτήρας/αποτελέσματα επιφέρει τον αποκλεισμό κάποιων από αυτές. Σε μεγαλύτερο βαθμό συμπλέει με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται το θέμα η λογική του τρίτου κύματος, που εισάγει τις έννοιες της επιτελεστικότητας του φύλου, της ιδιαιτερότητας του πλαισίου και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης που καθιστούν την ταυτότητα και την εξουσία καταστάσεις πολλαπλές και υποκειμενικές (Sunderland, 2005).

Για την Φ.Μ.Α.Λ ο φεμινισμός δεν είναι απλά μια «μεγάλη αφήγηση του συνόλου των καθολικών αιτιών όπως αυτές διατυπώνονται σε σχέση με την καταπίεση και την υποταγή των γυναικών». Στο πλαίσιο της Φ.Μ.Α.Λ η φεμινιστική εστίαση υπογραμμίζει τις σχετικές συζητήσεις για το φύλο, δεδομένου ότι είναι ένα αντικείμενο διαπραγμάτευσης που λαμβάνει χώρα μέσα σε καθορισμένο περιβάλλον και αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα, την ασάφεια και τις διαφορές στις εμπειρίες των γυναικών επικεντρώνοντας στις δυνατότητες αντίστασης και επανεκκίνησης των κοινωνικών πρακτικών, ενώ η αναστοχαστικότητα επισημαίνει τον κίνδυνο του εφησυχασμού της προνομιακής μεταχείρισης ορισμένων γυναικών έναντι άλλων. Διαπιστώνουμε λοιπόν, μια άρνηση της Φ.Μ.Α.Λ να αγκαλιάσει το φεμινισμό ως μια ενιαία, μεγάλη αφήγηση, ενώ δείχνει μεγαλύτερη «προτίμηση» στο τρίτο κύμα από την άποψη ότι αφήνει περισσότερο χώρο στις διαφορετικές φωνές να ακουστούν και μάλιστα, να ακουστούν με σαφήνεια (Sunderland, 2005).

Σε αυτό το σημείο θα ακολουθήσει μια σύνθεση απόψεων, κριτικών που αναφέρονται στις μεθοδολογίες που προηγήθηκαν, να «δούμε τι γνώμη έχει ο ένας για τον άλλο». Πράγματι, πολλοί εθνομεθοδολόγοι ισχυρίζονται ότι η μακρο- και μικρο- διάκριση είναι ένας τύπος «χωρίς εκκίνηση», γιατί αποσπά την προσοχή των κοινωνικών επιστημών από την ουσία, στρέφοντας την σε διχοτομικά μοντέλα της κοινωνίας. Δεν υπάρχει για αυτούς, καμία ανάγκη για τη οικοδόμηση γεφυρών μεταξύ των μακρο- και μικρο- δομών, δεδομένου ότι οι δομές αυτές έχουν τοποθετηθεί ευθύς εξ αρχής σε μια βάση εσφαλμένη. Η μεταμοντέρνα εθνογραφία και εθνομεθοδολογία διαλύει πλήρως αυτήν την πόλωση.

Οι εθνογράφοι έχουν έναν ιδιαίτερα ριζοσπαστικό τρόπο σύλληψης της σχέσης μεταξύ των μακρο- και μικρο- χώρων. Παρακάμπτουν το σιωπηρό ντετερμινισμό που διαφαίνεται στις τοποθετήσεις των μεταδομιστικών φεμινιστριών και τις προσεγγίσεις της Κ.Α.Λ και στην ανάγκη να καταφεύγουν σε εξηγήσεις που στηρίζονται είτε στο μακρο-κοινωνικό πεδίο, σε λόγους κειμένων ή στον γνωστικο-ψυχολογικό κόσμο (Fontana, 1994). Αυτό σημαίνει μια ριζική αναχώρηση από το εδραιωμένο κοινωνιολογικό παράδειγμα. Οι εθνομεθοδολόγοι δείχνουν ότι αυτή η προσέγγιση αντιμετωπίζει τα άτομα, ως θύματα των εξωτερικών δυνάμεων που δεν έχουν καμία ικανότητα να αντισταθούν στους κοινωνικούς περιορισμούς. Αντί αυτού οι εθνομεθοδολόγοι θεωρούν τα μέλη ως (συμμετέχοντες) ενεργούς παράγοντες που συμμετέχουν στην κατασκευή της κοινωνικής τάξης και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους συμμετέχοντας τόσο στην εξέλιξη και όσο και στην ερμηνευτική διαδικασία. Καταληκτικά, οι Φ.Μ.Α.Λ, Κ.Α.Λ και Α.Σ είναι και οι τρεις «αυτοαναφορικές», γνωρίζοντας το δικό τους εποικοδομητικό ρόλο στην δυνατή και παρεχόμενη γνώση.

Επιπρόσθετα, υπάρχει και η Transversal Discourse Analysis (TDA), ένας όρος που επινοήθηκε για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φεμινιστικής μεθοδολογίας ο οποίος διασπά τις καθιερωμένες και μεμονωμένες μεθόδους και τις ανασυνθέτει σε μία. Στην αρχή οι φεμινίστριες που έκαναν χρήση αυτού του μεθοδολογικού εργαλείου άντλησαν την έμπνευση τους από το τρίτο φεμινιστικό κύμα και την πολιτική στροφή, προς την έννοια της επιτελεστικότητας γενικότερα. Στο πλαίσιο της χρησιμοποιούνται μια σειρά από μεθοδολογίες, όπου κατέληξαν να χαρακτηρίζονται ως ‘queer methodology’. Μολονότι, αυτή η μέθοδος δεν έχει αρθρωθεί πλήρως, συναντάμε παραδείγματα ή στοιχεία αυτής στην επιτελεστικότητα, στο cyberfeminism και στο transgender discourse. Η TDA επικεντρώθηκε στα όρια που εμφανίζονται μεταξύ των

διαφορετικών κλάδων και η «δύναμή» της, σύμφωνα με τις φεμινίστριες, έγκειται στο γεγονός ότι ανα-συνδιάζει συμβατικά μεθοδολογικά εργαλεία (Krolokke & Sorensen, 2006). Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, νέες έννοιες, συνδέσεις, συμμαχίες καθώς και νέες δυνατότητες κατανόησης και αντίληψης φαίνεται να αναπτύσσονται.

Οι φεμινίστριες μέσω της συγκεκριμένης μεθόδου, επεδίωξαν να αποφύγουν τις ουσιοκρατικές ταυτότητες και αντί για αυτό, να συμμετάσχουν στην κριτική αναθεώρηση των ουσιοκρατικών όρων, όπως γυναικείος-ανδρικός, θηλυκότητα-αρρενωπότητα, butch, femme. Η εμφάνιση της TDA σχετίζεται με την κίνηση των φεμινιστριών του τρίτου κύματος στις ΗΠΑ, γνωστού ως «grrl feminism» όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, η οποία ήταν μια προσπάθεια να μετασηματίσουν τη λέξη “girl” σε “grrl” ως μια κίνηση/πράξη που θα αποκάλυπτε τα πολλαπλά επίπεδα των νοημάτων και των μεθόδων τα οποία πρέπει συνεχώς να εξετάζονται και να αμφισβητούνται (Krolokke & Sorensen, 2006). Ήταν δηλαδή, μια προσπάθεια να ασκήσουν κριτική, στην περιγραφή λόγου χάρη, ενός τρανσέξουαλ ατόμου «ως μια γυναίκα παγιδευμένη στο σώμα ενός άνδρα», ώστε να πάψει αυτό να αντιμετωπίζεται ως μια μορφή στρατηγικής ουσιοκρατίας που δραστηριοποιείται στην περιοχή των ουσιοκρατικών κατηγοριών και να κερδίσει αποδοχή σε έναν ετεροκανονιστικό πολιτισμό που δεν θα βλέπει τα τρανσέξουαλ άτομα ως «βιολογικά λάθη» θέτοντας υπό αμφισβήτηση τα ισχύοντα συστήματα κατηγοριών των δύο φύλων (βιολογικού και κοινωνικού). Έτσι δόθηκε η δυνατότητα και στον ερευνητή αλλά και στον ίδιο τον συμμετέχοντα να διαμορφώσουν ένα ρόλο που θα βοηθά να κατανοούν πώς εξελίσσεται η επικοινωνία χωρίς να «πέφτουν θύματα» «εύκολων» κατηγοριοποιήσεων της ταυτότητας.

Τέλος, η TDA επίσης σηματοδότησε την εμφάνιση του transfeminism μέσα από το συνδυασμό διαφορετικών εργαλείων και εννοιών. Το σίγουρο είναι ότι ενώ η TDA θα μπορούσε να παραμείνει μεθοδολογικά «πιστή» στα ασφαλή και δοκιμασμένα, αρνήθηκε σκοπίμως να «στριμώξει» το έργο της σε οποιαδήποτε συμβατική μεθοδολογική κατηγορία και αντ’ αυτού ενεπλάκη σε μια σειρά από μεθόδους που υποστηρίζουν και φέρνουν στο προσκήνιο διάφορες «περιοχές» της γυναικείας αρρενωπότητας.

Στον απόηχο ενός όλο και περισσότερο σύνθετου κόσμου, η επιτελεστικότητα έστρεψε την προσοχή μας, σε ένα δύσκολο και παραγωγικό αντίλογο που

αμφισβητούσε με απαιτήσεις τη σχέση των φύλων με την πολλαπλή λίστα των κοινωνικών δεικτών, χωρίς να περιορίζεται στους πιο προφανείς από αυτούς όπως στην τάξη, την σεξουαλικότητα, την εθνικότητα, ή την ηλικία. Όλοι αυτοί οι δείκτες υπόκεινται σε διαφοροποιήσεις και πολλαπλασιασμούς. Τόσο το έργο της Butler, όσο και της Haraway είναι βοηθητικό και προωθητικό, διότι και οι δύο προτείνουν τρόπους να επανεξετάσουμε αυτούς τους δείκτες καθώς επίσης διευρύνουν τις συζητήσεις για να συμπεριληφθούν διχοτομήσεις των λόγων, των πρακτικών αλλά και του σώματος.

Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος δεν γίνεται και μάλλον δεν πρέπει να διαχωριστούν από τις πολιτικές του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα, την πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989, την σύγχρονη δημοκρατία στο δυτικό κόσμο, τους εμφύλιους πολέμους, το Ολοκαύτωμα της ναζιστικής Γερμανίας. Όλα αυτά, δείχνουν πόσο δύσκολο και συνάμα ζωτικής σημασίας είναι για αυτές τις φεμινίστριες, να οικοδομήσουν νέες συμμαχίες αλλά και νέες κατανοήσεις-αντιλήψεις. Είτε όπως υποστηρίζουν κάποιες χρειάζεται ένας δημιουργικός ανασχεδιασμός/ανασυνδιασμός του παλιού με το νέο; είτε κατ' άλλες χρειάζεται μια συνολική απόρριψη των παλιών μεθόδων ανοίγοντας την προοπτική για καινούργιες παρεμβάσεις που δεν θα θυμίζουν σε τίποτα την προηγούμενη περίοδο; Ένα είναι σίγουρο πάντως ότι ανεξάρτητα από την όποια «κατεύθυνση», χρειάζεται πάντα να εξετάζουν και να κοιτούν με κριτική ματιά τα ζωτικά ερωτήματα που γεννιούνται για το φύλο και τη σημασία του.

4.4. Ρόλος και θέση ερευνητή

Ο μύθος του αντικειμενικού παρατηρητή: Στο πλαίσιο του θετικιστικού «παραδείγματος», έκανε την εμφάνιση του ένας ερευνητής που είναι «λογικός», «αμερόληπτος», «ουδέτερος» και «ηθικός», ένας ερευνητής που κρατάει πάντα μια απόσταση από αυτά που μελετά και καταφέρνει να μην επηρεάζει την έρευνα στο σύνολο της. Ξεχνά όμως, ο «ουδέτερος» ερευνητής, ότι οι περιγραφές που κάνει για τα κοινωνικά φαινόμενα, δεν είναι ποτέ απλές αναφορές (ανα-παραστάσεις) «απρόσωπων» γεγονότων (Πουρκός, 2010). Και δηλαδή, θα αναρωτιόταν κάποιος, αποτελεί μύθος η παραγωγή γνώσης απαλλαγμένη από κοινωνικές προϋποθέσεις, έμφυλες ανισότητες ή ταξικούς συσχετισμούς; Σίγουρα ναι, είναι η απάντηση, καθώς η παρατήρηση και η περιγραφή του κόσμου είναι αναπόφευκτα επιλεκτικές, δηλαδή επιλέγουμε ποιες παραμέτρους και ποια στοιχεία του κοινωνικού κόσμου θα

ερευνήσουμε. Και δεν είναι μόνο προς ποια κατεύθυνση στρέφουμε την προσοχή μας, αλλά και ότι η αντίληψή μας είναι κάθε φορά κοινωνικο-πολιτισμικά και ιστορικά πλαίσιοι.

Όποια μεθοδολογία και αν ακολούθησαν οι φεμινίστριες, σε οποιοδήποτε ρεύμα ι αν άνηκαν, το σίγουρο είναι, ότι μαζί με την αλλαγή στη μεθοδολογία στόχευαν και στο μετασχηματισμό του ρόλου που κατέχει ο ερευνητής σε όλη τη διαδικασία. Ο ερευνητής δεν κρύβεται πια πίσω από ερωτηματολόγια, κλίμακες μέτρησης και στατιστικούς αριθμούς αλλά φαίνεται να έχει άμεση σχέση με όλη τη διαδικασία της έρευνας. Από τον απρόσωπο ερευνητή περνάμε στον «συμμετέχοντα», και αν μπορούσαμε να συνοψίσουμε όλο το νόημα σε μια πρόταση, αυτό θα ήταν ότι οι «νέες» μεθοδολογίες χρειάζονται και «νέους» ερευνητές, πρόθυμους να αλλάξουν τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνουν.

Οι φωνές των γυναικών άρχισαν να ακούγονται στην έρευνα, όταν η σχέση ερευνητή και ερευνώμενου έπαψε να είναι ιεραρχική και όταν ο ερευνητής ήταν σε θέση να επενδύσει τη δική του προσωπική ταυτότητα στη σχέση (Burns & Walker, 2005). Αυτό απαιτεί ένα κριτικό αναστοχασμό⁴⁷ (reflexivity) σχετικά με τις υποθέσεις που θέτει η έρευνα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο θα διεξαχθεί. Η έννοια του αναστοχασμού⁴⁸ είναι μια θεμελιώδης και παράλληλα ευρεία έννοια, η οποία χρησιμοποιείται συχνά από όλες τις φεμινίστριες στη μεθοδολογία τους τόσο όσον αφορά στη μελέτη του αντικειμένου τους όσο και στην κοινωνική έρευνα. Η αναστοχαστικότητα αναφέρεται στην αναγκαιότητα της αυτό-αναφοράς, του αναστοχασμού από την πλευρά των φεμινιστριών, στην προσοχή που επιβάλλεται να δείξουν σχετικά με τις επιπτώσεις των μεθόδων, των αξιών, των προκαταλήψεων, ακόμη και της ίδιας τους της παρουσίας. Αποτελεί μια «προειδοποίηση», που δείχνει

⁴⁷ Μια από τις θεμελιώδεις διαστάσεις των ποιοτικών μεθόδων της έρευνας είναι ο αναστοχασμός.

⁴⁸ Υπάρχουν δύο τύποι αναστοχασμού: ο προσωπικός αναστοχασμός και ο επιστημολογικός αναστοχασμός. Ο προσωπικός αναστοχασμός αντικατοπτρίζει τους τρόπους με τους οποίους τα υποκειμενικά χαρακτηριστικά του ατόμου όπως οι αξίες, οι εμπειρίες, τα ενδιαφέροντα, οι πεποιθήσεις ή οι πολιτικές δεσμεύσεις έχουν επηρεάσει και διαμορφώσει την έρευνα αλλά και το ενδεχόμενο η έρευνα να επιδράσει πάνω μας και πιθανώς να μας αλλάξει και ως άτομα αλλά και ως ερευνητές. Ο επιστημολογικός αναστοχασμός, απαιτεί από εμάς να ενασχοληθούμε με ερωτήματα όπως: Πώς ορίζεται το ερευνητικό ερώτημα; Πώς μπορεί ο σχεδιασμός της έρευνας και η μέθοδος ανάλυσης να «κατασκευάσει» τα δεδομένα και τα αποτελέσματα; Πώς θα μπορούσε το ερευνητικό ερώτημα να έχει τεθεί διαφορετικά και σε ποιο βαθμό θα μπορούσε αυτό να έχει οδηγήσει σε μια διαφορετική κατανόηση του ερευνώμενου φαινομένου; Έτσι, μας ενθαρρύνει να αναλογιστούμε τις παραδοχές μας για τον κόσμο, για τη γνώση και για ό,τι έχουμε κάνει κατά τη διάρκεια της έρευνας και αυτό με τη σειρά του μας βοηθά να σκεφτούμε τις επιπτώσεις αυτών των παραδοχών επάνω στην έρευνα (Willig, 2008).

ότι στην κοινωνία, σε αντίθεση με τον φυσικό κόσμο, υπάρχουν «παγίδες» και η ερευνήτρια πρέπει να είναι προσεκτική, εάν πράγματι ενδιαφέρεται να παράγει βιώσιμες, αληθινές και πραγματικές γνώσεις (Παπαγεωργίου, 2010).

Η αναστοχαστικότητα καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στις συζητήσεις της φεμινιστικής μεθοδολογίας και της ανάλυσης λόγου. Για τη φεμινιστική μεθοδολογία, σημαίνει τη μελέτη των συνθηκών παραγωγής της γνώσης, συμπεριλαμβανομένης και της δικής του συμμετοχής, ως ατόμου. Για τις μεθοδολογίες της ανάλυσης λόγου, η έκφραση γνώμης τείνει να σημαίνει κάτι περισσότερο - σαν να γίνονται δημόσια οι ερμηνευτικές διαδικασίες που προκάλεσαν την ανάλυση- ενώ η ευθύνη (accountability) ως προς το αποτέλεσμα έχει διαφορετική βαρύτητα στην καθεμία από αυτές (Burman, 1992). Για την φεμινιστική έρευνα η ευθύνη ως προς το αποτέλεσμα ορίζεται όχι μόνο αναφορικά προς την κοινότητα των ομοϊδεατών ερευνητών αλλά και προς την ίδια την κοινωνία αφού οι φεμινίστριες έχει δεσμευθεί κατά κάποιο τρόπο, να συμβάλλουν στη βελτίωση της θέσης των γυναικών και τον τερματισμό των σχέσεων καταπίεσης (Burman, 1992).

Η «εμμονή» στον αναστοχασμό (self-reflexivity) εγείρει ερωτήματα για το πώς η ερευνήτρια μπορεί να κινηθεί πέρα από τη δική της εμπειρία, πού τοποθετείται η ίδια κοινωνικά και πώς είναι κατασκευασμένη η ερευνητική της ατζέντα, ερωτήματα που τη βοηθούν να ισχυροποιήσει και να αποδείξει την ικανότητα της για την διεξαγωγή ουσιαστικά κριτικής έρευνας καθώς, είναι αναγκαίο, πριν εμπλακεί στο ερευνητικό της έργο, να συγκειμενοποιήσει τη δική της κοινωνική θέση (Mason, 1996). Ο αναστοχασμός σχετίζεται ξεκάθαρα και άμεσα με τον ρόλο που διαδραματίζει ο ερευνητής στη διαδικασία, σε όλα της τα στάδια, από την καταγραφή και την ταξινόμηση μέχρι την ανάλυση και την ερμηνεία των δεδομένων (Πουρκός, 2010).

Υπάρχει όμως ένα σημείο που χρειάζεται προσοχή και αυτό είναι μια απλουστευτική τάση, που, συχνά οδηγεί στην εφαρμογή μιας καρικατούρας του που αναφέρεται απλώς στην υποκειμενική θέση του ερευνητή, ανάγοντας έτσι την υποκειμενικότητα σε κάτι ατομικό. Αντιθέτως, η αναστοχαστικότητα είναι μια επανατοποθέτηση του ψυχισμού του ερευνητή, μια διερεύνηση της σχέσης της υποκειμενικότητας (subjectivity) του ερευνητή με το κοινωνικό, καταδεικνύοντας τον τρόπο που αυτή επηρεάζει με πολλαπλούς τρόπους την ερευνητική διαδικασία σε όλα της τα στάδια από την σύλληψη της αρχικής ιδέας μέχρι την τελική καταγραφή των

συμπερασμάτων (Μαρβάκης & Μεντίνης, 2011). Ωστόσο δεν υπάρχει μια περπατημένη οδός για τις κινήσεις που θα πρέπει να ακολουθήσει η ερευνήτρια, γιατί η εστίαση στις εμπειρίες των γυναικών, ως αντικείμενο έρευνας, έχει αποκαλύψει την ποικιλομορφία των γυναικών και των εμπειριών τους, ιδιαίτερα όπως αυτές ήρθαν στην επιφάνεια και τονίστηκαν από τη θεωρία θέσης.

Σε μια προσπάθεια να εντοπίσουμε τις επιστημολογικές ρίζες της μεθοδολογίας, διατυπώνονται κάποια ερωτήματα. Ξεκινώντας λοιπόν, το πρώτο ερώτημα που τίθεται, είναι τι είδους γνώση έχει σκοπό η μεθοδολογία να παράγει; Η ποιοτική έρευνα μπορεί να παράγει περιγραφές ή εξηγήσεις όπως έχουμε αναφέρει και προηγουμένως. Στόχος της είναι να δώσει βήμα λόγου σε περιθωριοποιημένες ομάδες και να ερμηνεύσει αυτά που διατυπώνουν τα άτομα, στοχεύοντας μεταξύ των συνδέσεων στις μικρο- και μακρο- περιοχές. Παράλληλα μας παρέχει τη δυνατότητα να συλλάβουμε την «υποκειμενική» αίσθηση μιας ιδιαίτερης εμπειρίας ή κατάστασης, αφού το είδος της γνώσης που παράγεται εξαρτάται ολοκληρωτικά από την επιστημολογική θέση. Αντίθετα, αυτό που έχει σημασία είναι ότι έχουμε εντοπίσει, σαφώς και ορθώς, το είδος της γνώσης, στοχεύοντας στην παραγωγή και επιλογή μιας μεθοδολογίας της έρευνας που έχει σχεδιαστεί για να δημιουργήσει αυτό το είδος της γνώσης.

Κλείνοντας το κεφάλαιο της μεθοδολογίας, γίνεται κατανοητό, ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται σε οντολογικό επίπεδο σχετικά με τη φύση του κόσμου καθορίζουν, τόσο το είδος της γνώσης που κατέχουμε όσο και τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την ανακάλυψη αυτού του κόσμου (Nightingale & Neilands, 2003). Αυτές οι μέθοδοι επηρεάζουν έντονα με τη σειρά τους τον τρόπο με τον οποίο ασκείται και εφαρμόζεται η ψυχολογική γνώση αλλά και τον τρόπο που αυτή διαπερνά και διασταυρώνεται με την καθημερινή μας ζωή. Συνεπώς, η διατύπωση κριτικών ερωτημάτων είναι καίριας σημασίας και δεν είναι απλή υπόθεση καθώς αυτά θέτουν υπό αμφισβήτηση όχι μόνο τις «αυταπόδεικτες» ψυχολογικές πεποιθήσεις αλλά συχνά και τις ίδιες τις προσωπικές παραδοχές.

Στόχος λοιπόν, δεν είναι η διεκδίκηση και η κατοχύρωση μιας αυστηρά οριζόμενης «επιστημονικής μεθόδου», αλλά η κριτική της ίδιας της επιστήμης, υπό την έννοια ότι και αυτή αναλύεται ως στρατηγική συνάρθρωση λόγων που έχουν άμεση και κεντρικής σημασίας εμπλοκή στο πεδίο των σχέσεων εξουσίας και την αναπαραγωγή των ανισοτήτων. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι η μεθοδολογία της φεμινιστικής

έρευνας είναι θέμα μιας ευρείας συζήτησης τόσο μεταξύ θεωρητικών, όσο και μεταξύ επιστημόνων από το πεδίο της έρευνας και της πρακτικής, η οποία παρέχει διάφορες κατευθυντήριες γραμμές για τη διεξαγωγή της φεμινιστικής έρευνας η οποία για αυτόν ακριβώς το λόγο διέπεται από τις αρχές του πλουραλισμού και προχωρά λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένας και μοναδικός δρόμος προσέγγισης της γυναικείας εμπειρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: «Εφαρμογές» της κριτικής φεμινιστικής ψυχολογίας

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναπτυχθούν δύο βασικές εφαρμογές της φεμινιστικής ψυχολογίας που την προήγαγαν, δημιούργησαν νέα ερωτήματα αλλά και ενδοιασμούς για την εφαρμογή τους και την περαιτέρω εξέλιξη τους. Η πρώτη αφορά το φύλο, το διαχωρισμό κοινωνικό-βιολογικό και πώς γίνεται αυτός αντιληπτός από την J. Butler καθώς και οι προεκτάσεις που είχε αυτό στην ανάπτυξη της queer θεωρίας. Στο δεύτερο μέρος θα αναφερθούν οι «επιδράσεις» του φεμινισμού και των νέων, τάσεων και μεθοδολογιών στην ανάπτυξη μιας διαφορετικής αναπτυξιακής ψυχολογίας με βάση το έργο της E. Burman.

Η κριτική που άσκησαν οι μαύρες, λεσβίες, μετα-αποικιακές φεμινίστριες συνέβαλε στη ρήξη του μονολιθικού φεμινισμού με τα διαφοροποιημένα και πολλαπλά φεμινιστικά κινήματα. Ο φεμινισμός, η «γυναίκα» ως κατηγορία καθώς και το σχετικό ρεπερτόριο, όπως οι έννοιες του φύλου, της ταυτότητας, κ.λ.π. έχουν υποστεί μια σειρά από μετατοπίσεις: από τον φεμινισμό στους φεμινισμούς, από την ταυτότητα στην επιτέλεση, από τη γυναίκα στο φύλο και από το φύλο στη σεξουαλικότητα, συμπεριλαμβανομένης και της διαδεδομένης θεσμικής μετακίνησης από τις γυναικείες σπουδές στις σπουδές φύλου/σεξουαλικότητας. Όλες αυτές οι μετατοπίσεις σηματοδοτούν τις πολλαπλές και διασταυρούμενες μορφές των έμφυλων θέσεων που παράγονται από τις δομές της κοινωνικής τάξης, της σεξουαλικότητας, κ.τ.λ. Ωστόσο, δεν φαίνεται να πραγματοποιείται μια ταυτόχρονη μετατόπιση της ψυχολογίας και του ρόλου της σχετικά με τη ρύθμιση του φύλου (Burman, 2011). Προς αυτή την κατεύθυνση της «ταυτόχρονης πορείας» κινείται το έργο της Butler και της Burman με σταθερή αναφορά την γυναίκα και τις ταυτότητες της.

Η συμβολή της J. Butler στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας είναι καθοριστική. Η σκέψη της ακολούθησε τη μεταμοντέρνα στροφή του τελευταίου φεμινιστικού κύματος και εστίασε στην, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 αναδυόμενη, διάκριση μεταξύ «βιολογικού» και «κοινωνικού» (sex gender) και την πολιτική της ταυτότητας που δεχόταν επίθεση. Ειδικότερα, με τη δουλειά της καταδεικνύει πώς η ταυτότητα όχι μόνο δεν είναι μέσο για την υπέρβαση των καταπιεστικών σχέσεων εξουσίας, αλλά είναι προϊόν της ίδιας της εξουσίας (οι διαφορές ταυτότητας αγκαλιάστηκαν από τις πολιτικές της ταυτότητας). Με άλλα λόγια, υποστηρίζει ότι οι

θέσεις ταυτότητας δεν προσφέρουν ένα μέσο για την πολιτική αντίσταση αλλά συμβάλλουν σε μια συνεχή παγίδευση. Σε αυτή τη βάση, η Butler αναπτύσσει μια κριτική της ταυτότητας και των πολιτικών της, καθώς και μια εναλλακτική στρατηγική, ενώ το σύνολο του έργου της αποτελεί ένα σύνδεσμο με τις συζητήσεις σχετικά τη μεταμοντέρνα συμβολή στο ζήτημα του φύλου/σεξουαλικότητας και στη λεγόμενη *Queer Theory*.

Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι η ξεχωριστή εξέταση που θα ακολουθήσει των εννοιών του «φύλου», της ταυτότητας, του σώματος και της *queer* θεωρίας, γίνεται για διευκόλυνση της κατανόησης. Στην πραγματικότητα, οι εν λόγω έννοιες ως στοιχεία της μεταμοντέρνας φεμινιστικής θεωρίας δεν μπορούν να διασπαστούν και να διαχωριστούν ούτε να παραλειφθούν σε μια ανάλυση, καθώς αποτελούν λειτουργικά και αλληλένδετα τμήματα του συνόλου. Για αυτό το λόγο, σε κάθε ενότητα αναπόφευκτα θα παρατηρήσει ο αναγνώστης στοιχεία από τις προηγούμενες ή τις επόμενες ενότητες, στη λογική της μη –κατακερματισμένης σκέψης.

5.1 Διαχωρισμός βιολογικού/κοινωνικού φύλου

Κρίνεται απαραίτητη πρώτα μια σύντομη αναφορά στο φύλο και το διαχωρισμό που ακολούθησε κατά το δεύτερο κύμα του φεμινισμού σε κοινωνικό-βιολογικό⁴⁹ φύλο (*gender- sex*) διότι, στην συγκεκριμένη διχοτόμηση στήριξε η Butler το έργο της. Ο ακαδημαϊκός διάλογος για το φύλο ξεκίνησε από τη φεμινιστική σκέψη της δεκαετίας του '60, όταν οι φεμινίστριες του αγγλοσαξονικού χώρου επινόησαν τον όρο κοινωνικό φύλο,⁵⁰ ως μια κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία, διαχωρίζοντας την από το βιολογικό φύλο ως βιολογική κατηγορία. Στόχος τους ήταν η αμφισβήτηση του βιολογισμού του φύλου και των έμφυλων σχέσεων και η ανάδειξη του (κοινωνικού, πολιτισμικού, πολιτικού, κ.τ.λ.) πλαισίου ως βασικού παράγοντα διαμόρφωσης (Laqueur, 2003). Για πολλούς εκείνη την εποχή, αυτός ο διαχωρισμός ήταν μια εννοιολογική ανακάλυψη που έκοψε το δεσμό της φυσικής διαφοράς, και απέδειξε

⁴⁹ Ο όρος «βιολογικό φύλο» αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό, στην ορατή διαφορά των γεννητικών οργάνων τους και την συνακόλουθη διαφορά των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών. Ο όρος «κοινωνικό φύλο» είναι πολιτισμικός προσδιορισμός και αναφέρεται στην κοινωνική κατηγοριοποίηση σε «γυναικείο» και «ανδρικό».

⁵⁰ Η J. Mitchell υποστηρίζει ότι η εμφάνιση του όρου κοινωνικού φύλου, αποτελεί μια προσπάθεια για την ανάδειξη προς μη-αναπαραγωγικών σεξουαλικών σχέσεων, ιδιαίτερα για τα ανώτατα οικονομικά στρώματα, καθώς ο όρος αυτός αντικατέστησε τον όρο «γυναίκες» και το συσχετισμό τους με την τεκνοποίηση.

γιατί η βιολογία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει την υποτέλεια των γυναικών.

Σύντομα, ο όρος «κοινωνικό φύλο» έγινε κυρίαρχος στις φεμινιστικές αναλύσεις, καθώς αμφισβητούσε και υπονόμει τον ηγεμονικό Λόγο περί του αναπόφευκτου βιολογικού πεπρωμένου. Κυρίαρχη άποψη αυτών των αναλύσεων ήταν ότι η βιολογία αποτελεί πεδίο για την εμπέδωση της ανδρικής κυριαρχίας στις γυναίκες και της γυναικείας υποτέλειας και συνεπώς, μια αλλαγή είναι εφικτή μόνο εφόσον δε θεμελιώνεται στην φυσική τάξη αλλά στις κοινωνικές διαστάσεις.

Οι φεμινίστριες θεωρητικοί ισχυρίζονται ότι το κοινωνικό φύλο είναι πολιτισμικά κατασκευασμένο. Αλλά, ποιος είναι τρόπος ή ο μηχανισμός αυτής της κατασκευής; Και αν όντως είναι έτσι, θα μπορούσε να κατασκευαστεί διαφορετικά ή μήπως ο κατασκευασμένος χαρακτήρας υποδηλώνει κάποια μορφή κοινωνικού ντετερμινισμού προ-αποκλείοντας τη δυνατότητα της εμπρόθετης δράσης (Butler, 2009); Αραγε ο όρος κατασκευή σημαίνει ότι ορισμένοι νόμοι παράγουν διαφορές φύλου σύμφωνα με τους οικουμενικούς άξονες της έμφυλης και σεξουαλικής διαφοράς; Πώς και πού λαμβάνει χώρα αυτή η κατασκευή του φύλου και πώς μπορεί να οριστεί μια κατασκευή, της οποίας ο «κατασκευαστής» δεν προϋπάρχει αυτής; Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα που έθεσαν τις βάσεις της αμφισβήτησης.

Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αυτός ο διαχωρισμός ήταν αναμφισβήτητα μια βοηθητική και χρήσιμη πολιτική λογική στη δεκαετία '70 και '80 ώστε να προχωρήσει γρήγορα το φεμινιστικό σχέδιο μέσω της αντιθετικής σκέψης και δράσης. Το συγκεκριμένο όμως δίπολο είχε αρχίσει να δείχνει τα όρια του, καθώς προϋπέθετε την ύπαρξη ενός προ-κοινωνικού φύλου που υπερβαίνει τον ορίζοντα της κοινωνικής σημασιοδότησής του και εγγράφεται στη σφαίρα του «φυσικού», του «εγγενούς», του «σταθερού». Το δίπολο κοινωνικό /βιολογικό φύλο παρέπεμπε ξανά στο βιολογικό φύλο, επανεισάγοντας από έναν παράδρομο την ύπαρξη της «φυσικότητας» του φύλου ως παράγοντα προ-κοινωνικό, δεδομένο και πάγιο. Για την Rubin, το βιολογικό φύλο σημαίνει έμφυλες βιολογικές διαφορές και το κοινωνικό φύλο τις καταπιεστικές κοινωνικές νόρμες που προκύπτουν ως έκφραση αυτών των έμφυλων διαφορών (Connell, 2006). Η δυαδικότητα λοιπόν αρσενικού/θηλυκού, της οποίας η την κατασκευασμένη φύση είχε αποκαλυφθεί από καιρό, επανεμφανίζεται. Τώρα με πιο εξελιγμένες μορφές μέσα στις εμπειρικές και θεωρητικές ανεπάρκειες της νέας

θεωρίας. Το κοινωνικό φύλο λοιπόν, δεν είναι τίποτα λιγότερο από άλλη μια «ενδεχόμενη» κατηγορία ή ένα κατηγορήμα του φύλου το οποίο ήταν πάντα καταπιεστικό, από την άποψη, ότι στην ανθρώπινη κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει φύλο δίχως καταπίεση (Shildrick, 2004).

Στη δεκαετία '80 και '90 ο γαλλικός υλιστικός φεμινισμός αμφισβήτησε τη χρησιμότητα της αναλυτικής κατηγορίας “κοινωνικό φύλο”, υποστηρίζοντας ότι η πολιτικότητα αυτή διαιώνίζει τη ιδέα της ύπαρξης ενός βιολογικού φύλου, το οποίο προϋπάρχει και αναπαράγει την έμφυλη ιεραρχική σχέση (Butler, 2009). Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε ότι ένα κοινωνικό φύλο δεν αντιστοιχούσε σε ένα βιολογικό φύλο ως αναπόσπαστο «περιουσιακό» του στοιχείο και συνεπώς το κοινωνικό και το βιολογικό φύλο δεν συνδέονται κατά' ανάγκη μεταξύ τους. Έτσι, προτάθηκε ότι το κοινωνικό φύλο προηγείτο και κατασκεύαζε το βιολογικό, το οποίο παραγόταν μέσα στα συγκείμενα της έμφυλης ιεραρχίας. Με τον τρόπο αυτό αμφισβητήθηκε η αναγωγή του όρου κοινωνικό φύλο ως πολιτισμική κατηγορία και του βιολογικού ως βιολογική κατηγορία και συνεπώς το φύλο εκλαμβάνονταν. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη σχολή σκέψης η κοινωνία κατασκευάζει τις «φυσικές» κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» με βάση την ανατομία και καθώς κάθε τι το «φυσικό» αποτελεί προϊόν κοινωνικών σχέσεων, το φύλο εκλαμβάνεται ως μια κοινωνικο-πολιτισμική και πολιτική κατηγορία.

Τη δεκαετία του '90 ο μετα-στρουκτουραλιστικός και μεταμοντέρνος φεμινισμός επανέρχεται στην ιδέα του βιολογικού φύλου ως κοινωνικο-πολιτισμική και πολιτική κατασκευή. Με βάση την αντι-ουσιοκρατική αποδομιστική θεωρία του J. Derrida για τη διαμεσολάβηση της «πραγματικότητας» από τη γλώσσα, αποδόμησαν τα δίπολα του καρτεσιανισμού και τις ιεραρχικές αντιθέσεις. Κατά αυτό τον τρόπο βοήθησαν τη φεμινιστική σκέψη να οδηγηθεί σε πιο ρηξικέλευθες αναλύσεις του φύλου, αποστασιοποιημένη από τον ορθόδοξο τρόπο σκέψης. Κάθε έμφυλη λοιπόν σχέση, αν και έχει υλική υπόσταση, αποτελεί κοινωνική κατασκευή. Συνεπώς ο εκ των προτέρων ισχυρισμός της σχέσης βιολογικού-κοινωνικού είναι αυθαίρετη και αποκτά νόημα μόνο μέσα από τη μεταξύ τους «διάδραση». Το ζήτημα επομένως, του κοινωνικού φύλου έγινε ρηματικό (discursive), με το νόημα του να μετατοπίζεται συνεχώς και να αλλάζει, ανάλογα με το πώς το αντιλαμβάνονται τα υποκείμενα των ποικίλων τόπων και εποχών (Connell, 2006). Το φύλο, λοιπόν, καταλήγει να αποτελεί μια κατηγορία

νοήματος παρά ένα «φυσικό» δεδομένο και η παλιότερη δίπολη διάκριση βιολογικό-κοινωνικό καθίσταται αναχρονιστική και αδιέξοδη.

Συμπερασματικά λοιπόν, το κοινωνικό φύλο εάν και συνέβαλε στον προβληματισμό για την κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση του φύλου, η συμβολή αυτή ήταν περιορισμένη επειδή η κατηγορία του κοινωνικού φύλου εμφανιζόταν ως ένας όρος ενός εννοιολογικού ζεύγους, μιας διχοτομίας της οποίας ο άλλος όρος ήταν το βιολογικό φύλο. Έτσι, ενώ η εισαγωγή του όρου «κοινωνικό» είχε σκοπό να αποφυσικοποιήσει το φύλο, η διάκριση στηριγμένη σε μια ευρέως διαδεδομένη διάκριση της φύσης/πολιτισμού, επανεισήγαγε τελικά την ιδέα της ύπαρξης μιας φύσης, μιας βιολογίας προ-κοινωνικής, δεδομένης και αμετάβλητης

Στα πλαίσια αυτών σκέψεων και διατυπώσεων η Butler αποδόμησε αυτή τη διάκριση προχωρώντας και στην έννοια της έμφυλης ταυτότητας. Το έργο της σηματοδότησε μια παραδειγματική στροφή στη φεμινιστική σκέψη που τροφοδότησε νέες κινήσεις αναδύμενες, όπως η queer θεωρία και η transgender πολιτική που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις διασταυρώσεις του φύλου και της σεξουαλικότητας, βοηθώντας να αρθρωθεί το «τρίτο κύμα της επιτελεστικότητας» ως θεωρητικό πλαίσιο της πολιτικής υπέρβασης του φεμινισμού. Κεντρικό ρόλο σε αυτή την προοπτική κατείχε η κατανόηση του φύλου ως λόγου πρακτικής που είναι ηγεμονική και ταυτόχρονα «παραστασιακή χειρονομία» που στόχο είχε να διαταράξει την αλυσίδα της κοινωνικής επανάληψης και να ανοίξει δρόμο σε νέες πραγματικότητες (Butler, 2009). Η Butler εστιάζει στη διαρκή ένταση μεταξύ της δομής και των ατόμων, διατυπώνοντας την ένταση μεταξύ της απόδοσης και της επιτελεστικότητας, προκειμένου να ξεπεραστεί ο διαχωρισμός μεταξύ της κοινωνίας και του υποκειμένου και να υπάρξει η δυνατότητα για αλλαγή.

Η δυνατότητα για αλλαγή βρίσκεται στις «ρωγμές» του αποκλεισμού και στις μετατοπίσεις που αποσταθεροποιούν τους ισχυρισμούς όχι μόνο της ταυτότητας αλλά της «αλήθειας» και του «πραγματικού». Ο τρόπος με τον οποίο η συγκεκριμένη προσέγγιση αποσταθεροποιεί περαιτέρω τη διάκριση μεταξύ κοινωνικού/υλικού, λόγου/σώματος και βιολογικού/κοινωνικού φύλου, έχει τεράστια σημασία για το φεμινισμό. Αυτά τα εννοιολογικά ζεύγη θεωρούνται ως άρρηκτα συνδεδεμένα με τις πρακτικές του λόγου που «αγκυροβόλησαν» στο ετεροφυλοφιλικό καλούπι, το οποίο τίθεται υπό αμφισβήτηση (Krolokke & Sorensen, 2006).

Φτάνοντας στο τέλος της ενότητας για το φύλο, χρειάζεται να δοθεί προσοχή σε κάτι που «ακούγεται» στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας σε σχέση με το φύλο και με έναν ιδιαίτερο φραγμό που «τίθεται σε λειτουργία». Από τη μια πλευρά, να μιλάς για το φύλο αναγγέλλει έναν φιλελεύθερο λόγο που κάνει τις γυναίκες φεμινίστριες υπεύθυνες για την ίδια τους την καταπίεση μέσα σε καταπιεστικούς θεσμούς, συμπεριλαμβανομένης και της ψυχολογίας, από την άλλη, το να μην μιλάς για το φύλο είναι συνεργεία στην θεσμική αποτυχία να αναγνωρίσει, απλά πόσα πολλά οφείλουν στο φεμινιστικό έργο τα κινήματα στην ψυχολογία (Burman, 1999).

5.2 Η έννοια της «ταυτότητας»

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, οι φεμινίστριες θεωρητικοί ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν το φύλο (gender), έναν όρο που δανείστηκαν από την γλωσσολογία, για να διακρίνουν τις κοινωνικά κατασκευασμένες διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών από τις έμφυτες βιολογικές διαφορές (Maricunni, 2010). Το φύλο δεν «εκφράζει» απλά έναν εαυτό, έναν τρόπο ύπαρξης ή μια διαφορά σώματος αλλά είναι μια προβολή ή αναπαράσταση της εξουσίας. Ένας άνδρας ή μια γυναίκα είναι αποτέλεσμα έκφρασης της εξουσίας. Οι μεταμοντέρνες φεμινίστριες, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ακολούθησαν το γενεαλογικό έργο του Foucault, υιοθετώντας μια τυπικά μεταμοντέρνα θέση, που αρνείται κάθε μακρο-εντολή ή τις καθολικές επεξηγηματικές αξιώσεις για την κοινωνία, την εξουσία ή τον εαυτό (Sawicki, 2005). Απορρίπτοντας τους μοντερνιστικούς ισχυρισμούς για την «αλήθεια», το θεμέλιο του πυρήνα επιτρέπει μια εξήγηση της κοινωνίας κ.τ.λ, αρνούμενες καταρχήν οποιαδήποτε προ-δεδομένη βάση. Η εξουσία δεν είναι μία και μοναδική, δεν είναι απλώς μια αρνητική καταπίεση ενός ενιαίου πυρήνα του εαυτού. Αντίθετα, η εξουσία είναι παραγωγική και με πολλαπλές μορφές⁵¹ και παρέχει τη δυναμική διαμόρφωση του εαυτού.

Φύλο και φεμινισμός συχνά θεωρούνται ντεμοντέ και υποβάλλονται συνήθως σε έντονες επικρίσεις. Η ανάλυση του φύλου, αλλά και της σεξουαλικής ταυτότητας, που ως «παραστατικά» στοιχεία και τέχνασμα και η άποψη της «ισότητας των φύλων» ως κεντρικό στοιχείο της «ετεροκανονικότητας» δημιουργεί συνδέσμους μεταξύ του

⁵¹ Ο Foucault υποστηρίζει την παραγωγική (και όχι κατασταλτική) φύση της εξουσίας.

φεμινισμού και των σπουδών ταυτότητας. Η έννοια της ταυτότητας ή των ταυτοτήτων είναι μείζονος σημασίας για το μεταμοντέρνο φεμινισμό. Η Butler έδωσε ιδιαίτερη προσοχή σε αυτό το ζήτημα, διότι σε αυτή την ανάλυση στήριξε το μετέπειτα έργο της για την queer θεωρία.

Όπως έχουμε δει και σε προηγούμενα κεφάλαια, το μοντέλο του μοντερνισμού που είχε επίκεντρο τις γυναίκες έγινε το αντικείμενο των επικρίσεων από πολλούς θεωρητικούς που πήραν την ευθύνη για τις μεταμοντέρνες «αμφιβολίες» σχετικά με τα καθολικά πλαίσια ταυτότητας. Η κύρια κριτική ήταν ότι η εστίαση στις γυναίκες ήταν ουσιοκρατική. Με άλλα λόγια οι μεταμοντέρνοι υποστήριζαν ότι το φύλο είναι ο βασικός θεμελιώδης πυρήνας της εξουσίας και θεωρείται ως μια ουσία με την ταυτότητα φύλου. Αυτό είχε ως επακόλουθο να καθιερωθεί μία μόνο σταθερή εικόνα για τη θηλυκότητα με καθορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία συνδέονται με την κατηγορία των «γυναικών».

Τα επιχειρήματα κατά της «ουσιοκρατίας» σε σχέση με την εξουσία, την κοινωνία και τον εαυτό ανήλθαν σε εκ νέου διεκδίκηση αποκλεισμού του μοντέλου του υποκειμένου του φεμινισμού, συγκρινόμενο με ένα μοντέλο της γυναικείας φύσης το οποίο δεν ήταν καλύτερο από τις εξαιρέσεις που σχετίζονται με το μοντέλο του «καθολικού Ανθρώπου». Εάν, η ουσιοκρατική αντίληψη του καθολικού ανθρώπου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συγκάλυψη της ανδρικής εξουσίας, τότε και οποιαδήποτε απλή χρήση της έννοιας της «ταυτότητας φύλου» θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συγκάλυψη της τάξης, της φυλής καθώς και άλλων πεδίων της εξουσίας. Ωστόσο αυτή η κριτική των πολιτικών της ταυτότητας του φύλου φαίνεται να θίγει ακόμη ένα άμεσο πρόβλημα. (Beasley, 2005).

Η απόρριψη της ουσιοκρατίας εξ' αιτίας μιας υπερβολικά συγκεκριμένης ή στενής αντίληψης του εαυτού, δεν συνεπάγεται κατά ανάγκη την απόρριψη της ομαδικής κατηγοριοποίησης ή της επισήμανσης των ομοιοτήτων των ομάδων *per se*. Μια πιθανή λύση στο θέμα της ταυτότητας προέκυψε με την υπεροχή του μεταστρουκτουραλισμού / μεταμοντερνισμού, το 1988. Οι οπαδοί αυτού του ρεύματος διατύπωσαν, ότι η «γυναίκα» δεν μπορεί να οριστεί και κάθε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση είναι λανθασμένη (Hekman, 2004). Οι μεταμοντέρνες (ή οι φεμινιστικές προσεγγίσεις με μεταμοντέρνες επιρροές) φεμινίστριες δίνουν χώρο στις περιθωριοποιημένες ταυτότητες, όμως στη συνέχεια, τις αποδομούν για να καταδείξουν τα όρια τους. Η

μετα-στρουκτουραλιστική κριτική της λογικής της ταυτότητας καταλήγει στην άρνηση να ονομαστεί το υποκείμενο (Seidman, 1993).

Η προσεκτική κριτική και χρήση του όρου της «ταυτότητας» θεωρήθηκε ένας «στρατηγικός ουσιοκρατισμός», δηλαδή η χρήση της ταυτότητας για μια ομάδα, όπως «οι γυναίκες», γινόταν με συγκεκριμένους πολιτικούς σκοπούς ενώ παράλληλα, είναι αδύνατο και επικίνδυνο να υποθέσουμε ότι μπορεί κανείς να μιλήσει από το πουθενά, δηλαδή, από μια καθολικά αντικειμενική θέση έξω από την εξουσία. Στο πλαίσιο αυτό, οι μεταμοντέρνοι επιμένουν, ότι οι δυτικές φεμινίστριες μιλάνε από τη μεριά των δικών τους προνομιακών θέσεων, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την ανάγκη για «καθολικότητα» των τοποθετήσεων να βασίζονται στον αντικειμενικό λόγο (Beasley, 2005). Χρειάζεται, και μερικές φορές είναι αναπόφευκτο, να αγνηψήσουμε τους «κινδύνους» της ουσιοκρατίας –αναγνωρίζοντας τα όρια και τους περιορισμούς που θέτουν- προκειμένου να μιλήσουμε και να ενεργήσουμε πολιτικά. Αυτή είναι μια μάλλον, διαφορετική άποψη από την αυστηρά μεταμοντέρνα φεμινιστική θέση (Beasley, 2005).

Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός δεν υποστηρίζει μόνο, ότι η ταυτότητα φύλου ή οποιαδήποτε άλλη ταυτότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως σταθερή ούτε αμφισβητεί απλώς τη σταθερότητα, την ομοιογένεια και τον ενιαίο χαρακτήρα της ταυτότητας φύλου. Αντιθέτως, οι μεταμοντέρνες φεμινίστριες αναλύουν την αντίσταση στην εξουσία ως αντίσταση στην ίδια τη ταυτότητα και δεν μένουν μόνο σε μια κριτική της ταυτότητας ως σταθερής, απλής και μοναδικής αλλά προχωρούν στην αποκήρυξη της σαν ουσιαστικό προαπαιτούμενο για την πολιτική τους θέση. Αντί μιας πολιτικής, που απορρέει από έναν προβληματισμό σχετικά με τις γυναίκες και την κατάσταση της ομάδας τους, επιδιώκουν την ενδυνάμωση των γυναικών και αυτό μέσα από μια πολιτική που υποστηρίζει ότι να είσαι γυναίκα δε συνεπάγεται μια «αναπόφευκτη» ταυτότητα (Beasley, 2005).

Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός αρνείται να δεχθεί τις «γυναίκες» ως κατηγορία και μάλιστα τείνει να απορρίπτει συγκεκριμένες έμφυλες ομάδες καθώς τον ενδιαφέρει να εκτοπίσει τις κατηγορίες της ταυτότητας και τις διχοτομικές και δυαδικές σκέψεις πάνω στις οποίες είναι ενσωματωμένες οι βασικές αντιθέσεις. Έτσι λοιπόν, οι κατηγορίες φύλου καθώς και έννοιες της δυαδικής σχέσης και διαφοράς μεταξύ των φύλων και των δυαδικών αντιλήψεων της έμφυλης εξουσίας, γίνονται στόχος

αποσταθεροποίησης⁵². Τα πάντα στην ανάλυση των μεταμοντέρνων είναι μια κοινωνική κατασκευή, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών ως κατηγορίας. Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός δεν αμφισβητεί απλά την τρέχουσα κατάσταση των γυναικών, αλλά και το «καθεστώς» τους ως ομάδας. Οι γυναίκες δεν αποτελούν ένα ακόμη μέσο αντίστασης στην εξουσία αλλά είναι οι ίδιες μια έκφραση αυτής της εξουσίας (αν και η κατηγορία μπορεί μερικές φορές, να είναι «γυμνή» αρχή για μια πολιτική, ταυτόχρονα μπορεί να χρησιμοποιείται με μεγάλη απροθυμία και να «αδειάζει» το περιεχόμενο). Η Butler υπερβαίνει κατά κάποιο τρόπο ακόμα και τον Foucault στην επιμονή της να αρνείται την ύπαρξη στοιχείων ταυτότητας που είναι ουσιώδη, αμετάβλητα και προϋπάρχοντα.

Η αποδέσμευση από τον διστικό τρόπο σκέψης κατέστησε προβληματική την έννοια την έμφυλης ταυτότητας, καθιστώντας επιτρεπτή την παραγωγή πολλαπλών και εφήμερων υποκειμενικών τοποθετήσεων μέσα στους λόγους, επιτρέποντας να εμφανιστούν οι διαρκώς μεταβαλλόμενες και υβριδικές υποκειμενικότητες (Connell, 2006). Καίριο σημείο για τις σύγχρονες φεμινίστριες και κυρίως για την Butler, είναι να μην επιστρέψουμε στην ταυτότητα να χρησιμοποιηθεί ως βάση της πολιτικής. Σε αντίθεση με τις αντιλήψεις του μοντερνισμού για τον «ανθρωπιστικό» εαυτό ως μια ήδη ανύπαρκτη τοποθεσία η οποία στη συνέχεια υποβάλλεται στις πιέσεις της εξουσίας, η μεταμοντέρνα ανάλυση αντιμετωπίζει την ταυτότητα, ως την έδρα της εξουσίας όπου η εξουσία περιέχεται και ενδυναμώνεται. Στο «Gender of Trouble» η Butler διατυπώνει, ότι οι κατηγορίες ταυτότητας συχνά θεωρούνται ότι είναι θεμελιώδεις στην φεμινιστική πολιτική με ένα διττό και αντιθετικό τρόπο: λειτουργούν για να περιοριστικά και ενθαρρυντικά ταυτόχρονα σε σχέση με τις νέες δυνατότητες που υποτίθεται ότι εισάγει ο φεμινισμός.

Η Butler εργάζεται όπως είπαμε, για να εκτοπίσει όλη την βεβαιότητα από τη συζήτηση γύρω από το φύλο και κυρίως από τους κανόνες της ταυτότητας. Η ίδια περιγράφει την ταυτότητα φύλου ως «παραστατική» για να τονίσει ότι δεν έχει ουσία, δεν υπάρχει «πραγματικός» εαυτός (Hekman, 2004). Το φύλο είναι παραστατικό διότι, δεν αντιστοιχεί σε καμία «πραγματικότητα», δεν έχει κανένα φυσικό πυρήνα. Είναι αδιαμφισβήτητο, αποτέλεσμα ενός δημόσιου και πολιτικού λόγου, ο οποίος απαιτεί την αδιάκοπη επανάληψη των διαφόρων πράξεων των δύο φύλων, ώστε να φαίνονται

⁵² Αυτό είναι μια ριζοσπαστικοποιημένη χρήση του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού.

πραγματικά αιώνια, μια συνεχής επανάληψη έμφυλων πράξεων που καταλήγει να εκλαμβάνεται (λαθεμένα), ως μια βαθιά αλήθεια της ζωής. Το φύλο ως «κατασκευή», ως «φαινόμενο αλήθειας», κάνει την ταυτότητα να μοιάζει με εμπειρική έκφραση του, που υποστηρίζει την εξουσία, εμπεριέχει την εξουσία και δεν είναι με τίποτα μέσο διαφυγής από αυτή παρά τις αρχικές προθέσεις. Έτσι, σκοπός δεν είναι να διαμορφωθεί η ταυτότητα του φύλου, κατά τέτοιο τρόπο, όπως όταν οι γυναίκες μεριμνούν για μια «μοναδική διαφορά» από τους άνδρες ή όταν επικαλούνται πολλαπλές ταυτότητες όπως, οι λεσβίες, οι μαύρες ή οι γυναίκες του τρίτου κόσμου, τα οποία αναγνωρίζουν τις διαφορές μεταξύ των γυναικών.(Beasley, 2005).

Με άλλα λόγια, κατηγορίες όπως οι «γυναίκες» μάλλον περιορίζουν παρά προάγουν την αντίσταση στις έμφυλες νόρμες και ως εκ τούτου δεν μπορούν να αποτελέσουν τη βάση ενός φεμινιστικού πολιτικού κινήματος. Μια πολιτική της ταυτότητας ομογενοποιεί την κατηγορία και δημιουργεί «πολιτικούς αποκλεισμούς» που αφήνουν απ' έξω όποιον δεν ταιριάζει και συνάμα αστυνομεύει εκείνους που βρίσκονται από μέσα προκειμένου, να εξασφαλιστεί η συνέχεια και η κανονικότητα (Maricunni, 2010). Παρά την απόρριψη των καθιερωμένων στρατηγικών και την κατάταξη των ταυτοτήτων σε φιξαρισμένες νόρμες, η Butler αναγκάζεται κάποιες φορές να καταφεύγει στις θέσεις που κατ' αρχήν απορρίπτει. Δέχεται δηλαδή, ότι ενίοτε είναι απαραίτητο, για να διεκδικήσουμε πολιτικά αιτήματα, να προσφεύγουμε σε κατηγορίες ταυτότητας, χωρίς όμως αυτό να είναι μια μακροπρόθεσμη στρατηγική (Hekman, 2004). Παρά αυτές τις «κατ' εξαίρεση» αναφορές στις στην ταυτότητα η Butler συνεχίζει να πιστεύει ότι το πρόβλημα ξεκινά από την «πτώχευση» του υποκειμένου του μοντερνισμού αλλά και την κατάρρευση όλων των ιδιοτήτων που συνδέονται με αυτό και δεν ξεχνά να μας θυμίζει ότι το υποκείμενο του μοντερνισμού, είχε παρουσιαστεί ως σταθερή οντότητα, ως μια συνεκτική ενότητα και ακριβώς αυτό πρέπει να αποφεύγουμε (Hekman, 2004).

5.2.1. Το υποκείμενο του φεμινισμού

Το ζήτημα του «υποκειμένου» είναι κομβικό για την πολιτική και ειδικότερα για τη φεμινιστική πολιτική, διότι τα υποκείμενα παράγονται σταθερά μέσω συγκεκριμένων πρακτικών αποκλεισμού και δεν αρκεί να ερευνάται μόνο πώς θα μπορούσαν οι γυναίκες να αντιπροσωπεύονται πληρέστερα στη γλώσσα και την πολιτική αλλά θα

έπρεπε επίσης, η φεμινιστική κριτική να κατανοήσει τον τρόπο που η κατηγορία των «γυναικών», το υποκείμενο του φεμινισμού δηλαδή, παράγεται και περιστέλλεται από τις ίδιες τις δομές της εξουσίας, μέσω των οποίων επιδιώκεται η χειραφέτηση.

Πράγματι, η πολυδιάσπαση στο εσωτερικό του φεμινισμού και η παράδοξη αντίθεση του απέναντι στις «γυναίκες» τις οποίες διατείνεται ότι αντιπροσωπεύει, υποδηλώνουν τα αναπόφευκτα όρια της πολιτικής της ταυτότητας. Η θέση, ότι ο φεμινισμός μπορεί να επιδιώκει ευρύτερη αντιπροσώπευση για ένα υποκείμενο που ο ίδιος κατασκευάζει, έχει μια ειρωνική συνέπεια: οι φεμινιστικοί στόχοι κινδυνεύουν να ναυαγήσουν, αφού αρνούνται να λάβουν υπόψη τις συστατικές δυνάμεις των ίδιων των αντιπροσωπευτικών αξιώσεων τους. Όμως αυτό το πρόβλημα, δεν απαλύνεται μέσω μιας απλής επίκλησης της κατηγορίας των γυναικών για «στρατηγικούς» σκοπούς και έτσι ο φεμινισμός αρθρώνοντας ένα σταθερό υποκείμενο, ο ίδιος γίνεται επιρρεπής σε παρερμηνείες (Butler, 2009).

Για πολλές σύγχρονες θεωρητικές φεμινίστριες, η ίδια η έννοια της γυναίκας είναι το πρόβλημα. «Πρόβλημα» με μεγάλη σημασία διότι, η έννοια της γυναίκας είναι η κεντρική ιδέα για τη φεμινιστική θεωρία. Ωστόσο, είναι μια έννοια που είναι αδύνατον να διατυπωθεί ακριβώς από τις φεμινίστριες. Αυτό, στηρίζεται στη μοντερνιστική αντίληψη για τον εαυτό και το άτομο που έχει κυριαρχήσει στη δυτική σκέψη από το διαφωτισμό η οποία είναι «ακατάλληλη» για τις γυναίκες, υποστηρίζει, ότι η απόρριψη αυτής της έννοιας δεν αποτελεί λύση σε αυτό το ζήτημα, αλλά χρειάζεται να βρεθεί κάτι που θα την αντικαταστήσει. Και παρόλο που η αντικατάστασης της ήταν ευρέως αποδεκτή, σαν στρατηγική υπήρξε ταυτόχρονα αντικείμενο έντονων συζητήσεων. Η κατάσταση αυτή ορίστηκε ως «κρίση ταυτότητας» στη φεμινιστική θεωρία και ο τρόπος που θα επιλυθεί αυτό το ζήτημα θα επηρεάσει βαθιά το μέλλον του φεμινισμού (Hekman, 2004).

5.3 Η έννοια του «σώματος»

Μπορεί να υπάρξει σώμα χωρίς φύλο ή το αντίθετο; Σύμφωνα με την κυρίαρχη επιστήμη το σώμα εκλαμβάνεται ως «μηχανή» και υπάρχουν μοντέλα που παρουσιάζουν το σώμα κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να έχει τη δυνατότητα να παράγει έμφυλες διαφορές. Αυτά τα μοντέλα έχουν χρησιμοποιηθεί για να υπερασπιστούν την

υπάρχουσα έμφυλη τάξη του κοινωνικού φύλου και για να γελοιοποιήσουν το φεμινισμό ή τις φεμινιστικές ιδέες για τους έμφυλους ρόλους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι μελέτες για τα υψηλότερα επίπεδα βίας μεταξύ των ανδρών από ότι μεταξύ των γυναικών, όπου η παραπάνω θεωρία για το σώμα θα μπορούσε μόνο να διακρίνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των ανδρών για αναπαραγωγικές σκοπούς. Τέτοιου είδους θεωρίες δεν μπορούν (δεν θέλουν) να δούν στρατιωτικούς θεσμούς, συλλογικούς αγώνες, έμφυλα συμφέροντα ή πολιτιστικούς ορισμούς του άνδρα και της γυναίκας. Η ιστορική έρευνα για του T. Laqueur έχει δείξει ότι οι επιστημονικές αντιλήψεις για τις σωματικές διαφορές αλλάζουν ιστορικά. Η υπόθεση ότι τα ανθρώπινα σώματα χωρίζονται σε δύο αντίθετους, διαφορετικούς τύπους γενικεύτηκε το 19^ο αιώνα ενώ μέχρι και το 18^ο αιώνα η έμφυλη διαφορά, οι σχέσεις εξουσίας δηλαδή, ανάμεσα στα φύλα δε θεμελιωνόταν στη διαφορετική φύση/ανατομία ανδρών/γυναικών, στο βιολογικό φύλο αλλά στο «κοινωνικό φύλο» (Laqueur, 2003).

Μέχρι και σήμερα, στις διάφορες θεωρίες, το φύλο συνήθως ερμηνεύεται ως προερχόμενο εκ του σώματος. Το σωματικό (ανατομικό) φύλο θεωρείται ως προ-χρονολόγηση του πολιτισμού, όπως η αιώνια δυαδικότητα του αρσενικού-θηλυκού. Για όσους υποστηρίζουν ότι το σώμα είναι σεξουαλικά διαφορετικό και ότι αυτό είναι η βάση του φύλου, η Butler αντιτάσσει ότι παρ' ότι τέτοιες διαφορές που υπάρχουν δεν χρειάζεται εν τούτοις να τους αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία. Η ίδια εξωτερικοποιεί τα πάντα για τον εαυτό και την ταυτότητα (συμπεριλαμβανομένου και του σώματος και του εσωτερικού ψυχισμού) και θεωρεί ότι είναι μια πολιτισμική, κοινωνική κατασκευή που αποτελείται από τις ιδιαίτερες κοινωνικο-ιστορικές μορφές της εξουσίας.

Η Beauvois υποστήριζε, ότι «γυναίκα δε γεννιέσαι, γίνεσαι» και πίστευε ότι η κατηγορία «γυναίκα» είναι μια ιστορική ιδέα και όχι ένα φυσικό γεγονός, υπογραμμίζοντας με σαφήνεια τη διαφορά ανάμεσα στην κοινωνική και βιολογική ιστορικότητα και των δύο φύλων, αλλά και την πολιτιστική ερμηνεία ή σημασία της εν λόγω ιστορικότητας (Butler, 2008). Για να γίνεις γυναίκα, σύμφωνα με τη διάκριση αυτή, η ιστορικότητα δεν έχει κανένα νόημα, αλλά «για να είσαι γυναίκα» πρέπει «να έχεις γίνει γυναίκα», να «αναγκάσεις» δηλαδή, το σώμα σου να συμμορφωθεί με μια ιστορική ιδέα της «γυναίκας», να προκαλέσεις το σώμα για να γίνει ένα πολιτιστικό σύμβολο. «Γίνομαι γυναίκα» σημαίνει υλοποιώ τον εαυτό σε μια ιστορικά οριοθετημένη δυνατότητα, ως ένα

διαρκές και επαναλαμβανόμενο σωματικό έργο. Το σημαντικότερο εμπόδιο για την απελευθέρωση της γυναίκας, σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση δεν είναι το βιολογικό της φύλο, αλλά μάλλον, ολόκληρη η διαδικασία με την οποία κατασκευάζεται η θηλυκότητα στην κοινωνία (Connell, 2006).

Ωστόσο, στην ανάλυση της Butler, το σώμα είναι μια έμφυλη απόδοση, η οποία συγκροτείται κοινωνικά ως η ουσία του φύλου, δεδομένου ότι είναι ένα άθικτο, ανέγγιχτο θεμέλιο που είναι πολιτισμικά ισχυρό. Η Butler ισχυρίζεται ότι το σώμα είναι ένα πολιτιστικό προϊόν και κανείς μπορεί να δει το σωματικό φύλο και την ίδια την ανατομία μέσα από το πρίσμα των επιτελεστικών ερμηνειών των διαφορών φύλου. Πράγματι στην ανάλυσή της ακλουθώντας μια αντίστροφη πορεία, ισχυρίζεται ότι το κοινωνικά κατασκευασμένο φύλο δημιουργεί το ανατομικό φύλο, υπό την έννοια ότι το πρώτο συσχετίζει το δεύτερο σχετικό με την κοινωνική πρακτική. Και εφόσον το κοινωνικό φύλο δεν προκύπτει αυτόματα από το ανατομικό φύλο, τότε και το κοινωνικό φύλο μπορεί να αναφέρεται σε περισσότερες κατηγορίες από τις δύο που ορίζει τη δυαδική διάκριση ανδρών-γυναικών.

Εμπνεόμενη από το έργο του Foucault επεξεργάστηκε το «φυσικό» σώμα, ως το φυσικοποιημένο προϊόν σχηματισμών λόγου και σχέσεων εξουσίας. Κάνει σαφές, ότι το σώμα δεν είναι μια «βουβή ιστορικότητα», δηλαδή, ένα απλό γεγονός της φύσης, αλλά, όπως και το φύλο, παράγεται μέσα από συζητήσεις και δεν υπάρχει κάτι που να δείχνει ότι δεν υπάρχει κάποιο όργανο πριν από την πολιτισμική επιγραφή. Αυτό οδηγεί στην διατύπωση ότι το κοινωνικό φύλο όπως και το βιολογικό μπορούν επιτελεστικά να επανα-βεβαιώνουν τον κατασκευασμένο χαρακτήρα τους και όχι την ιστορικότητα τους, δηλαδή το γεγονός της ύπαρξής τους.

Συγκεκριμένα, προσέγγισε τις έμφυλες κατηγορίες ως «κανονιστικές μυθοπλασίες» που παράγονται μέσα από επαναλαμβανόμενες κοινωνικές τελετουργίες της εξιδανικευμένης κανονικότητας, οι οποίες παραμένουν, αναπόφευκτα, ανοιχτές σε πρακτικές της κριτικής ανασήμανσης του ηγεμονικού λόγου. Ξεκίνησε λοιπόν, να θεωρητικοποιεί το φύλο ως παραστασιακή επιτέλεση δηλαδή ως κοινωνικό δράμα που αποκρυσταλλώνεται στο χρόνο, μέσω της επιτελεστικής επανάληψης (performative reiteration) των σωματικών πρακτικών (Butler, 2008).

Η πραγματικότητα είναι επιτελεστική, που σημαίνει, με απλά λόγια, ότι είναι πραγματική μόνο στην περιοχή που εκτελείται-διαμορφώνεται. Ορισμένα είδη

πράξεων ερμηνεύονται συνήθως ως εκφραστικός πυρήνας του φύλου ή της ταυτότητας και οι πράξεις αυτές είναι σύμφωνες με την αναμενόμενη ταυτότητα φύλου. Η διάκριση μεταξύ έκφρασης και παραστατικότητας έχει μεγάλη σημασία. Εάν τα χαρακτηριστικά των φύλων, οι πράξεις και οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους ένα άτομο δείχνει ή παράγει την πολιτισμική σημασία τους, είναι επιτελεστικά/παραστατικά, τότε δεν υπάρχει προϋπάρχουσα ταυτότητα με την οποία θα μπορούσε να μετρηθεί μια πράξη ή ένα χαρακτηριστικό, δεν υπάρχουν δηλαδή, αληθείς ή ψευδείς, πραγματικές ή στρεβλές πράξεις του φύλου (Butler, 1988). Έτσι, μια διατύπωση για το φύλο, αποκαλύπτεται σαν μια κανονιστική φαντασία που παράγεται μέσω συνεχών κοινωνικών επιδόσεων, που σημαίνει, ότι οι έννοιες του ουσιώδους φύλου, (μια «αληθινή» αρρενωπότητα ή θηλυκότητα) συγκροτούνται επίσης, ως μέρος με μια στρατηγική, με την οποία η επιτελεστική διάσταση του φύλου δεν είναι ορατή (Butler, 1988).

Προκειμένου, να καταφέρει να στηρίξει τις απόψεις της περί της μη ύπαρξης του βιολογικού φύλου και κατ' επέκταση και του κοινωνικού, κατέρριψε τη διάκριση βιολογικού/κοινωνικού φύλου. Όλα τα σώματα φορείς, είναι έμφυλα από την αρχή της κοινωνικής τους ύπαρξης (δεν υπάρχει κάτι που να μην είναι κοινωνικό), πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει «φυσικό σώμα» που να προϋπάρχει της πολιτισμικής του επιγραφής. Αυτό φαίνεται να οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι το φύλο δεν είναι κάτι που υπάρχει αυτούσιο αλλά είναι κάτι που «κάνει κάποιος», μια πράξη, ή ακριβέστερα, μια ακολουθία πράξεων, ένα «πράττειν» παρά ένα «είναι» (Salih, 2002).

Προχωρώντας τον παραπάνω συλλογισμό θα μπορούσαμε να πούμε ότι και τα δυο (κοινωνικό και βιολογικό φύλο) είναι το επαναλαμβανόμενο στυλιζάρισμα του σώματος, ένα σύνολο επαναλαμβανόμενων πράξεων μέσα σε ένα ιδιαίτερο άκαμπτο κανονιστικό πλαίσιο. Η Butler δεν ισχυρίζεται ότι το φύλο είναι μια απλή διαδικασία, ούτε ότι το άτομο είναι ελεύθερο να επιλέξει το «φύλο» του. Αντιθέτως το «σενάριο» είναι ήδη καθορισμένο από το πλαίσιο και έτσι το υποκείμενο έχει έναν περιορισμένο αριθμό «κοστουμιών» από τα οποία του επιτρέπεται απλώς να κάνει μια περιορισμένη επιλογή στυλ των δύο φύλων (Salih, 2002).

Η ιδέα της επιτελεστικότητας, που συναντήσαμε και προηγουμένως, δηλώνει ότι το φύλο είναι πάντα ένα «πράττειν», αυτή όμως η πράξη δεν προέρχεται συνειδητά από κάποιο υποκείμενο, που προϋπάρχει της πράξης (Salih, 2002). Όταν λέμε, ότι η

ταυτότητα είναι επιτελεστική εννοούμε ότι συντελείται μέσα από τις εκφράσεις, των οποίων είναι αποτέλεσμα. Αυτή η δήλωση βέβαια, προκαλεί κάποια σύγχυση- πώς μπορεί να υπάρξει παράσταση, χωρίς ηθοποιούς; Στην πραγματικότητα η Butler δεν ισχυρίζεται ότι το φύλο είναι μια παράσταση, πραγματοποιώντας μια διάκριση ανάμεσα στην απόδοση και την επιτελεστικότητα. Αυτή την διάκριση τη θεωρεί απαραίτητη, διότι χρειάζεται να λάβουμε υπόψη μας, ότι η απόδοση προϋποθέτει ένα προϋπάρχον υποκείμενο, ενώ η επιτελεστικότητα αμφισβητεί ακόμα και αυτή την ίδια την έννοια του υποκειμένου.

Η αιτιακή και ιεραρχική αντίθεση «παθητική φύση/ενεργητικός πολιτισμός» τίθεται υπό κριτική εξέταση στο πλαίσιο της επιτελεστικής θεώρησης του φύλου η οποία δεν επιδιώκει να επιβεβαιώσει την υλική διάσταση (τις υλικές συνθήκες) της έμφυλης κατασκευής. Αντίθετα, θέτει υπό αίρεση την οντολογική βεβαιότητα που διέπει τη συμβατική επιστημολογία της υλικής/σωματικής υπόστασης του φύλου, επιθυμώντας να αποσυναρμολογήσει το πολιτισμικό στερεότυπο της θηλυκοποίησης της ύλης (Butler, 2008).

Το έργο της Butler «Σώματα με σημασία» αποτελεί σταθμό στην ιστορία της φεμινιστικής σκέψης και θα μπορούσαμε να πούμε ότι σηματοδοτεί την επιστημολογική μετατόπιση από τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής του φύλου στη θεωρία της επιτελεστικής υλοποίησης του φύλου. Στη θέση της κοινωνικής κατασκευής που τείνει να εκλαμβάνει ως δεδομένη την υλικότητα του φύλου, αντιπροτείνει την αναλυτική ματιά που δίνει έμφαση στις ίδιες τις διαδικασίες που ορίζουν και οριοθετούν την επικράτεια αυτής της υλικότητας (Butler, 2008). Κεντρικό ερώτημα αυτής της επεξεργασίας είναι, πώς μπορούμε να αναπτύξουμε μια φεμινιστική θεωρία του σώματος, που αν και εκκινεί από τις παραδοχές της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, διερευνά τα όρια του κονστρουκτιβισμού και προχωρά στην θεωρητική αποτίμηση της ίδιας της υλικότητας του σώματος- δεν αφήνει δηλαδή, εκτός θεωρητικής πραγμάτευσης την «ύλη» του φύλου.

Το ερώτημα όμως που θέτουν διάφορες φεμινίστριες θεωρητικοί είναι η εξής: είναι δυνατόν να μην «υπάρχει» σώμα πριν από την πειθαρχική ενστάλαξη του «κανονικού» και πριν από την επιβεβλημένη αποποίηση μη καθιερωμένων έμφυλων πρακτικών; Η Butler θεωρεί αυτές τις διατυπώσεις ως παρερμηνευτικές, απλουστευτικές και μηχανιστικές αναγνώσεις. Το σώμα κατά τον συλλογισμό της, αποτελεί ένα πεδίο

διαρκών και δυναμικών σχέσεων εξουσίας, ταύτισης, διαφοράς και εκτοπισμού. Αναθεωρεί ριζικά λοιπόν, την προβληματική του σώματος, εκλαμβάνοντας την υλικότητα «ως αποτέλεσμα της εξουσίας, ίσως το πιο παραγωγικό αποτέλεσμα της εξουσίας». Υπό αυτή την έννοια, επεξεργάζεται την ιδέα της ύλης, μιας ύλης όμως, που δεν εκλαμβάνεται ως τοποθεσία ή επιφάνεια αλλά ως διαδικασία υλοποίησης, η οποία σταθεροποιείται στη διάρκεια του χρόνου ώστε να παράγει ως αποτέλεσμα, αυτό που ονομάζουμε «ύλη» (Butler, 2008).

Η Butler στέκετε απέναντι σε οποιαδήποτε επιχειρηματολογία περί έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς, η οποία επικαλείται μια δεδομένη εκ των προτέρων, στατική και κοινωνικά ουδέτερη, υλική σωματικότητα, μια υλική σωματικότητα που προηγείται των σχηματισμών του λόγου για το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Υποστηρίζει ότι η υλικότητα του έμφυλου σώματος παράγεται μέσα σε πειθαρχικά καθεστώτα λόγου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της επιτελεστικότητας του φύλου, όπως αναφέρθηκε. Η υλικότητα δεν θα πρέπει να παραπέμπει σε ένα προ-υπάρχον «ταυτοτικό» υποκείμενο, που είτε υιοθετεί πειθήνια είτε αποποιείται κατά βούληση τις διάφορες, διαθέσιμες πολιτισμικές εκφορές του φύλου (Butler, 2008).

Συνεχίζοντας, η Butler αποδομεί τη ριζική διάκριση μεταξύ λόγου και υλικότητας. Ειδικότερα, εξετάζει κριτικά τη συμβατική επιστημολογική παραδοχή που θεωρεί την υλικότητα οντολογικά διακριτή μέσα στο λόγο. Το έμφυλο σώμα, υποστηρίζει, δεν είναι απλώς και μόνο θέμα της γλώσσας, αλλά ούτε και μπορεί να είναι πλήρως αποσυνδεδεμένο από αυτήν επειδή, δεν είναι μόνο αδύνατο να εξέλθουμε της γλώσσας προκειμένου να συλλάβουμε την υλικότητα, αλλά και κάθε απόπειρα αναφοράς μας σε κάποια υλικότητα επιτελείται μέσω μιας (γλωσσικής) διαδικασίας σήμανσης και σημασιοδότησης, από την οποία αυτή η υλικότητα δεν μπορεί να αποδεσμευτεί πλήρως (Butler, 2008).

Συμπερασματικά λοιπόν, υλικότητα και γλώσσα συνυφαίνονται και αλληλοεξαρτώνται, αν και δεν ανάγονται πλήρως η μια στην άλλη: καμία δεν υπερκαλύπτει την άλλη και καμία δεν προηγείται της άλλης, δεν είναι με άλλα λόγια ούτε εντελώς ταυτόσημες ούτε ριζικά διαφορετικές μεταξύ τους. Προκειμένου να διερευνήσει τον περίπλοκο αυτό αμοιβαίο χαρακτήρα τους, η Butler, έθεσε το ζήτημα της *σωματικής υλικότητας*, πώς συνδέεται δηλαδή, η υλικότητα των σωμάτων με την υλικότητα της γλώσσας. Αντιστεκόμενη σε κάθε λογική πρόσληψη της σωματικής

υλικότητας ως δεδομένης, επιχειρεί να αναλύσει με ποιο τρόπο τα σώματα υλοποιούνται, πώς παίρνουν τη μορφή μέσω της οποίας σημαίνεται διακριτικά η υλική τους υπόσταση και διαπιστώνει ότι αυτή η δια-μόρφωση των ορίων του σώματος πραγματοποιείται μέσω απαγορεύσεων, εκτοπισμών και απωλειών.

Σε κάποιες θεωρίες, η ιδέα ότι το φύλο είναι κατασκευασμένο υποδηλώνει έναν ντετερμινισμό σχετικά με τα έμφυλα νοήματα τα οποία εγγράφονται σε σώματα που είναι ανατομικά διαφοροποιημένα. Τα σώματα αυτά κατανοούνται ως παθητικοί δέκτες ενός πολιτισμικού νόμου. Όταν λοιπόν, ο εκάστοτε «πολιτισμός», που «κατασκευάζει» το φύλο γίνεται αντιληπτός με τους όρους ενός τέτοιου νόμου ή συνόλου νόμων, τότε το φύλο φαίνεται να είναι τόσο καθορισμένο και παγιωμένο όσο ήταν και στο πρότερο «βιολογικό» σχήμα με τη διαφορά ότι σε αυτή την περίπτωση, «πεπρωμένο» δεν είναι η βιολογία, αλλά ο πολιτισμός (Butler, 2009).

Η Butler ασκεί επίσης κριτική στις φαινομενολογικές θεωρήσεις της ενσωμάτωσης ή της σωματοποίησης, οι οποίες λαμβάνουν ως δεδομένη τη διχοτομία μεταξύ της προϋπάρχουσας αδρανούς σωματικής υλικότητας και της σημαίνουσας κοινωνικότητας. Όπως προαναφέρθηκε, το σώμα δεν έχει οντολογική υπόσταση πριν, έξω ή πέρα από τις κοινωνικές πρακτικές και πολιτικές ρυθμίσεις που το συγκροτούν μέσα στο πλαίσιο της έμφυλης ετεροκανονιστικής ιεραρχίας (Butler, 2008). Το φύλο εγκαθιδρύεται συνεχώς μέσω μιας τελετουργικά τυποποιημένης, αν και πάντοτε ατελούς- επανάληψης σωματικών στάσεων, τις οποίες υπαγορεύει το εξιδανικευμένο πρότυπο της έμφυλης κανονικότητας. Αναθεωρεί ριζικά την προβληματική του σώματος εκλαμβάνοντας την υλικότητα «ως αποτέλεσμα της εξουσίας. Ανασκευάζει έτσι, τις ανεπάρκειες των απλοϊκών εκείνων εκδοχών του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, οι οποίες εκλαμβάνουν το κοινωνικό ως κατασκευή που εγγράφεται και οικοδομείται εκ των υστέρων πάνω σε μια προϋπάρχουσα, προ-κοινωνική σωματική ύλη⁵³. Επιπλέον, η κριτική της στρέφεται και στις θετικιστικές και μηχανιστικές θεωρήσεις που εκλαμβάνουν το σώμα ως υλικό υπόβαθρο της κοινωνικοποίησης και ως οντολογική βάση και προϋπόθεση κάθε εμπρόθετης δράσης (Butler, 2009). Υποστηρίζει μια εννοιολογική πρόσληψη της έμφυλης κατασκευής στην οποία εμπεριέχεται με δυναμικό τρόπο η υλικότητα του σώματος, όχι με την

⁵³ Στις θεωρήσεις αυτές, το σώμα αντιπροσωπεύει την αδρανή, παθητική υλικότητα που προηγείται του λόγου και της εξουσίας και που παίρνει μορφή και νόημα από την ενεργητική επέμβαση της κοινωνικής συνθήκης.

έννοια της οντολογικής βεβαιότητας αλλά με την έννοια της διαρκούς επιτελεστικής υλοποίησης των εκάστοτε ιδεωδών.

Η στρατηγική μετατόπιση της ταυτότητας αλλά και η ιδέα της σωματικής επιτελεστικότητας της Butler συνδέεται ρητά με τον όρο «queer». Το έργο της με αυτόν τον τρόπο αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο μεταξύ των σύγχρονων μελετών για το φεμινισμό, το φύλο και τη σεξουαλικότητα.

5.4 Queer Feminism

«Queer»⁵⁴ ή «Queer Theory» είναι ένας όρος που αναφέρεται στη μεταμοντέρνα στροφή των σπουδών σεξουαλικότητας. Συχνά στις μέρες μας, χρησιμοποιείται ως περιγραφικός όρος, τόσο από το ευρύ κοινό αλλά όσο και την επιστημονική κοινότητα, προκειμένου να προβάλλει και να εξετάσει μη- κανονιστικές σεξουαλικές μειονότητες ή με άλλα λόγια τους αναφερόμενους ως LGBTI⁵⁵. Να σημειωθεί ότι υπάρχουν πολλές και διαφορετικές εκδοχές της ιστορίας του όρου «queer theory», με διαφορετικές αφετηρίες και εκφάνσεις. Η γέννηση της μπορεί ίσως, να θεωρηθεί ότι βρίσκεται στο επιχείρημα του Foucault ότι η σεξουαλικότητα είναι μια παραγωγή λόγου και όχι μια φυσική κατάσταση (Cossman, 2012). Οι σπουδές της Queer σεξουαλικότητας όπως ο queer-φεμινισμός, οι μετα-αποικιακές μελέτες και οι μεταμοντέρνες σπουδές γενικά, εστιάζουν σε αυτό που έχει αποκλειστεί και υποτιμηθεί μέσω των δυαδικών ταυτοτήτων έχοντας σαν σκοπό να τονίσουν τον κοινωνικά περιοριστικό και συνθετικό χαρακτήρα αυτών των ταυτοτήτων. Εισάγοντας την έννοια «queer» στον ακαδημαϊκό χώρο και στις συζητήσεις προτείνεται μια ρήξη και ταυτόχρονα μια συνοχή με τις παλιότερες κατηγορίες lesbian/gay (Filax, Sumara, Davis, Shogan, 2005). Μια τέτοια εκτίμηση συνεπάγεται κατ' ανάγκη την αποδόμηση αμοιβαίων τμημάτων των δυαδικών ταυτοτήτων, όπως άνδρες/γυναίκες ή ετεροφυλόφιλος/ομοφυλόφιλος.

⁵⁴ Ο όρος με την ευρεία χρήση του μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει τις διάφορες εκδοχές της έννοιας των μη-ετεροφυλόφιλων. Όπως ο όρος «ομοφυλόφιλος», έχει αντικατασταθεί από τον όρο «γκέι» και στη συνέχεια από το «γκέι και λεσβίες» της δεκαετίας '70, έτσι και η «queer» έχει γίνει πλέον η λέξη των «ημερών». Η ιστορία του όρου queer έχει πολύ λιγότερη θετική σημασία. Βασίζεται σε μια μακρά ιστορία ως επί τον πλείστον στην «καταχρηστική» χρήση του τουλάχιστον από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Πράγματι, αυτή η αρνητική ιστορία σημαίνει ότι παραμένει για μερικούς, ένας αμφιλεγόμενος όρος. Η «queer theory» λοιπόν αναφέρεται σε αυτό το πλαίσιο, σε μετασχηματισμούς στη θεωρία και την πολιτική από τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

⁵⁵ Lesbian, Gay, Bisexual, Transsexual-transgender, Intersexual.

Η queer θεωρία καθιστά προβληματικές και ιστορικοποιεί τις θεμελιώδεις παραδοχές όλων των κατηγοριών που η επιστημονική έρευνα λαμβάνει ως δεδομένες και ενδιαφέρεται κυρίως για το πώς συγκεκριμένες μορφές έμφυλης σεξουαλικότητας έχουν κάποια υπεροχή έναντι κάποιων άλλων (Filax, Sumara, Davis & Shogan, 2005). Τέτοιας φύσεως, ερωτήματα είναι που καθοδηγούν την έρευνα, επικεντρώνοντας στην ανάδειξη των προσωπικών εμπειριών και στον τρόπο κατασκευής των συλλογικών ή ομαδικών ταυτοτήτων. Με «δάνεια» από «γειτονικές» θεωρητικές και πολιτικές περιοχές και διασυνδέσεις με φεμινιστικές και gay/lesbian θεωρίες και μελέτες η queer θεωρία προσπαθεί να εγείρει προβληματισμούς και να υπερβεί τις ιδεολογικές έννοιες της διάκρισης που παράγονται από τις έννοιες gay, λεσβία, κ.τ.λ.

Μαζί με την queer θεωρία έκανε και την εμφάνιση του και ο τρανς-φεμινισμός (transfeminism) ή αλλιώς transgender feminism. Ως βασικά σημεία του τρανς-φεμινισμού (transfeminism⁵⁶) θεωρούνται, πρώτον ότι ο καθένας χρειάζεται να έχει τη δυνατότητα να καθορίζει τη δική του ταυτότητα που θα χαίρει του σεβασμού της κοινωνίας και δεύτερον πρέπει να έχει τη δυνατότητα της πλήρους ελευθερίας στην λήψη αποφάσεων, που αφορούν το ίδιο του το σώμα (Beasley, 2005). Πρέπει δηλαδή, να δοθεί η ελευθερία στα άτομα να κατασκευάζουν τη δική τους ταυτότητα φύλου, χωρίς την παρεμβολή του ιατρικού κατεστημένου και χωρίς την παρέμβαση του «πολιτισμού» γενικότερα (Krolokke & Sorensen, 2006). Οι transgender feminists στα πλαίσια του τρίτου ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος, αντιστέκονται σε όλες τις ουσιοκρατικές έννοιες και ειδικότερα αυτήν της ταυτότητας. Η ιδέα της trans-versal πολιτικής και της trans-genderism αμφισβητεί τα ίδια τα θεμέλια του φεμινισμού, εκθέτοντας μια transfeminist προοπτική που μπορεί να χρησιμεύσει ως θεωρητικό και μεθοδολογικό προκείμενο για την σταθερή ακαδημαϊκή «δημιουργικότητα». Εστιάζοντας στις πολύπλοκες αρθρώσεις των φύλων που συνιστούν τη σεξουαλική ταυτότητα, οι θεωρητικοί του trans-feminism ανέδειξαν τις δυνατότητες κατανόησης της (σεξουαλικής) ταυτότητας, που κινούνται πέρα από τις συμβατικές κατηγορίες φύλου (Davies, 2004).

Παρ' όλα αυτά έχει παρατηρηθεί, μια άνιση προσοχή της queer θεωρίας στην αποδόμηση ορισμένων κοινωνικών ταυτοτήτων έναντι άλλων, το οποίο μπορεί να αντιπροτείνει ένα απελευθερωτικό πρόταγμα. Για παράδειγμα ενώ το φύλο

⁵⁶ Το πρόθεμα trans- εδώ, χρειάζεται να το δούμε ως μια μεταφορά των προσεγγίσεων που βασίζονται στη οπτική ότι το φύλο πάντα «επανατοποθετείται» και βρίσκεται σε μια δυναμική σχέση.

απεικονίζεται συνήθως, ως κοινωνικό τέχνασμα και τείνει να αγνοηθεί ή να αγνοηθεί στις ανατρεπτικές λόγου αναφορές της, η σεξουαλικότητα από την άλλη παραμένει στο επίκεντρο, σχετικά ανέγγιχτη, ως θεμελιώδης και απαραίτητη κατηγοριοποίηση, με αποτέλεσμα να ενισχύεται παραδόξως, η κοινωνική της κατασκευή.

Η Butler, όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, είχε ως κεντρικό θέμα το σώμα, το φύλο και την κατασκευή του αλλά η σεξουαλικότητα, ως θέμα ανάλυσης παρέμενε στα αζήτητα και εδώ ακριβώς υπεισέρχεται η queer θεωρία. Αναπτύχθηκε δηλαδή, ως μια «ανάκριση» και αποδόμηση των πολλαπλών λόγων παραγωγής της σεξουαλικότητας, που επιδιώκει να αποφυσικοποιήσει τις αναμενόμενες συνδέσεις ανάμεσα στη σεξουαλικότητα, το φύλο και την επιθυμία που ως σήμερα εθεωρούντο δεδομένες (Cossman, 2012).

Η queer θεωρία, στα πλαίσια του τρίτου κύματος και της μεταμοντέρνας σκέψης ασκεί κριτική στις μετα-αφηγήσεις της ταυτότητας και στις καθολικές, ομοιογενείς και σταθερές κατηγορίες του φύλου και της σεξουαλικότητας τις οποίες όχι μόνο δεν επιβεβαιώνει αλλά αντιμετωπίζει ως απολύτως κοινωνικά κατασκευασμένες και ασυνάρτητες. Φέρνει δηλαδή, μια νέα προοπτική στην κοινωνική επιστημονική έρευνα, η οποία επηρεασμένη από την οπτική του μεταδομισμού⁵⁷, αντιλαμβάνεται την υποκειμενικότητα και το λόγο με διαφορετικό τρόπο (Filax, Sumara, Davis & Shogan, 2005).

Η «Queer Theory» σηματοδοτεί την ανατροπή της ταυτότητας ως κάτι συνεκτικό, σταθερό και φυσικό και επιλέγει την αποφυσικοποίηση, ως κύρια στρατηγική της παίρνοντας μια κρίσιμη απόσταση από την πολιτική της ταυτότητας (π.χ. gay) και ασκώντας γενικότερη κριτική στις θεωρίες και τις πολιτικές της ταυτότητας (Maricunni, 2010). Τα ερωτήματα που θέτει μπορεί να είναι κοινωνιολογικά: πώς οι gay, lesbian, transgender και οι ετεροφυλόφιλες ταυτότητες κατασκευάζονται κοινωνικά και αστυνομεύονται; ή πώς ο καπιταλισμός και η παγκοσμιοποίηση έχει επηρεάσει την ανάπτυξη των δύο φύλων, δύο σεξουαλικότητων; - , ανθρωπολογικά: τι νοήματα/έννοιες δημιουργούν εκείνοι που προσδιορίζονται σε διαφορετικές σεξουαλικές κατηγορίες και τι αντίκτυπο έχουν αυτά στην καθημερινή ζωή τους και τις εμπειρίες τους; ή ιστορικά: ποιες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες οδήγησαν

⁵⁷ Η μεταδομιστική θεωρία παρέχει μια κριτική του υποκειμένου, αμφισβητώντας τη σταθερότητα των κατηγοριών οι οποίες θεωρούνται φυσιολογικές.

σε συγκεκριμένες απόψεις της σεξουαλικότητας και του φύλου (Filax, Sumara, Davis & Shogan, 2005);

Η queer θεωρία, αναλύει την ομοφυλοφιλία ως μέρος μιας εξουσίας, μιας κατεστημένης γνώσης και όχι ως κοινωνική ταυτότητα μιας «μειονότητας» και επιδιώκει να με το έργο της στη διατάραξη της υπάρχουσας κατάστασης και στην αποσταθεροποίηση του εδραιωμένου πολιτισμικού καθεστώτος. Αλλά για ποιο σκοπό; Ποια είναι η πολιτική θέση της queer θεωρίας; Η αποδομητική κριτική της στόχο έχει να απελευθερώσει τις δυνατότητες για σωματικές, σεξουαλικές και κοινωνικές εμπειρίες που έχουν περιθωριοποιηθεί από το κυρίαρχο καθεστώς. Η «κοινωνική επιδίωξη» της queer θεωρίας είναι να συμμαχήσει με τις πολλαπλασιαζόμενες όψεις της προσωπικής και κοινωνικής διαφοράς που διαφέρει σε πολλά σημεία από τις «διαφορετικότητες» που ανέκυψα στις συζητήσεις για το φύλο και τη φυλή. Στην τελευταία περίπτωση η διαφορά συχνά παρέμενε δεμένη με μια πολιτική ταυτότητα, καθώς στόχος ήταν να «επικυρώσει» περιθωριοποιημένα άτομα και κοινότητες. Δηλαδή η κριτική με πολιτισμικούς όρους των έγχρωμων ανθρώπων δεν αποδομεί τις κατηγορίες ταυτότητας αλλά προσπαθεί να πολλαπλασιάσει τις ταυτότητες των πολιτικών απόψεων (Seidman, 1995).

Πρόθεση της queer θεωρίας, είναι να καταδείξει, ότι οι υποθέσεις για τις κατηγορίες ταυτοτήτων βασίζονται σε ψευδώς ομαλοποιημένες, φυσικοποιημένες βάσεις, αποκαλύπτοντας έτσι την αυθαιρεσία των κοινωνικών κατηγοριών (Beasley, 2005). Επιπλέον, αναδεικνύοντας τις κατασκευασμένες ταυτότητες π.χ. gay, διαφαίνεται η χρήση τους ως διορθωτικές-επανορθωτικές της ετεροκανονικότητας. Με αυτό τον τρόπο επιτρέπει στον ετεροκανονιστικό λόγο να παραμένει αναλλοίωτος, και να καθορίζει τις σεξουαλικές ταυτότητες, αναπαράγοντας την ιδεολογία της ετεροκανονιστικής κοινωνίας. Ως εκ τούτου, αποτέλεσμα αυτών των κατηγοριών είναι να δημιουργούν μια κανονική ταυτότητα στην βάση των δύο φύλων.

Εν ολίγοις, η queer theory⁵⁸ προκύπτει από την πολιτική της σεξουαλικότητας (γκέι και λεσβιακή πολιτική), καθώς και σε κάποιο βαθμό από τη φεμινιστική πολιτική (αν και αυτό λιγότερο αναγνωρίζεται). Αναπτύχθηκε ως μια «ειδική» άποψη στη δεκαετία

⁵⁸ Στον ακαδημαϊκό χώρο η έννοια queer μπορεί να σημαίνει μελέτες χωρίς κανονιστικό πλαίσιο για μειονοτικές σεξουαλικότητες ή ακόμα και μελέτες που μπορεί απλά να αναφέρονται στην ομοφυλοφιλία. Με άλλα λόγια μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένας άλλος όρος για τους ομοφυλόφιλους και τις λεσβίες.

του 1990 και εστίασε επάνω σε μια πληθώρα πιθανών συνδυασμών του αυτό-σηματισμού (Beasley, 2005). Πρόκειται δε, για μια θεωρία διαταραχής, που προκαλεί σύγχυση. Με άλλα λόγια, η θεωρητικοποίηση της queer ασχολείται με την «ανάμειξη» των παραδοσιακών παραδοχών σχετικά με τους δήθεν αναπόφευκτους συνδυασμούς χαρακτηριστικών, με τους συνδυασμούς του εαυτού (όπως το αρσενικό φύλο συνδέεται αναπόφευκτα με τους άνδρες, το αρσενικό ανατομικά φύλο συνδέεται με την επιθυμία για το «αντίθετο φύλο» και την επιθυμία για το θηλυκό φύλο). Η επίκληση της queer θεωρίας στην διαπερατότητα της κατηγορίας χαρακτηρίστηκε ως μια νέα εξέλιξη σε σχέση με τις περισσότερες μορφές τις Γκεί/Λεσβιακής Σεξουαλικότητας (Gay/Lesbian Sexuality) και των φεμινιστικών πολιτικών (Feminist politics) της δεκαετίας του 1980, λόγω της εμφοτικής τους ενασχόλησης με τον ξεχωριστό χαρακτήρα των ομάδων ταυτότητας.

Η queer θεωρία, συνδέεται με το μεταδομιστικό/μεταμοντέρνο έργο του Foucault, όπως διατυπώθηκε και στην αρχή της ενότητας, με ιδιαίτερη έμφαση στη μετέπειτα δουλεία του για την επαναδημιουργία του εαυτού⁵⁹. Παρόλα αυτά και ο ίδιος επισημαίνει ότι ζητήματα σεξουαλικότητας είναι «οχήματα της εξουσίας», και τα «αποτελέσματα» της είναι θέση αντίστασης⁶⁰. Τα ανθρώπινα υποκείμενα δεν αντιστέκονται στους υφιστάμενους κοινωνικούς κανόνες απλώς με το να φαντάζονται ότι μπορούν να υπάρχουν έξω από την εξουσία. Η εξουσία μπορεί μόνο να προέλθει μόνο μέσω της δημιουργικής ανασυγκρότησης, αυτών των υφιστάμενων στοιχείων στην επαναδημιουργία του εαυτού. Μια τέτοια έμφαση έχει επικριθεί ως ειρωνική, συνεχίζοντας την εμμονή της ταυτότητας και των πολιτικών της ταυτότητας της δεκαετίας του 1980 (Beasley, 2005).

Μια άλλη οπτική της queer θεωρίας είναι ότι δεν αφορά τόσο μια μη-ταυτότητα, αλλά μάλλον μια πολλαπλασιαζόμενη ή διαφορούμενη σεξουαλική ταυτότητα. Επικαλείται δηλαδή, μια επαναστατική σεξουαλική ταυτότητα, αλλά δεν είναι μια επαναστατική ταυτότητα φύλου (Marinucci, 2010). Η queer θεωρία ενώνει όσους θέλουν να αποδομήσουν το φύλο με σεξουαλικές πρακτικές και να επιβεβαιώσουν μια σεξουαλική ταυτότητα που θα είναι διαφορετική από την κυρίαρχη σεξουαλικότητα.

⁵⁹ Ο Foucault όπως και άλλοι μεταμοντέρνοι συγγραφείς σπεύδουν να περιγράψουν τα ανθρώπινα υποκείμενα όσον αφορά την κοινωνική κατασκευή τους από τις σχέσεις εξουσίας και ως εκ τούτου δεν έχουν θεμελιώδη ουσία ή πυρήνα.

⁶⁰ Ο Foucault επισημαίνει, ότι δεν είναι η δύναμη αλλά τα υποκείμενα, το κεντρικό θέμα της έρευνας του.

Άρα το queer θεωρείται μια «κατάλληλη» θεωρία για όσους είναι απρόθυμοι ή «ανίκανοι» να αυτοπροσδιορίζονται με τους καθιερωμένους δυαδικούς όρους. Το να είσαι queer σημαίνει να έχεις αποστασιοποιηθεί από σταθερούς ουσιοκρατικούς ορισμούς και να ζεις σε αντίθεση προς τα ηγεμονικά πρότυπα, ιδιαίτερα για ως προς την καταλληλότητα των σεξουαλικών πράξεων (Showden, 2012). Στο πλαίσιο αυτό, απορρίπτουν τον ουσιοκρατισμό και αποδέχονται την άποψη ότι «οι γυναίκες και οι άνδρες» είναι κατηγορίες που επηρεάστηκαν και εξακολουθούν να επηρεάζονται από τις κοινωνικές διεργασίες. Η αποδοχή αυτή είναι ταυτόχρονα μια πρόκληση για να κατασκευαστούν εναλλακτικές κατηγορίες. Η κατασκευή των εναλλακτικών κατηγοριών ωστόσο, δεν συνεπάγεται αυτομάτως την απόρριψη των προϋπαρχουσών κατηγοριών, αλλά αποτελεί μια στρατηγική αμφισβήτησης της δυαδικότητας και μια στάση άρνησης ή αδιαφορίας απέναντι στη διάκριση αυτή (Maricunni, 2010). Η queer θεωρία είναι μια θεωρία τόσο για τη «ριζική αποδόμησης όσο και για τη «ριζική ανατροπή». Συμπερασματικά λοιπόν, το «queer» είναι ορθότερο να εκλαμβάνεται ως ρήμα, δηλαδή ως ένα σύνολο δράσεων, και όχι ως ουσιαστικό, δηλαδή ως μια ταυτότητα, η οποία ενδεχομένως διαμορφώνεται αυτομάτως μέσω και μέσα από την άσκηση συγκεκριμένων δράσεων.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, για την Butler, η μετατόπιση των κατηγοριών της ταυτότητας, του φύλου και της σεξουαλικότητας προκύπτει μέσα από την άρνηση-ακύρωση των καθορισμένων ταυτοτήτων από το γεγονός ότι η «σεξουαλική διασταύρωση» (sexual crossing) αναμειγνύει-μπερδεύει πολλές, ή τουλάχιστον περισσότερες από μια, ταυτότητες. Η εναλλακτική στρατηγική της επικεντρώνεται στην «υβριδικότητα» και την «ασάφεια» των ισχυρισμών για το σώμα και το φύλο καθώς και στις διασταυρώσεις της σεξουαλικότητας. Οι θέσεις αντίστασης συνίσταται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε εκείνοι που εμπλέκονται σε queer ταυτότητες, να μην καταφεύγουν σε μια απλή προώθηση αντιθετικών κατηγοριών όπως λεσβία.

5.4.1. Κριτική της queer θεωρίας

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, το έργο της Butler χωρίζεται σε διαφορετικές «θεματικές» και δύο βασικά σημεία του είναι η ταυτότητα/ες και η queer θεωρία. Η ανάγκη για κριτική σε τέτοιου είδους θέματα, σίγουρα είναι ατέρμονη και υπάρχουν πολλές φεμινιστικές κριτικές όσον αφορά αυτά τα δύο ζητήματα που

δεν μπορούν να εξεταστούν ξέχωρα, καθώς η έννοια της «ταυτότητας» και το queer περιπλέκονται.

Σε καμία περίπτωση, η δεσπόζουσα θέση του φεμινισμού δεν καταργεί την «ταυτότητα» στο σύνολο της. Αντιθέτως, μέσω της πολιτικής κατηγορίας «γυναίκες», προϋποθέτει ενότητα, στηριζόμενη στις κοινές εμπειρίες, ενώ, από την άλλη πλευρά, η queer θεωρία κινείται ενάντια στις ταυτότητες (Showden 2012). Η «εμμονή» της με την ταυτότητα/ες μετατοπίζει την νεωτεριστική αλήθεια για αυτήν ή απλώς επαναφέρει άλλες μορφές της μοντέρνας καθολικότητας;

Η κριτική του φεμινισμού, αφορά τις «πράξεις», οι οποίες δεν αποκαλύπτουν τίποτα οντολογικά σημαντικό για την υποκειμενικότητα του ατόμου (π.χ. ενός ομοφυλόφιλου). Η κριτική των θεωρητικών στηρίχθηκε και πάλι στις «πράξεις», για να διατυπώσουν ένα ακόμη κεντρικό επιχείρημα: η queer θεωρία αδυνατεί να παράσχει τα πρότυπα με τα οποία μπορεί κάποιος να κρίνει εάν οι πράξεις είναι ανατρεπτικές, κανονιστικές ή στοχεύουν στην πολιτική ενδυνάμωση. Η απλή άσκηση «queer πράξεων», δεν είναι αρκετή για να καταστήσει αυτές τις πράξεις ανατρεπτικές (Beasley, 2005). Επομένως, η queer θεωρία έχει για κάποιους έναν αμφιλεγόμενο χαρακτήρα και για αυτό το λόγο αρνούνται να «περικλείονται» σε αυτόν τον όρο ενώ το γεγονός, ότι οι «νέες» σεξουαλικές ταυτότητες είναι δυνατόν να κατανοηθούν μέσα από την εικόνα των υπαρχόντων, δεν σημαίνει ότι οι «αντάρτες του φύλου» δεν πρέπει να αμφισβητούν τις στενές ετεροσεξουαλικές ταυτότητες. Η L. Segal θυμίζει ότι η συνειδητοποίηση του φύλου είτε είναι κοινωνική είτε επιτελεστική ή δια του λόγου, είναι πολύ μακριά από μια «διάλυση» του φύλου (Davies, 2004).

Συχνά το έργο της Butler τείνει να ερμηνεύεται ως μια στρατηγική που ισοδυναμεί με έναν απλό πολλαπλασιασμό των επιλογών και η ίδια προσπάθησε να αντικρούσει αυτή την ανάγνωση του έργου της. Οι επικριτές της ισχυρίζονται, ότι η πρόθεσή της να προωθήσει την αναπαραγωγή των στυλ ή των ταυτοτήτων στην queer θεωρία, την καθιστά ιδιαιτέρως επιρρεπή στην επανάληψη ενός βολονταριστικού φιλελευθερισμού στον οποίο όλοι «επιλέγουμε» από ένα «supermarket ταυτοτήτων, παρά στον εκτοπισμό των ταυτοτήτων. Δηλαδή, αντί να υπάρξει μια αναίρεση των ταυτοτήτων, η ταυτότητα εμφανίζεται, ότι πρέπει να υποβληθεί σε μια αναγέννηση, σε μια διαρκή αναπαραγωγή η οποία θα είναι διαθέσιμη ασταμάτητα (Beasley, 2005).

Αυτός ο φιλελεύθερος, «εκτός νόμου» ατομικισμός δεν αποτελεί έκπληξη και συχνά συνοδεύεται από την επιστροφή στις μοντέρνες ιδέες. Η έμφαση στην αποσταθεροποίηση των κατασκευών των φύλων, δηλαδή, η στροφή μακριά από τον ομαδικό προσδιορισμό με βάση άνδρες/γυναίκες/gay/lesbian θεωρείται το μέσο για να «είσαι απλά ένα άτομο». Με άλλα λόγια, η queer συχνά, προτείνει την επιλογή από μια σειρά γνωρισμάτων ταυτότητας, προκειμένου να διαμορφώσει μια προσαρμοσμένη, δήθεν αυθεντική ατομικότητα (selfhood) πέρα από τις επιβαλλόμενες κατηγορίες, μια απογυμνωμένη στο πλαίσιο της ατομικότητας. Η επιστροφή στον «άνθρωπο» και το «άτομο» ακούγεται σαν μια περίεργη επιστροφή στον φιλελεύθερο μοντερνισμό και την ελευθεριακή καθολικότητα ως προς ορισμένα σημεία τουλάχιστον (Beasley, 2005). Η queer περιλαμβάνει, όχι μόνο την «αναγέννηση» του καθολικού ατόμου, παρόλο που, ο σχετικισμός αποτελεί συχνά, ένα μέσο για να τοποθετήσουμε τις μη-κανονιστικές σεξουαλικότητες στην κεντρική σκηνή. Δημιουργεί λοιπόν, έναν «νέο» καθολικό κανόνα για την κοινωνική αλλαγή.

Ενώ η queer theory μπορεί να συνδέεται ρητά με την αποσταθεροποίηση όλων των σεξουαλικών ταυτοτήτων φύλου, συμπεριλαμβανομένης και της ετεροφυλοφιλίας, παρ' όλα αυτά η ετεροφυλοφιλία είναι αυτή που συνήθως εγκαθίσταται ως εγγενώς κανονιστική. Η ετεροφυλοφιλία λαμβάνει μια θέση συμμόρφωσης ώστε, η queer να διαμορφώνεται πάντοτε αντιθετικά σε σχέση με αυτή. Η ετεροφυλοφιλία εξισώνεται με την ετεροκανονικότητα, για αυτό το λόγο δύσκολα σπάει τα πρότυπα των φύλων και της σεξουαλικότητας. Σε ορισμένες εκδοχές της queer theory τουλάχιστον, η ταυτότητα κάποιου θεωρείται ως παράγωγη μιας πολιτικής και ενώ η ταυτότητα queer δημιουργεί μια πολιτική, στο τέλος την απορρίπτει, ως βάση της πολιτικής. Ως εκ τούτου, ετεροφυλοφιλία και queer θεωρούνται, με λίγες εξαιρέσεις, σχήματα οξύμωρα.

Κάποιοι θεωρητικοί κρατούν μια ενδιάμεση θέση, υποστηρίζοντας ότι ο φεμινισμός είναι κάποιες φορές «απρόσεκτος» όσον αφορά τις ρήξεις με τις ιεραρχίες μεταξύ των φύλων και η queer από την άλλη, είναι πολύ «γρήγορη», ώστε να υποθέσουμε ότι κάνει ένα θετικό γύρισμα σε σεξουαλικές πράξεις, οι οποίες καθίστανται ανθεκτικές (Showden 2012). Το πρόβλημα δεν είναι μόνο ότι η queer θεωρία, στο σύνολο της, δεν παρέχει κανένα τρόπο για να κρίνουμε ότι οι πράξεις είναι (ή όχι) ανθεκτικές, αλλά ότι εξ' αιτίας αυτής της παράλειψης, αποτυγχάνει να αξιοποιήσει τις δυνατότητες που παρέχουν οι θεωρίες του Foucault και της Butler. Άλλοι υποστηρίζουν ότι χρειάζεται

ένα διαφορετικό πλαίσιο, με μια νέα ηθική⁶¹, που θα μας επιτρέπει να κρίνουμε εάν μια πράξη είναι ή δεν είναι ανατρεπτική και για ποιο λόγο.

Τέλος, υπάρχει το ζήτημα του εάν η queer στρατηγική της Butler είναι εφαρμόσιμη. Η πολιτική στρατηγική που λέει ότι πρέπει να απορρίψουμε κάθε προσήλωση στη ταυτότητα μπορεί να είναι ουτοπική ή ακόμη και επικίνδυνη. Πιο συγκεκριμένα, οι επικριτές της αναζητούν με ποιο τρόπο μπορεί να πραγματοποιηθεί αυτό, ενώ η Butler διαπιστώνει ότι κατά κάποιο τρόπο ένας πυρηνικός εαυτός είναι απαραίτητος για την ψυχική υγεία, κάτι που όμως προϋποθέτει ότι οι κίνδυνοι της σταθερότητας είναι πάντοτε μεγαλύτεροι από αυτούς της μη-στερεότητας. Κάποιοι θεωρητικοί προσπάθησαν να βάλουν φρένο στην «εύκολη γιορτή της επιτελεστικότητας», και αντιτάχθηκαν στην επικίνδυνη αστάθεια της ταυτότητας, επισημαίνοντας τις διασπαστικές επιπτώσεις του κατακερματισμού των φύλων. Η διάκριση μεταξύ μιας ευνοϊκής ρευστότητας και ενός παραλυτικού επιμερισμού, που πιθανόν να συνδέονται με μια ψυχική ασθένεια παραμένουν απαρατήρητες στο έργο της (Beasley, 2005).

Η θεωρία της επιτελεστικότητας συμβάλλει στην εγκατάλειψη του υποκειμένου του μοντερνισμού. Η εν λόγω θεωρία, απαιτεί τον ορισμό μιας συγκεκριμένης μορφής αντίστασης. Εάν οι «παραστάσεις», σύμφωνα με την επιτελεστικότητα, αποτελούν και δημιουργούν την ταυτότητα του φύλου τότε οποιεσδήποτε ενέργειες που δεν συμμορφώνονται με την κυρίαρχη ιδεολογία της σεξουαλικότητας, μπορούν να την «ανατρέψουν». Η ιδέα εδώ είναι απλή: η ταυτότητα φύλου θα ανατραπεί, ενεργώντας με τρόπους που δεν συνάδουν με την ταυτότητα φύλου. Αλλά παρόλο που στην θεωρία πίσω από την έννοια της ανατροπής είναι απλή, η πρακτική δεν είναι, γιατί η Butler αναφέρεται στις ανατρεπτικές πράξεις σχεδόν πάντα με τη μορφή ερωτήσεων, χωρίς κάποια πρακτική «προωθητική κίνηση» (Hekman, 2004).

Επιπλέον, και κάποιο χρονικό διάστημα ακόμη μια σχέση έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση εδώ, είναι η σχέση μεταξύ φεμινισμού και queer θεωρίας και έχει καταδειχτεί ότι έργο της queer θεωρίας, είναι η θεωρητικοποίηση του φύλου και της σεξουαλικότητας σε ένα αναλυτικό πλαίσιο από το φεμινισμό. Για την queer θεωρία, ο φεμινισμός αναλώνεται σε μια μόνο εκδοχή του «πολέμου των φύλων», δηλαδή, προσπαθεί να ρυθμίσει τις επιβλαβείς συνέπειες της κυρίαρχης πολιτικής της

⁶¹ Σε αυτό το σημείο επικαλείται η ηθική του Foucault.

σεξουαλικότητας για τις γυναίκες, ενώ αποδίδει στον εαυτό της μια απελευθερωτική πολιτική που επιδιώκει να αποσταθεροποιήσει την πειθαρχική ρύθμιση της σεξουαλικότητας. Από την άλλη πλευρά, ο φεμινισμός υποβαθμίζει την queer θεωρία σε μια ελευθεριακή σεξουαλικότητα που είναι αδιάφορη για τις υλικές συνθήκες των γυναικών και το ρόλο που διαδραματίζει η σεξουαλικότητα στην παραγωγή της ανισότητας (Cossman, 2012).

Για κάποιους ένα διάλειμμα μεταξύ φεμινισμού και queer θεωρίας είναι απαραίτητο. Κατά πόσο όμως μια τέτοια διχοτόμηση είναι παραγωγική; Η Butler ισχυρίζεται ότι σίγουρα θα υπάρχει μεγαλύτερο κέρδος εάν επικρατήσει μεταξύ τους ένα είδος «πνευματικής ανομίας» και υποστηρίζει, ότι στον καθένα έχει αποδοθεί το αντικείμενο που του αρμόζει, το φύλο στο φεμινισμό και η σεξουαλικότητα στην queer θεωρία (Cossman, 2012). Η Butler προσπάθησε να αποκαταστήσει αυτό το σπάσιμο του δεσμού με το φεμινισμό, επιμένοντας ότι ούτε ο φεμινισμός ούτε η queer θεωρία πρέπει ή μπορούν να έχουν σαφώς οριοθετημένα αντικείμενα. Όμως τελικά, και οι δύο τους ρίχνονται σε μια ανταγωνιστική σχέση και οι διαφορές τους φαίνονται να είναι ασύγκριτες. Μέσω σ' αυτήν την «περίεργη σχέση», οι φεμινίστριες δεν φαίνονται να είναι ανίσχυρες και αδύναμες, αντιθέτως μοιάζουν να επιθυμούν να ασκούν ορισμένα είδη «εξουσίας». Έτσι, «φεμινιστικό κέρδος» μπορεί τελικά να μην σημαίνει «λιγότερη καταπίεση για όλους, αλλά διαφορετική καταπίεση η οποία προκύπτει από την άσκηση της φεμινιστικής εξουσίας» (Showden 2012).

5.5. Αναπτυξιακή ψυχολογία, μια κριτική προσέγγιση

Οι φεμινίστριες είχαν μεγάλη κριτική απόσταση από την αναπτυξιακή ψυχολογία⁶². Σίγουρα κάποιος θα απορήσει στο άκουσμα της κριτικής αναπτυξιακής ψυχολογίας, αφού δεν θα μπορεί να διανοηθεί ότι αυτή η «άκακη» αναπτυξιακή ψυχολογία εμπεριέχει καταπιεστικούς μηχανισμούς στην πορεία της ιστορίας της. Οι ενστάσεις για το ποιό είναι το υποκείμενο μελέτης έχουν επεκταθεί και στην αναπτυξιακή ψυχολογία, αφού η καρτεσιανή κληρονομιά του ορθολογικού υποκειμένου διαπερνά τις δομές της σε βάθος (Burman, 1997). Είναι ιδιαίτερης σημασίας να γνωρίζουμε πώς κατασκευάζεται (πώς παράγεται) το παιδί για το οποίο γράφεται, πώς δηλαδή

⁶² Φυσικά η αναπτυξιακή ψυχολογία ξεκίνησε πριν από το πρώτο κύμα του φεμινιστικού κινήματος,

παράγονται τα υποκείμενα προς μελέτη. Για αυτό το λόγο, είναι σημαντικό να καταγράφονται και να αξιολογούνται οι προσωπικές και θεσμικές ατζέντες που τροφοδοτούν τις αναπαραστάσεις που υπάρχουν για την παιδική ηλικία. Η σύγχρονη αναπτυξιακή ψυχολογία έχει αναμειχθεί σε μεγάλο βαθμό και για σημαντικούς λόγους με τον τομέα της ατομικής ψυχολογίας (μέσω της μελέτης του παιδιού) και με την άνοδο της ψυχολογικής αξιολόγησης. Υπάρχουν σημαντικοί ιστορικοί λόγοι, για αυτό, που έχουν να κάνουν με συγκεκριμένες επιταγές της κοινωνικής πολιτικής και την ανάγκη των αναδυόμενων εθνών –κρατών για εργαλεία αξιολόγησης των δυνατοτήτων και της συμπεριφοράς των πληθυσμών τους. Όλα αυτά βρίσκονται σε άμεση σχέση και συνάφεια με την έρευνα για τα παιδιά.

Οι διάφορες αντιλήψεις της αναπτυξιακής ψυχολογίας μαρτυρούν πτυχές της ιστορίας της. Για να δούμε πόσο εδραιωμένη είναι η πειθαρχία της αναπτυξιακής ψυχολογίας χρειάζεται απλά να κοιτάξουμε τις ρίζες της προέλευσής της και θα αρχίσουμε να διαμορφώνουμε μια εικόνα. Σε περιόδους κρίσης, οι γυναίκες και τα παιδιά ήταν οι πρώτοι στόχοι της «βοήθειας», καθώς και οι δύο υπέστησαν έντονη καταπίεση από τον αναπτυξιακό λόγο. Όπως θα δούμε στην συνέχεια, οι προσπάθειες ενδυνάμωσης του ενός από τους δύο, αναλόγως το χωρο-χρονικό πλαίσιο, γινόταν εις βάρος του άλλου (Burman, 1997). Αυτό, τονίζει την ανεπάρκεια και τον ατομικισμό του φιλελεύθερου λόγου και της διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που όπως έχουμε ξαναπεί είναι εγγεγραμμένα στα ψυχολογικά μοντέλα. Τα κομμάτια αυτής της εικόνας αποτελούνται από τα κοινωνικά κινήματα από τα οποία προέκυψε και στα οποία συμμετείχε. Κατά συνέπεια θα καταφέρουμε να δούμε με ποιο τρόπο αυτά τα κινήματα έχουν θέσει τους όρους της αναπτυξιακής έρευνας που ισχύουν μέχρι και τώρα (Burman, 2008). Στη βάση αυτής της λογικής, κρίνεται αναγκαίο να δημιουργηθεί μια κριτική κοινωνική ιστορία της αναπτυξιακής ψυχολογίας, η οποία θα επεξεργαστεί το πώς η σύγχρονη αναπτυξιακή ψυχολογία δημιουργήθηκε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα για να απαντήσει σε συγκεκριμένες ερωτήσεις που σχετίζονται με την εξελικτική θεωρία, την ανθρωπολογία και τη φιλοσοφία.

Αν και σήμερα λειτουργεί ως ξεχωριστή ειδικότητα, η αναπτυξιακή ψυχολογία είναι στενά συνδεδεμένη με άλλες περιοχές της συγκεκριμένης επιστήμης. Η αναπτυξιακή ψυχολογία προέρχεται από το πεδίο της ατομικής ψυχολογίας που εμφανίστηκε στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εκείνη την περίοδο, τα νέα κράτη της Δύσης σταθεροποιούσαν την κεντρική και αποικιακή ισχύ τους και

χρειαζόταν τεχνικές για την κατηγοριοποίηση και το διαχωρισμό ατόμων και πληθυσμιακών ομάδων (Burman, 2003). Τα επίμαχα αντικείμενα κατηγοριοποιήσεων κυμαίνονταν σε μια ευρεία γκάμα από τις διανοητικές ικανότητες έως την κοινωνική προσαρμοστικότητα.

Η κυρίαρχη κοινωνική «ατζέντα» ήταν ανέκαθεν αυτή που υπαγόρευε τις αρχές της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Όπως ακριβώς, τα τεστ νοημοσύνης προέκυψαν από την ανάγκη ύπαρξης κάποιων μέσων, τα οποία θα προσδιόριζαν τα κριτήρια αποκλεισμού από το σχολείο σε μια περίοδο, που η πρωτοβάθμια εκπαίδευση γινόταν υποχρεωτική για όλα τα παιδιά στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ, έτσι και οι θεωρίες περί «μητρικής αποστέρησης», κυριάρχησαν περισσότερο στη Βρετανία⁶³ και λιγότερο στις ΗΠΑ εξαιτίας των διαφορετικών οικονομικών συνθηκών σε αυτές τις δύο χώρες. Στη Βρετανία μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτές οι ιδέες συνδέθηκαν, κατά την περίοδο με τον αποκλεισμό των γυναικών εργατριών από τη δημόσια σφαίρα, έτσι ώστε να απελευθερωθούν οι θέσεις εργασίας για τους άνδρες που επέστρεφαν από τον πόλεμο. Αντίθετα, στις ΗΠΑ, όπου οι γυναίκες άρχισαν να εργάζονται εκτός σπιτιού, τα πειράματα στους πιθήκους επεδίωκαν να δείξουν ότι η μητρική επαφή είναι πιο σημαντική από την απλή παρουσία (Burman, 2003). Αλλά και αυτό συντέλεσε στην καταναγκαστική αξιολόγηση της «ποιότητας» της φροντίδας που παρείχαν οι γυναίκες, σαν να ήταν ένα προϊόν που χρειαζόταν άμεση κοστολόγηση και αξιολόγηση.

Η κριτική αναπτυξιακή ψυχολογία έχει ως γενικό στόχο να καταδείξει τις καταπιεστικές συνέπειες της απροθυμίας της αναπτυξιακής ψυχολογίας να ομολογήσει τους μεροληπτικούς ισχυρισμούς της που επιβάλλονται από το εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα το «αθώο καταφύγιο» για το παιδί λειτουργεί με τόσο ισχυρό τρόπο ώστε να μετατρέπει τις στατιστικές περιγραφές σε κοινωνικές περιγραφές. Αυτή η μετατόπιση από μια περιγραφική σε μια αξιολογική ερμηνεία του τι θεωρείται φυσιολογικό εισάγει ένα ηθικό «πρέπει» (Burman, 2003). Οι τρέχουσες κοινωνικές ρυθμίσεις, για παράδειγμα, σχετικά με την κοινωνική τάξη, το φύλο και τις πολιτισμικές ανισότητες εμφανίζονται ως φυσικά αναπόφευκτες καταστάσεις, μη επιδεχόμενες κοινωνικής αναμόρφωσης ή αλλαγής.

⁶³ Μια νεοεμφανιζόμενη τάση στην βιβλιογραφία τεκμηριώνει τη διαφορετικότητα των πολιτισμικών πρακτικών αναφορικά με τη φροντίδα των παιδιών τόσο στην Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ αλλά και σε άλλα μέρη του κόσμου.

Σημείο εκκίνησης της κριτικής ήταν η ιδέα ότι το παιδί και η παιδική ηλικία έχουν κατασκευαστεί. Το επίκεντρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας λοιπόν, δεν ήταν κάποια συγκεκριμένα παιδιά τα οποία αναπτυσσόταν σε συγκεκριμένες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες, αλλά μια γενικευμένη και αφηρημένη έννοια του παιδιού ως υποδείγματος (Bugman, 2003). Ο λόγος για το παιδί που τέθηκε στο κέντρο συνδέεται άμεσα με το φιλελεύθερο αυτόνομο υποκείμενο, το οποίο συνεπάγεται ότι το παιδί εκλαμβάνεται ως ένας «μικρός-ενήλικας» που πραγματοποιείται παρά κατασκευάζεται από το «κοινωνικό». Επομένως, οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι χρειάζεται να ερευνήσουν όχι μόνο το «παιδί» αλλά και το πλαίσιο (διαπροσωπική, πολιτική, πολιτισμική και ιστορική κατάσταση). Να μελετηθούν οι οικογένειες και οι πολιτικές-πολιτισμικές πρακτικές σχετικά με τους τρόπους που οι γονείς και ιδίως οι μητέρες, είναι τοποθετημένες σε σχέση με τα παιδιά καθώς και τα αποτελέσματα των πολιτιστικών «συνταγών» για «καλή μητρότητα», όπως αναμεταδίδονται μέσω της αναπτυξιακής ψυχολογίας.

Πώς ορίζονται οι γυναίκες, όταν δεν ξυπνά η «ανάγκη» της μητρότητας ή δεν έχει χτυπήσει ακόμη το βιολογικό μητρικό τους ρολόι; Συμβαίνει κάτι λάθος με αυτές τις γυναίκες, θα αποδοθεί κάποιο πρόβλημα στην άρνηση τους να συμμορφωθούν με τους «γυναικείους κανόνες»; Παρατηρούμε μέσα από το έργο της αναπτυξιακής ψυχολογίας τις πολιτισμικές προδιαγραφές που εδραιώνουν και εξισώνουν τη θηλυκότητα με τη μητρότητα, οι οποίες, κατ' επέκταση, είτε αγνοούν είτε στιγματίζουν όσες γυναίκες δεν μπορούν ή δεν θέλουν να αποκτήσουν παιδιά. Αυτό συμβαίνει γιατί οι παρεμβάσεις της αναπτυξιακής ψυχολογίας στρέφονται κυρίως γύρω από τις μητέρες, οι οποίες τίθενται στο επίκεντρο της συγκεκριμένης ειδικότητας. Οι εν λόγω παρεμβάσεις έχουν γίνει αντικείμενο της έρευνας που μελετά με ποιο τρόπο μεγαλώνουν τα παιδιά τους οι γυναίκες-μητέρες, με ποιο τρόπο ανατράφηκαν από τις δικές τους μητέρες και κατά πόσο οι δικές τους εμπειρίες επηρεάζουν τον τρόπο που φροντίζουν τα δικά τους παιδιά. Τέτοια ολισθήματα ορίζουν την «ικανότητα» μιας γυναίκας να τεκνοποιήσει με επακόλουθο να οδηγήσει στην εξέταση της καταλληλότητας της ως ατόμου να φροντίζει το παιδί.

Ένας βασικός τομέας, του οποίου η αναπτυξιακή ψυχολογία έχει τονίσει την κοινωνική χρησιμότητα, υπήρξε ο τομέας των γονεϊκών πρακτικών που σχετίζονται με τη φροντίδα των παιδιών και τις επιπτώσεις της σε αυτά. Μέσα από αυτές τις ανησυχίες, η αναπτυξιακή ψυχολογία εμπλέκεται σε πρακτικές που διαιωνίζουν την

αξιολόγηση και την ομαλοποίηση των οικογενειών. Οι γυναίκες, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, υπήρξαν υπό έλεγχο σε μεγάλο βαθμό. Για παράδειγμα, τα αποτελέσματα αυτού του κλάδου, έχουν στιγματίσει εκείνους που απέτυχαν να συμμορφωθούν με «οικεία» κανονιστικά καθεστώτα και ρυθμίσεις. Στις μέρες μας, αυτά τα θέματα, της «μητρικής στέρησης» έχουν εξασθενήσει, σε κάποιο βαθμό, επιβεβαιώνοντας ωστόσο, κατά παράδοξο τρόπο την «αποτελεσματικότητά» τους μέσω των εκθέσεων στους μύθους των οποίων τη διάδοση έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Με παρόμοια διάθεση για «κοινωνική αλλαγή», η αναπτυξιακή ψυχολογία ανταποκρίθηκε στις κοινωνικές αλλαγές, όπως η εμπλοκή της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό. Οι νέες μητέρες θα μπορούν να προσφέρουν καλύτερη φροντίδα στα παιδιά τους εάν εργάζονται (έμμισθα), προσφέροντας ένα θετικό μοντέλο ρόλου ως ξεχωριστής και ολοκληρωμένης γυναίκας (Burman, 2008). Στη συνέχεια η έρευνα στράφηκε προς τις υπηρεσίες ημερήσιας φροντίδας (day care) και κατά πόσο ευεργετική επίδραση μπορούν να έχουν στη διανοητική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Η φύση των ισχυρισμών που υπογραμμίζουν αυτές τις ιδέες πρέπει να γίνει ξεκάθαρη: θεωρούν ότι οι γυναίκες πρέπει και μπορούν να αντέξουν το οικονομικό φορτίο για να πληρώσουν το είδος της φροντίδας που αξιολογείται ως απαραίτητη και ωφέλιμη και ότι ταυτόχρονα έχουν τη ευχέρεια να επιλέξουν το είδος της εργασίας που θα κάνουν ή ότι είναι σε θέση να αναλάβουν μια «απολαυστική» δουλειά (Burman, 2008).

Από πολλές απόψεις οι μητέρες, και μερικές φορές οι πατέρες, έχουν έρθει για να «αντικαταστήσουν» τα παιδιά στο επίκεντρο της αναπτυξιακής ψυχολογικής έρευνας, η οποία ασχολείται με ευρύτερα θέματα ρύθμισης όσον αφορά, την ενεργή παρέμβαση, κυρίως στη ζωή των γυναικών. Είναι η «επάρκεια» της μητρότητας, που η αναπτυξιακή ψυχολογία καλείται να ρυθμίσει και να νομιμοποιήσει σε όλο φάσμα των θεμάτων της σαν μια έκφραση της γενικευμένης και συνήθους υποταγής των γυναικών κάτω από το «αυστηρό» βλέμμα της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Αλλά ούτε και οι πατέρες δεν ξεφεύγουν από αυτό το βλέμμα, απλά αυτό επιδρά επάνω τους με διαφορετικούς τρόπους. Θα μπορούσε ίσως να πει κανείς ότι, υπάρχει μια μετατόπιση στην αναπτυξιακή ψυχολογία από το «παιδί» σε άλλα πρόσωπα που εμπλέκονται με το παιδί, με το ηθικό βάρος της ευθύνης, να τοποθετείται, όλο και περισσότερο, να τοποθετείται στις οικογένειες, τόσο μέσα στα πλαίσια των φιλελεύθερων δημοκρατιών όσο και σε χώρες όπου δεν υπάρχει κράτος πρόνοιας και η οικογένεια έρχεται να υποκαταστήσει την ανεπάρκεια του κράτους.

Είναι σημαντικό το γεγονός ότι μέχρι πρότινος, το ενδιαφέρον της αναπτυξιακής ψυχολογίας για τους άνδρες ως πατέρες ήταν ελάχιστο και ακόμα και όταν αυτοί αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης αυτή κυρίως αφορούσε την απουσία τους. Η απουσία έχει θεωρηθεί πρόβλημα μόνο σε σχέση με την ανάπτυξη του ρόλου του φύλου, ειδικά των αγοριών. Επιπλέον, οι οικογένειες «χωρίς πατέρα» δεν υφίσταται μόνο την κοινωνική περιθωριοποίηση αλλά εντάσσονται και στις «ομάδες κινδύνου», καθώς θεωρούνται χώροι όπου μπορεί να αναπτυχθεί η ομοφυλοφιλία εξαιτίας της έλλειψης μιας ισχυρής ανδρικής φιγούρας με την οποία το αγόρι θα μπορούσε να «ταυτιστεί». Ένα ακόμη στοιχείο, που συνδέεται με την απουσία των ανδρών είναι ότι αυτή, παθολογικοποιεί ακόμη περισσότερο τις γυναίκες.

Ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στην αναπτυξιακή ψυχολογία είναι ότι οι κανονιστικές περιγραφές που προέρχονται από τους κόλπους της γλιστρούν σε πολιτογραφημένες συνταγές-εντολές. Αυτό τροφοδοτείται από τη βιολογία και την εξέλιξη τις οποίες επικαλούνται οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι σε περιοχές τόσο διαφορετικές όπως η θεωρία της προσκόλλησης, η ανάπτυξη της γλώσσας και της εκπαίδευσης. Εκτός δηλαδή, από τον ατομικισμό, που συνδέθηκε με την αναπτυξιακή ψυχολογία, και η βιολογία ενίσχυσε με τον καιρό τους δεσμούς της μ' αυτή. Οι αναπαραστάσεις των παιδιών, συχνά, λειτουργούν ως προβολικές πλάκες των φαντασιώσεών τους για τη φύση και τη σχέση τους με την κοινωνία, όπως αυτές αποτυπώνονται. Η χρήση των αναπτυξιακών υποθέσεων για τη σύνδεση του κοινωνικού με το βιολογικό παρέχει ένα σημαντικό πεδίο στο οποίο οι εξελικτικές ιδέες και οι ιδέες της βιολογικοποίησης αναπαράγονται και νομιμοποιούνται.

Ποιο είναι άραγε το μυστικό της επιτυχίας στην εγκαθίδρυση της αναπτυξιακής ψυχολογίας; Που κατάφερε να στηρίξει τις απόψεις της και να τις ενδυναμώσει; Η χαλαρή εφαρμογή του όρου «περιβάλλον» αλλά και η ενασχόληση με την «επιβίωση του ισχυρότερου» συνιστούν μια ιδιαίτερη ανάγνωση της δαρβινικής θεωρίας, που υποτιμά σε μεγάλο βαθμό την αρχική έμφαση του δημιουργού της στο πλεονέκτημα της ποικιλότητας των ειδών. Η μελέτη των παιδιών ενδιέφερε τους πρώτους ψυχολόγους επειδή την ενέτασσαν σε ένα πλαίσιο το οποίο θεωρούσε ότι κάθε παιδί, κατά την ανάπτυξη του, επαναλαμβάνει τις αναπτυξιακές διεργασίες του είδους. Επομένως, η φυσικοποίηση της ανάπτυξης έσπρωξε την ψυχολογία όλο και βαθύτερα στη βιολογία. Οι ψυχολόγοι έσπευδαν να προσδιορίσουν την αρχική στιγμή της εμφάνισης ενός ιδιαίτερου χαρακτηριστικού ή ικανότητας, υποθέτοντας ότι όσο πιο

κοντά στη στιγμή της γέννησης μπορούσαν να τα εντοπίσουν, τόσο πιο μεγάλη σχέση θα είχαν με τη βιολογία. Είναι μια κλασική αναπτυξιακή πλάνη, αφού αντιμετωπίζει τη διαμόρφωση της εμπειρίας ως μια πάγια διαδικασία, που ακολουθεί μια σταθερή πορεία.

Το κίνημα για τη μελέτη του παιδιού παρατηρεί έθεσε τις κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με το πώς πρέπει να κανείς να παρατηρεί τα «παιδιά» τονίζοντας την ανάγκη για αντικειμενικότητα. Με αυτό τον τρόπο ο διαχωρισμός ή η αντίθεση δημιουργήθηκε κατά τη διαδικασία κατασκευής της γνώσης της έμφυλης διαίρεσης. Αυτό αντικατοπτρίζεται επίσης στην κατώτερη θέση που κατέχουν οι γυναίκες μέσα στα μοντέλα της «επάρκειας» και «ωριμότητας». Οι πατέρες θεωρήθηκαν ότι έχουν την αναγκαία αποστασιοποίηση και τον ορθολογισμό για να συμμετάσχουν στην επιστημονική προσπάθεια ενώ οι μητέρες θεωρείται ότι είναι πολύ συναισθηματικές για να συμμετάσχουν.

Βασική συνέπεια της περιφραξης που προκαλούν οι κοινωνικές ατζέντες που δομούν τις προσεγγίσεις για την παιδική ανάπτυξη είναι ότι οι οικογένειες και ειδικά οι μητέρες, όπως διατυπώθηκε και πιο πάνω είναι οι «υπεύθυνες» για τέτοιους είδους αποτελέσματα σε σχέση με τις κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες ή τις κρατικές πολιτικές, ενώ συνεχίζεται να μην αναφέρονται οι ακριβείς συνθήκες και τα διλλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά και οι οικογένειες. Εκτός όμως από αυτόν τον διαχωρισμό, προκύπτει και ακόμη ένας, πιο εσωτερικός θα λέγαμε. Εσωτερικός με την έννοια ότι δημιουργούνται διαχωρισμοί και διαβαθμίσεις ανάμεσα τους, αφού δεν έχουν όλες οι μητέρες, τα παιδιά και οι οικογένειες ισότιμη θέση στην ψυχολογία.

Η Anna Phoenix επινόησε την έκφραση «φυσιολογικοποιημένη απουσία/παθολογικοποιημένη παρουσία» για να περιγράψει με ποιο τρόπο οι εμπειρίες των γυναικών των μειονοτήτων(γυναίκες από την εργατική τάξη, μαύρες ή μη-δυτικές γυναίκες), συνήθως αποκλείονται, αγνοούνται ή γίνονται αντικείμενο παρατήρησης αυτές θεωρούνται ανεπαρκείς ή προβληματικές (Burman, 2013). Για παράδειγμα οι εμπειρίες και η ανάπτυξη των μαύρων ατόμων είτε είναι αθέατες είτε τεκμαίρονται μέσω της εξομοίωσης με τις νόρμες των λευκών, μεσαίας τάξης ατόμων, οι οποίες νόρμες δομούν και τα μοντέλα. Η λογική της παθολογικοποιημένης παρουσίας επομένως, όχι μόνο διατηρεί τον στιγματισμό τους, αλλά επίσης, παραβλέπει τους

τρόπους με τους οποίους οι κυρίαρχοι πολιτισμικοί κανόνες αναπαράγονται ως λογικοί και φυσικοί.

Επιπλέον η Burman, επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο η «αγιοποίηση» της «ευαίσθητης μητρικής φροντίδας» συντελεί στην παθολογικοποίηση των γυναικών της εργατικής τάξης που αποτυγχάνουν να επιδείξουν τις απαιτούμενες συμπεριφορές, μη μπορώντας να προσφέρουν φροντίδα επί πληρωμή, όπως είπαμε σε προηγούμενο σημείο. Η ίδια δυναμική της παρουσίας και της απουσίας χαρακτηρίζει τις θέσεις και άλλων καταπιεσμένων ομάδων. Ακόμη και η αντίληψη της μη-παραδοσιακής οικογένειας σπάνια επεκτείνεται πέρα από τα όρια της συμβίωσης ετεροφυλοφιλικών ζευγαριών, τα οποία υποστηρίζουν την αντιστροφή ή την ανα-κατανομή των ρόλων (βέβαια, με μια προσεκτικότερη ανάλυση, μπορεί να αποδειχθεί ότι μια τέτοιου είδους «αλλαγή» συμβαίνει κυρίως στο επίπεδο του λόγου και όχι της πραγματικότητας) (Burman, 2008). Επιπρόσθετα οι ομοφυλόφιλες μητέρες σπάνια εμφανίζονται στις ψυχολογικές ερμηνείες, εκτός από τις συζητήσεις που αφορούν στην «καταλληλότητα ενός ατόμου ως γονέα» (Burman, 2003). Άρα, οι μαύρες και ομοφυλόφιλες μητέρες θέτουν υπό αμφισβήτηση τις αντιλήψεις της αναπτυξιακής ψυχολογίας περί του τι είναι και τι πρέπει να είναι οι οικογένειες. Όλα αυτά βρίσκουν απήχηση στις συνθήκες ζωής των ανθρώπων και στις «επιλογές» που επιτρέπεται να κάνουν.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι χρειάζεται μια ανάλυση των τρόπων που οι έμφυλες παραδοχές συγκροτούν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, τη θεωρία και τη μέθοδο. Η φεμινιστική θεωρία έχει ασκήσει ενδελεχή κριτική κατά τη διερεύνηση των μεταφορών της ανάπτυξης με σκοπό να φέρει στην επιφάνεια την πολιτισμική αρρενωπότητα πάνω στην οποία δομούνται τα μοντέλα μέσω των εννοιών του «ελέγχου» και της επικράτησης του γνωστικού επάνω στο συναισθηματικό (Burman, 2013). Ως εναλλακτικές επιλογές, οι φεμινίστριες παρήγαγαν όπως είναι η φιλία, η συζήτηση και η διήγηση, οι οποίες εισάγουν πιο ερμηνείες για την ανάπτυξη και τα πλαίσια της ανάπτυξης που βασίζονται περισσότερο σε κοινωνικά δεδομένα καθώς κρίνουν απαραίτητο να διερευνηθεί η προοπτική της παραγωγής της αναπτυξιακής ψυχολογικής γνώσης μέσα από κοινωνικές πρακτικές και όχι ως ξεχωριστή περιοχή περιεχομένου. Οι τύποι της έρευνας και τα ερευνητικά αποτελέσματα θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας. Πρώτον, είναι σημαντικές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται η έρευνα, στη συνέχεια χρειάζεται να εξεταστούν οι πολιτικές και κοινωνικές επιρροές που έκαναν το συγκεκριμένο θέμα να φαίνεται σημαντικό καθώς

και ο ρόλος και το αντίκτυπο που θα έχει η εκάστοτε έρευνα. Με άλλα λόγια, η αναπτυξιακή ψυχολογία αντιμετωπίζεται ως ένα θέμα της έρευνας από μόνη της, με τα υποκείμενα και τα αντικείμενα της μελέτης (παιδιά, μητέρες, οικογένειες, εκπαιδευτικοί, κ.τ.λ.) να κατασκευάζονται σε σχέση με αυτή.

Χρειάζεται να καταδειχθεί εδώ η σύνδεση του ψυχολογικού έργου με την περιγραφή της ανατομικής ανάπτυξης, η οποία συνήθως απορρίπτει το παιδί με όρους ανάπτυξης, αλλά και με τις πολιτικές και τις πρακτικές της διεθνούς οικονομικής ανάπτυξης. Είναι απαραίτητο να ερευνηθούν οι ανησυχίες για την παιδική ηλικία και ο τρόπος που αυτή υπηρετεί τη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτών, της επόμενης γενιάς του κατάλληλου τύπου εργαζομένου και καταναλωτών αλλά και την προώθηση της δημοκρατικής συμμετοχής (Burman, 2008).

Οι συζητήσεις στη φεμινιστική έρευνα αποτελούν μια σημαντική πηγή επεξηγήσεων κατάλληλες για την αναπτυξιακή έρευνα, δηλαδή παρέχουν εξηγήσεις για το ρόλο που διαδραματίζει η εξουσία στη διεξαγωγή και την ερμηνεία της έρευνας. Όπως είδαμε και στο δεύτερο, κεφάλαιο μια τέτοια κριτική όχι μόνο αμφισβητεί την ηθική αποστασιοποίηση αλλά αποκαλύπτει τη χειριστική πρόθεση που ενυπάρχει στην επιδίωξη της «επιστημονικής αντικειμενικότητας» και εφιστά την προσοχή απέναντι σε μια θέση που εξισώνει την μέθοδο με την καθαρά πολιτικού χαρακτήρα υπόθεση ότι οι ποιοτικές προσεγγίσεις είναι απαραίτητα οι καλύτερες (Burman, 2013). Αυτού του είδους η κριτική έχει εκθέσει τον πατερναλισμό που πιθανόν να ενυπάρχει στην τάση για διεξαγωγή χειραφετητικής έρευνας. Δηλαδή, η απαίτηση για τη διεξαγωγή μιας έρευνας που υποστηρίζει την ισότητα και την ισονομία μπορεί κατά βάθος να αποκρύπτει τις σχέσεις εξουσίας που πάντα δημιουργούνται και να παρατείνει την παρακολούθηση των περιθωριακών ομάδων, με αποτέλεσμα να παρατείνει ή ακόμα και να εντείνει τον έλεγχο πάνω τους. Υπό αυτή την έννοια, η φεμινιστική έρευνα στο συγκεκριμένο κλάδο βασίζεται αλλά και πάει πιο πέρα από τις ανθρωπιστικές προσεγγίσεις στην ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία.

Οι φεμινίστριες συνδέθηκαν ιδιαίτερα με αυτό τον κλάδο και άσκησαν όπως είδαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια κριτική στον ατομικισμό και στην εξατομίκευση. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στην αναπτυξιακή ψυχολογία. Η ταύτιση αναπτυξιακής ψυχολογίας με την ατομική ανάπτυξη εξηγεί το πως η ατομοκρατία έχει φτάσει στο να κατασκευάζει ασταμάτητα τα κυρίαρχα μοντέλα και μεθόδους και αντιλαμβανόμαστε

ότι συνεισφέρει σε πρακτικές της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης στο όνομα όμως της παραγωγής ευέλικτων και κατάλληλων για πρόσληψη εργατών και αυτή η αφηρημένη προσέγγιση έχει προσφέρει μονάχα εξηγήσεις μόνο με τη μορφή του χαρακτηρισμού και της κατηγοριοποίησης των ατόμων. Έτσι λοιπόν, οι φεμινίστριες θέλησαν να προχωρήσουν πέρα από την κριτική του ατομικισμού της ψυχολογίας. Θέλησαν να τονίσουν ότι η μελέτη της εξέλιξης του παιδιού που έχει υπάρξει για πολύ καιρό στο πεδίο, δίνει έμφαση σε μια ολόκληρη γκάμα ερωτημάτων, που σε μεγάλο βαθμό δεν είναι συναφή με την πραγματική ευημερία και ανάπτυξη των παιδιών αυτών καθ αυτών.

Η Burman προτείνει ότι ο δρόμος για μια μεταστροφή στον κλάδο αυτό είναι η κατανόηση της ανάπτυξης στον πληθυντικό αριθμό, ως αναπτύξεις δηλαδή και πιθανόν αυτό να καλλιεργήσει και να προωθήσει καλύτερες εικόνες και πρακτικές γύρω από τα παιδιά και τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες εμπλέκονται (Burman, 2013). Αντί να εστιάσουμε στις αοριστίες και τις κανονιστικές φόρμουλες πρέπει να παρακολουθήσουμε, να καταγράψουμε και να δημοσιεύσουμε αναπτύξεις που δεν ταιριάζουν με τα μέχρι τώρα μοντέλα και προσδοκίες μας. Έτσι θα ξεκινήσουμε να παρουσιάζουμε τα όρια των αναπτυξιακών μοντέλων των αγγλόφωνων που έχουν διαρθρώσει και διαμορφώσει σε πολύ μεγάλο βαθμό την αναπτυξιακή ψυχολογία, θέτοντας το «προωθητικό» ερώτημα στη συνέχεια: τι άλλο θα μπορούσαν να είναι «οι αναπτύξεις»;

Φτάνοντας στο τέλος του κεφαλαίου, καταλήγουμε στην διαπίστωση ότι αυτό που ξεχωρίζει στο έργο της Butler είναι σίγουρα, μια στρατηγική, η οποία αμείλικτα στοχεύει απαρέγκλιτα στη μετατόπιση των δύο φύλων, παράλληλα με επιμονή και τις σχέσεις της με την με την σεξουαλικότητα. Ακόμη, το ζήτημα που θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσής της είναι πώς και γιατί η υλικότητα του φύλου κατανοείται στερεοτυπικά ως κάτι που αποτελεί το θεμέλιο των πολιτισμικών κατασκευών φέρει και θεμελιώνει τις πολιτισμικές κατασκευές και όχι ως κάτι που δεν μπορεί το ίδιο να είναι κατασκευή. Το βιολογικό-ανατομικό που εκλαμβάνεται ως υλικό υπόστρωμα, θεωρητικοποιείται ως ρυθμιστικό ιδεώδες που βρίσκεται σε ανοιχτή και διαρκή διαδικασία φυσικοποίησης μέσω τελετουργικά επαναλαμβανόμενων πρακτικών.

Επίσης η κριτική αναπτυξιακή ψυχολογία μας παροτρύνει να σκεφτούμε τρόπους με τους οποίους διασταυρώνονται το θέμα του φύλου και της μεθόδου. Όπως είδαμε, οι κατευθυντήριες των πρώιμων γραμμών της πρώιμης μελετών του παιδιού για το πώς παρατηρείς τα παιδιά, δίνουν έμφαση στη σπουδαιότητα του να είναι κανείς αντικειμενικός. Άρα, πρώτιστης σημασίας είναι να κινηθούμε προς την αλλαγή και την μετατόπιση αυτής της δεδομένης «μεθοδολογικής κατάστασης». Η δήθεν «τυχαία» σύνδεση της μητέρας με το παιδί ενθαρρύνθηκε από τότε που η εκβιομηχάνιση προώθησε την ανάπτυξη της πυρηνικής οικογένειας στη Δύση, όπου το βάρος της ευθύνης για τα παιδιά έπεσε στην ακόμη πιο απομονωμένη μητέρα. Ο διαχωρισμός της έντονα ιδεολογικής αναπαράστασης από τις κοινωνικές δομές που την παρήγαγαν επιτρέπει τη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων σαν να ήταν ατομικές μειονεξίες. Αντί, για τη φτώχεια, την ανεργία και τη ματαίωση, έχουμε διεφθαρμένα παιδιά, ακατάλληλες μητέρες και απόντες πατέρες.

Ένα πρώτο βήμα, είναι να τονίσουμε τον αποκλειστικό χαρακτήρα των διαθέσιμων μοντέλων, τους εννοιολογικούς περιορισμούς και τους τρόπους με τους οποίους οι μεθοδολογικές διαδικασίες τους συντηρούν συγκαλυμμένα. Η αποστασιοποίηση από την «ανάπτυξη» ή η εξάλειψη των εικόνων της «προόδου» δεν είναι ούτε αυτονόητες, ούτε άμεσες ούτε και γίνονται γρήγορα. Η προσκόλληση στη νεωτεριστική σκέψη και τις πρακτικές της δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια για να αποδράσουμε από αυτό το φαύλο κύκλο. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι οι κινήσεις και οι προσπάθειες δεν μπορούν να οδηγούν στην αλλαγή και στην ανακατασκευή μια άλλης βελτιωμένης εκδοχής της ανάπτυξης.

Για να γίνει αυτό όμως πραγματικότητα χρειάζεται να στραφούμε μακριά από την μερικότητα και τους περιορισμούς των διαθέσιμων αναπτυξιακών αφηγήσεων και να αντισταθούμε σε αφηγήσεις «κλεισίματος» (Burman, 2013). Δεν πρέπει να παραμείνουμε σε μοντέλα που επισκιάζουν την πολυπλοκότητα των πρακτικών και των πλαισίων της ανάπτυξης καθώς και τον δομικό και «αναγκαίο» χαρακτήρα των πολιτικών, οικονομικών, πολιτισμικών και διαπροσωπικών σχέσεων που παράγουν κάθε φορά τις ποικίλες αναπτύξεις.

Κεντρικό θέμα αυτού του κεφαλαίου ήταν τα ζητήματα που αντιμετωπίζει η θεωρία του τρίτου φεμινιστικού κύματος. Το τρίτο κύμα υπόκειται στην κριτική ότι η αντιουσιοκρατία που το χαρακτηρίζει κινδυνεύει να κατακερματίσει τις γυναίκες ως

κοινωνική ομάδα, διαλύοντας έτσι την πιθανότητα φεμινιστικής πολιτικής. Αυτή η θέση δεν σημαίνει απαραίτητα ότι πρέπει να υιοθετηθεί ένα ουσιοκρατικό και συντηρητικό πλαίσιο. Κάποιες φεμινίστριες θεωρητικοί, έχουν προσπαθήσει να επιλύσουν το πρόβλημα, διατηρώντας παράλληλα ένα αντι-ουσιοκρατικό πλαίσιο. Στρατηγικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ανάπτυξη ενός σταθερού αντι-ουσιοκρατικού φεμινισμού, παρουσιάζοντας την αντίληψη των γυναικών ως μια γενεαλογική έμπνευση, εν μέρει επηρεασμένοι από την Butler.

Κάθε πολιτισμική κατασκευή της θηλυκότητας φέρει και επανερμηνεύει προϋπάρχουσες κατασκευές, αλληλένδετες και αλληλεπικαλυπτόμενες συνθέτουν όλες μια ξεχωριστή πολύπλοκη ιστορία μέσα στην οποία βρίσκονται όλες μαζί οι διαφορετικές γυναίκες. Έτσι οι γυναίκες, αν και δεν αποτελούν μια ενότητα, συνθέτουν μέσω της θέσης τους στην ιστορία, μια καθορισμένη κοινωνική ομάδα (Spencer, 2004). Η ιδέα των γυναικών ως γενεαλογία μπορεί να είναι γόνιμη, τόσο λόγω της εξήγησης πώς οι γυναίκες μπορούν να υπάρχουν ως μια κοινωνική ομάδα παρά την έλλειψη κοινών χαρακτηριστικών όσο και της παρότρυνσης να αναζωογονηθεί η φεμινιστική πολιτική που αποτρέπει την προσφυγή στην ψευδή αιτιολογία της ενότητας. Έτσι το τρίτο κύμα μπορεί να ξεπεράσει τις δυσκολίες του και να ενδυναμώνει τη δράση του, αντί να βάζει φρένο στη φεμινιστική κοινωνική πρακτική και τον πολιτικό ακτιβισμό.

Όπως αναφέρθηκε, το φύλο δεν είναι κάτι που εγγράφεται παθητικά στο σώμα ενός ατόμου, ούτε αποτελείται από μια σταθερή ουσία. Το φύλο, όπως είδαμε κατασκευάζεται μέσω της παραστασιακής επιτέλεσης, αλλά σε αυτή τη διαδικασία επιτέλεσης δεν είμαστε ελεύθεροι να υποδυθούμε ελεύθερα το φύλο μας, γιατί τόσο το βιολογικό όσο και το κοινωνικό φύλο είναι αποτέλεσμα λογοθετικών δομών που προϋπάρχουν, επομένως ακολουθείται ένα σενάριο που προϋπάρχει του ατόμου. Η κριτική στην αναπτυξιακή ψυχολογία πρόταξε το ζήτημα του φύλου σε μια σειρά από θέματα που αφορούν την κατασκευή του, η οποία ξεκινά «ακούσια» από την παιδική ηλικία όπως ότι οι μητέρες μαθαίνουν από μικρή ηλικία στις κόρες τους τον έμφυλο ρόλο που πρέπει να υιοθετήσουν και τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής, ενσωματώνοντας τις εργασίες του σπιτιού στο «παιχνίδι» ή την μοντελοποίηση των παιδιών μέσα από τα ρούχα, τα οποία απεικονίζουν σε μεγάλο βαθμό την έμφυλη θέση τους.

Συμπεράσματα...

«Βάσιμες υποψίες»

Οι φεμινίστριες δεν είναι κάποιες τρελές γυναίκες, μάγισσες που κάνανε σκοπό της ζωής τους να καταστρέψουν και να αφανίσουν τους άνδρες από προσώπου γης. Όπως και οι εργαζόμενοι δεν είναι κάποια παρανοϊκά άτομα που ζητάνε αλόγιστα προνόμια και οικονομικές ελαφρύνσεις έτσι και οι αγώνες των γυναικών για επαγγελματική και εκπαιδευτική ισότητα δεν αποτελούν μια παράλογη απαίτηση. Συχνά, προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι οι γυναίκες είναι από τη φύση τους νοικοκυρές και μητέρες και ότι σε όλη τους την ιστορία, δεν ήταν ποτέ διαφορετικά. Ως εκ τούτου η υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας με όποια μορφή και αν εμφανιζόταν στο πέρασ των χρόνων εγείρει βάσιμες «επιστημονικές υποψίες».

Αυτό ακριβώς καταδεικνύεται στο πρώτο κεφάλαιο των τριών κυμάτων, πώς οι ιστορικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες διαμόρφωσαν στο πέρασμά τους τα «κύματα» αλλά και κάτω από ποιες συνθήκες κατασκευάστηκαν οι αντιλήψεις περί «γυναίκας», οι οποίες μεταλλάσσονταν στο πέρασμα του χρόνου. Επίσης, διαφαίνονται οι «επιστημονικές διεκδικήσεις» που υπήρχαν στο κάθε κύμα καθώς και τα διαφορετικά ρεύματα του φεμινισμού που διαμορφώθηκαν μέσα σε αυτή την πορεία.

Συχνά προβάλλεται σαν αμετάβλητο αξίωμα η ανωτερότητα των ανδρών, όμως σύμφωνα με το μύθο αυτό, δεν πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που παρουσιάστηκε σε κάποιο ιδιαίτερο στάδιο της ιστορίας, αλλά για έναν νόμο της φύσης (Ριντ, 2003). Αυτοί οι ισχυρισμοί δεν μπορούν να καταρριφθούν χωρίς την βοήθεια της επιστημολογικής φεμινιστικής γνώσης. Ο φεμινιστικός εμπειρισμός, η θεωρία θέσης και ο φεμινιστικός μεταμοντερνισμός είχαν ακριβώς, αυτόν τον «επιστημολογικό» στόχο. Χωρίς, τη συμβολή τους, δεν μπορεί να υπάρξει καμία σοβαρή μέθοδος παρέμβασης. Οι φεμινιστικές επιστημολογίες (και μεθοδολογίες) έχουν από κοινού μια δέσμευση: να επιστήσουν την προσοχή στις βαθιές και αμείωτες συνδέσεις μεταξύ γνώσης και εξουσίας και να καταστήσουν «προβληματικό» το φύλο στην κοινωνία και τους κοινωνικούς θεσμούς (Ramazanoglu & Holland, 2002) . Και όλα αυτά προκειμένου να αναπτύξουν θεωρίες και μεθοδολογίες που θα προάγουν τις πρακτικές της δικαιοσύνης μεταξύ των δύο φύλων.

Οι φεμινίστριες υπερασπίζονται και παλεύουν τους ισχυρισμούς και τις αξιώσεις τους στη γνώση για την κοινωνική ζωή, επειδή ακριβώς, δεν υπάρχει η απόλυτη γνώση κατά την οποία η αλήθεια να μπορεί να μετρηθεί. Εάν, προσπαθήσουμε να μετρήσουμε την αλήθεια της γνώσης και κατά πόσο είναι «πολιτικά και ηθικά» ορθή, τότε θα πρέπει να θέσουμε όρια, κριτήρια και σταθμά ως προς την ορθότητα. Ταυτόχρονα όμως, με αυτή τη διαδικασία «κρίσης» της γνώσης δημιουργούνται υποκατηγορίες ανάμεσα στους ανθρώπους, (δηλαδή, ποιος θα είναι αυτός που θα κρίνει ποιο είναι «το σωστό» και για ποιους προορίζεται).

Οι φεμινίστριες κατηγορούνται ότι χρησιμοποιούν μεθοδολογίες οι οποίες μοιάζουν σαν «ιστορίες». Είναι όμως αυτό αλήθεια; Από την αναφορά και την ανάλυση στο τρίτο κεφάλαιο των μεθοδολογικών εργαλείων και προσεγγίσεων γίνεται αντιληπτό, ότι κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί. Στην πλειοψηφία τους, οι φεμινίστριες προέρχονται ή αντλούν στοιχεία από την κριτική ανάλυση λόγου. Όλες λοιπόν, «μοιράζονται», τρεις έννοιες: την έννοια της εξουσίας, της ιστορίας και της ιδεολογίας. Η άποψη, ότι ο λόγος δομείται/κατασκευάζεται και ερμηνεύεται ιστορικά (είναι εντοπισμένος στο χώρο και το χρόνο δηλαδή) και ότι οι κυρίαρχες θέσεις νομιμοποιούνται από τις ιδεολογίες των ισχυρών ομάδων, αποκαλύπτει τη σταθεροποίηση και τη φυσικοποίηση των κοινωνικών συμβάσεων και των κυρίαρχων δομών. Η αλλαγή λοιπόν, που επέφεραν οι φεμινίστριες στο χώρο των ποιοτικών μεθοδολογιών, είναι η αποτροπή να θέτει κάποιος μια απλή ντετερμινιστική σχέση μεταξύ κειμένου και κοινωνίας.

Σίγουρα θα ήταν αφελές να υποθέσουμε ότι οι ποιοτικές μέθοδοι στο σύνολο τους, είναι ελεύθερες προβλημάτων και μακριά από την επιρροή των άνισων σχέσεων εξουσίας. Οι φεμινίστριες, δεν υποστηρίζουν σε καμία περίπτωση ότι είναι ελεύθερες από τις κοινωνικές τους θέσεις, τις φιλοδοξίες τους, τις έμφυλες εμπειρίες, τις πολιτικές τους δεσμεύσεις και τα «όρια» της γλώσσας τους. Όμως υποστηρίζεται η άποψη, ότι οι ποιοτικές έρευνες και μεθοδολογίες χρειάζεται να είναι «πρόθυμες» και έτοιμες να συμμετάσχουν σε μια ανάλυση αυτών των σχέσεων εξουσίας. Πιθανόν να είναι και ένα βήμα ώστε να απαλλαγθούν οι ερευνητές από το πρόβλημα του σχετικισμού.

Συμπερασματικά όλων όσων προηγήθηκαν, στα επιμέρους κεφάλαια, από διαφορετική φυσικά σκοπιά το καθένα, καταλήγουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα. Το

«προσωπικό» στην έρευνα είναι σημαντικό για τη φεμινιστική ψυχολογία αλλά και για το σύνολο των φεμινιστικών κοινωνικών επιστημών, ως μια στρατηγική για την κατάρριψη του μύθου της αντικειμενικότητας στην επιστημονική έρευνα (Henwood & Pidgeon, 1995). Στόχος δεν είναι να δημιουργηθεί ή να ανακαλυφθεί η τέλεια μεθοδολογία, αλλά να ανοίξει ο δρόμος και για άλλου τύπου μεθοδολογίες, που θα είναι ανοικτές στα άτομα και δεν θα επιτρέπουν τους διαχωρισμούς ανάμεσα σε ειδικούς και σε «απλούς ανθρώπους». Αντιθέτως, θα δίνουν τη δυνατότητα να «κατασκευάζουν μαζί», αναλόγως των αναγκών, τον τρόπο παρέμβασης, για την καλύτερη αντιμετώπιση των καταστάσεων στη ζωή τους.

Η πατριαρχία, η κυριαρχία δηλαδή των αντρών επάνω στις γυναίκες, παρουσιάζεται από την κατεστημένη γνώση σαν ένα φυσικό επακόλουθο των βιολογικών χαρακτηριστικών. Από εδώ μένει μόνο ένα μικρό βήμα για να θεωρήσει κανείς αναπόφευκτη την υπόθεση της «φυσικής» κατανομής των ρόλων. Επαρκούν λοιπόν, οι βιολογικές διαφορές για να εξηγήσουν τις διαφορετικές ιδιότητες που αποδίδονται στα δύο φύλα; Το έργο της Butler, στηριζόμενο σε αυτό το ερώτημα, καθιστά ιδιαιτέρως προβληματική την ετεροκανονικότητα ως την κυρίαρχη μορφή της σεξουαλικότητας. Αμφισβητεί και αποσταθεροποιεί τον τρόπο που η κανονικοποίηση λειτουργεί ανάμεσα στο φύλο και την σεξουαλικότητα, καθώς αυτή η διαδικασία είναι που παράγει όλες τις σεξουαλικές κατηγορίες έξω από τον κανόνα. Για την κατανόηση των στοιχείων που η ετεροκανονικότητα οργανώνει και κατασκευάζει την καθημερινή ζωή, η queer θεωρία ερευνά τους τρόπους που η εκπαίδευση, η θρησκεία, η οικογένεια, η ψυχιατρική και η ψυχολογία ενσωματώνουν υποθέσεις για το τι μετράται ως «φυσικό» (Filax, Sumara, Davis & Shogan, 2005).

Οι θεωρητικοί της queer θεωρίας επιβεβαιώνουν ότι χρειάζεται να ακουστούν «νέες φωνές», μέσω της πολιτικής διαφοράς, και όχι να μένουμε προσκολλημένοι στην κριτική του μεθοδολογικού ατομικισμού ή την προβολή του ατόμου ως πηγή και κέντρο της γνώσης, της κοινωνίας και της ιστορίας. Αποδομούνται έτσι τα ρεύματα, τα οποία έχουν ως όραμα την προώθηση της ατομικότητας και με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται νέες ευκαιρίες για τις ανθρώπινες σχέσεις, όπου μπορούν να παραχθούν διαφορετικοί τρόποι ζωής και σκέψης (Seidman, 1995). Χρειάζεται όμως, να επισημανθεί ότι με το να ζεις διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος να παραχθούν διαφορετικού είδους ιεραρχίες, τα αποτελέσματα των οποίων δεν θα μπορούν να

προβλεφθούν εκ των προτέρων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει, σε καμία περίπτωση, ότι πρέπει να κινηθούμε προς την ομοιογένεια.

Μέσω της συμβολής της Burman στην αναπτυξιακή ψυχολογία αποκαλύπτεται η πρόθεση και ο σκοπός αυτού του κλάδου της ψυχολογίας που έχει ενεργοποιηθεί για να στηρίξει μια απόλυτα συντηρητική κοινωνική δομή. Για αυτό το λόγο, κρίνεται αναγκαία η άσκηση κριτικής στην εν λόγω περιοχή. Χρειάζεται να σκεφτούμε πώς θα μπορούσαμε να τιθασεύσουμε τη ρητορική ισχύ της και να αναδείξουμε πιο χρήσιμους τρόπους εννοιολόγησης της ανάπτυξης και της αλλαγής (Burman, 2003). Όπως τα εργαλεία μέτρησης παράγουν τα αντικείμενα της έρευνας και τα ερευνητικά υποκείμενα στους άλλους κλάδους, ακριβώς το ίδιο ισχύει και σε αυτό τον κλάδο της ψυχολογίας. Η αναπτυξιακή ψυχολογία έχει καθοδηγηθεί από την ζήτηση παραγωγής εργαλείων μέτρησης. Αυτοί οι μεθοδολογικοί παράμετροι, αντανακλούν τις ευρύτερες ιδεολογικές παραδοχές κατά την επιλογή και τον αποχωρισμό της μητέρας από το παιδί ως υποκείμενα της έρευνας.

Όλοι οι ισχυρισμοί που συναντήσαμε στην έρευνα μας, στηρίχτηκαν στα θετικιστικά και μηχανιστικά μοντέλα της ψυχολογίας, αποκλείοντας ή παρεμποδίζοντας την ευημερία και την εξέλιξη των γυναικών. Ο αποκλεισμός στηρίχτηκε και διαδόθηκε σε ένα μύθο περί της κατωτερότητας των γυναικών. Και ποιος είναι αυτός ο «περιβόητος μύθος»; Το γεγονός ότι είναι μητέρες! Η φύση δηλαδή έχει καταδικάσει το γυναικείο φύλο σε μια κατώτερη θέση. Αυτό όμως, αποτελεί ξεκάθαρη διαστρέβλωση της φυσικής και κοινωνικής ιστορίας. Δεν είναι η φύση, αλλά η ταξική κοινωνία, που τις υποβίβασε εξυψώνοντας τους άνδρες. Αυτή η πάλη ανάμεσα στα φύλα ήταν και είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι μιας ευρύτερης κοινωνικής πάλης για την ανατροπή της πρωτόγονης κοινωνίας και την εγκαθίδρυση της ταξικής κοινωνίας. Η κατωτερότητα των γυναικών είναι προϊόν ενός κοινωνικού συστήματος που έχει παράξει και υποθάλπει αμέτρητες ανισότητες, διακρίσεις και εξευτελισμούς.

Η ταξική κοινωνία είναι αυτή που στέρησε δικαιώματα από τις γυναίκες και η ταξική κοινωνία επίσης είναι αυτή που έδωσε πρωταρχική έμφαση στις ζωικές λειτουργίες της μητρότητας. Και η αποστέρηση αυτή των γυναικών διαπράχθηκε με τη βοήθεια ενός διττού μύθου. Από τη μια, η μητρότητα παρουσιάζεται ως μια βιολογική συμφορά που χτυπά τις γυναίκες και προέρχεται από τα μητρικά τους όργανα. Και

μέσα από αυτόν τον χυδαίο υλισμό, η μητρότητα παρουσιάζεται ως κάτι σχεδόν μυστηριακό και για να παρηγορηθούν οι γυναίκες για τη θέση τους ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, οι μητέρες αγιοποιούνται και προικίζονται με ειδικά «ένστικτα», συναισθήματα και γνώσεις. Μήπως τελικά, όμως η αγιοποίηση και ο υποβιβασμός είναι απλά οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος; Μήπως ο στόχος είναι η καταλήστευση των γυναικών στην ταξική κοινωνία;

Μάλλον, χρειάζεται να γυρίσουμε στο παρελθόν και να δούμε το ρόλο των γυναικών στις πρωτόγονες κοινωνίες. Ο πρώτος καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα δυο φύλα περιγράφεται συχνά με έναν απλοϊκό και παραπλανητικό τρόπο. Αυτό δημιούργησε την εντύπωση ότι το πρωτόγονο νοικοκυριό ήταν απλά μια πρωτόγονη εκδοχή του σύγχρονου σπιτιού, το οποίο βέβαια αποτελεί μια χονδροειδή διαστρέβλωση των πραγματικών γεγονότων. Οι γυναίκες δεν καταπιέστηκαν από τους άνδρες παρά μόνο με την άνοδο των τάξεων, αφού ο πρώτος ταξικός ανταγωνισμός που εμφανίζεται στην κοινωνία συμπίπτει με την ανάπτυξη του ανταγωνισμού ανάμεσα στον άνδρα και την γυναίκα μέσα σε ένα μονογαμικό πάντρεμα (Harman, 2011).

Η πατριαρχία χρειάστηκε να βρει στήριγμα σε θεσμούς, όπως στο θεσμό της οικογένειας. Εφόσον ο γάμος είναι αλληλένδετος με την οικογένεια και οι δύο μαζί αποτελούν έναν ενιαίο θεσμό, ότι συμβαίνει στο γάμο επηρεάζει ζωτικά και την οικογένεια και το αντίστροφο. Επομένως η διάλυση των γάμων σε ευρεία κλίμακα συνεπάγεται μια αντίστοιχη αιφνίδια αποδιοργάνωση της οικογένειας. Αυτή η αναστάτωση έρχεται σε αντίθεση με την προαιώνια εκκλησιαστική και κρατική προπαγάνδα ότι η οικογένεια είναι μια σταθερή, αδιάσπαστη μονάδα που αποτελεί τα θεμέλια της ίδιας της οικογένειας, δίχως την οποία η ανθρώπινη ζωή θα ήταν αδιανόητη.

Το νέο κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών ξεκινά από ένα πολύ ανώτερο ιδεολογικό επίπεδο και μια περισσότερο προχωρημένη θεώρηση από ότι το φεμινιστικό κίνημα του περασμένου αιώνα (Ριντ, 2003). Στην αρχική περίοδο οι πρώτες φεμινίστριες δεν αμφισβητούσαν ούτε το θεσμό του γάμου και την αστική μορφή της οικογένειας ούτε το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας. Είναι όμως πράγματι, η οικογένεια έτσι όπως, παρουσιάζεται όλους αυτούς τους αιώνες, μια «αγία ένωση», ένα απρόσβλητο, αδιαμφισβήτητο, αιώνιο

πλέγμα ανθρωπίνων σχέσεων; Ή μήπως η οικογένεια, όπως και οι υπόλοιποι κοινωνικοί θεσμοί, είναι προϊόν της ανθρώπινης ιστορίας και όχι της βιολογίας, είναι δημιούργημα του ανθρώπου και όχι της φύσης. Ο κατασκευασμένος ρόλος αυτών των ισχυρισμών διαφαίνεται από τη μια πλευρά, από την ενσωμάτωση των βιολογικών αναγκών του σεξ και της τεκνοποίησης και από την άλλη από την διαμόρφωση, την κυριαρχία, τον περιορισμό και τον έλεγχο από νομικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες.

Μέσα από τα παραπάνω γεννιούνται μια σειρά από ερωτήματα. Τι είδους κοινωνία έχει ανάγκη το θεσμό του γάμου και της οικογένειας και για ποιους σκοπούς. Είναι η ταξική κοινωνία που έχει συμφέρον από αυτό; Τελικά, αρκεί μόνο για την απελευθέρωση των γυναικών, η επιλογή ελευθεριακών ταυτοτήτων από τις «βιτρίνες»; ή μήπως αυτό έχει αποπροσανατολιστική δράση, οδηγώντας τις μακριά από την πραγματική απελευθέρωση τους; Είναι ερωτήματα που γεννούν προβληματισμούς, οι οποίοι θα μπορούσαν να εμπνεύσουν και να δημιουργήσουν σκέψεις για το μέλλον.

Βιβλιογραφία

- Akman, A. E., Toner, B. B., Stuckless, N. Ali, A., Emmott, S. D., & Downie, F. P. (2001). Feminist issues in research methodology: The development of a cognitive scale. *Feminism & Psychology, 11*, (2), 209-227.
- Baxter, J. (2003). *Positioning gender in discourse: A feminist methodology*. New York.: Palgrave Macmillan.
- Beasley, C. (2005). *Gender & sexuality. Critical theories, critical thinkers*. London, Thousand Oaks, and New Delhi: Sage Publications.
- Bertens, H. (1995). *The idea of the postmodernism: A history*. London and New York: Routledge.
- Best, S. (1994). Foucault, postmodernism, and social theory. Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.), *Postmodernism and social inquiry* (σελ. 25-52). United Kingdom: University College London Press.
- Bird, E. (2002). The academic arm of the women's liberation movement. Women's studies 1969-1999 in north America and the United Kingdom. *Women's Studies International Forum, 25*, (1), 139-149.
- Bobel, C. (2010). *New blood. Third-wave feminism and the politics of menstruation*. New Brunswick, New Jersey, and London: Rutgers University Press.
- Bracke, S., & Bellacasa, M. P. (2004). Building standpoints. Στο S. Harding (Επιμ.), *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (σελ. 309- 316). New York and London: Routledge.
- Burman, E. (1992). Identification and power in feminist therapy: A reflexive history of a Discourse Analysis. *Women's Studies International Forum, 15*, (4), 487-498.
- Burman, E. (1997). Differentiating and de-developing critical discourse psychology. Στο T. Ibanez & L. Iniguez (Επιμ.), *Critical discourse analysis* (σελ. 229-240). London, Thousand Oaks, and New Delhi: Sage Publications.

- Burman, E. (1999). Whose construction? Points from a feminist perspective. Στο D. J. Nightingale & J. Crowby (Επιμ.), *Social constructions psychology: A critical analysis of theory and practice* (σελ. 159-175). Buckingham and Philadelphia: Open University Press.
- Burman, E. (2007). *Deconstructing developmental psychology*. London and New York: Routledge.
- Burman, E., & Maclure, M. (2005). Deconstruction as a method of research. Στο B. Somehh & C. Lewin (Επιμ.), *Research methods in the social sciences* (σελ. 284-291). Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage.
- Burns, D., & Walker, M. (2005). Feminist methodologies. Στο B. Somehh & C. Lewin (Επιμ.), *Research methods in the social sciences* (σελ. 66-73) Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage.
- Butler, J. (1988). Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 40, (4), 519-531.
- Butler, J. (2008). *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο* (μτφρ. Α. Αθανασίου). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Butler, J. (2009). *Αναταραχή φύλου, ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (μτφρ. Γ. Μαράμπελας). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Connell, R. W. (2006). *Το κοινωνικό φύλο* (μτφρ. Ε. Κοτσιφού). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Cossman, B. (2012). Continental drift: Queer, feminism, postcolonial. *Jindal Global Law Review*, 4, (1), 17-35.
- Davies, E. (2004). Finding ourselves: Postmodern identities and the transgender movment. Στο S. Gillis, G. Howie & R. Munford (Επιμ.), *Third wave feminism* (σελ. 9-12). U.S.A.: Palgrave Macmillan.
- Denzin, K. N. (1994). Postmodernism and deconstructionism. Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.), *Postmodernism and social inquiry* (σελ. 203-223). United Kingdom: University College London Press.

Dickens, D. R., & Fontana, A. (1994). Postmodernism in the social sciences. Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.) Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.), *Postmodernism and social inquiry* (σελ. 1-24). United Kingdom: University College London Press.

Dijk, V. T. (2008). *Discourse and power*. U.S.A.: Palgrave Macmillan.

Evans, M. (2003). *Φύλο και κοινωνική θεωρία* (μτφρ. Α. Κιουπκιολής). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ezzell, M. (2013). Getting the story right: A response to “ the feminist ethnographer dilemma”. *Journal of contemporary ethnography*, 42, (4), 439-450.

Farganis, S. (1994). Postmodernism and feminism. Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.), *Postmodernism and social inquiry* (σελ. 101-126). United Kingdom: University College London Press.

Federici, S. (2011). *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα: Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση* (μτφρ. Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας & Λ. Χασιώτης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων.

Filax, G. & Sumara, D. & Davis, B. & Shogan, D. (2005). Queer theory/lesbian and gay approaches. Στο B. Somekh & C. Lewin (Επιμ.), *Research methods in the social sciences* (σελ. 81-87). Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage.

Fontana, A. (1994). Ethnographic trends in the postmodern era. Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.) Στο D. R. Dickens & A. Fontana (Επιμ.), *Postmodernism and social inquiry* (σελ. 203-223). United Kingdom: University College London Press.

Gillen, J., & Petersen, A. (2005). Discourse analysis. Στο B. Somekh & C. Lewin (Επιμ.), *Research methods in the social sciences* (σελ. 146-153). Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage.

Golbart, J., & Hustler, D. (2005). Ethnography. Στο B. Somekh & C. Lewin (Επιμ.), *Research methods in the social sciences* (σελ. 16-23). Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage.

Haraway, D. (2004). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. Στο S. Harding (Επιμ.), *The feminist standpoint theory*

reader: Intellectual and political controversies (σελ. 81-102). New York and London: Routledge.

Harding, S. (1987). Is there a feminist method? Στο S. Harding (Επιμ.), *Feminism and methodology* (σελ.1-14). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge?: Thinking from women's lives*. Ithaca and New York: Cornell University Express.

Harding, S. (1998). *Is science multicultural?: Postcolonialisms, feminisms and epistemologies*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Harding, S. (2004). Introduction: standpoint theory as a site of political, philosophic and scientific debate. Στο S. Harding (Επιμ.), *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (σελ. 1-16). New York and London: Routledge.

Harman, C. (2011). *Ο Ένγκελς και η καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας* (μτφρ. Γ. Πίττας). Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Hekman, S. (2004). *Private selves, public identities: Reconsidering identity politics*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Hekman, S. (2004). Truth and method: Feminist standpoint theory revisited. Στο S. Harding (Επιμ.), *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (σελ. 225-242). New York and London: Routledge.

Henwood, K., & Pidgeon, N. (1995). Remaking the link: Qualitative research and feminist standpoint theory. *Feminism & Psychology*, 5, (1). 7-30.

Hepburn, A. (2003). *An introduction to critical discourse analysis*. Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage publications.

Howarth, D. (2008). *Η έννοια του λόγου*. (μτφρ. Σ. Κανασύτη). Αθήνα: Πολύτροπον.

Howie, G., & Tauchert, A. (2004). Feminist dissonance: The logic of late feminism. Στο S. Gillis, G. Howie & R. Munford (Επιμ.), *Third wave feminism* (σελ. 37-48). U.S.A.: Palgrave Macmillan.

Jorgensen, M., & Phillips, L. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. London, Thousand Oaks, and New Delhi: Sage Publications.

- Kidder, L. H., & Fine, M. (2003). Η ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία: Μια ριζοσπαστική παράδοση. Στο D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή* (σελ. 85-117). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kitzinger, C. (2000). Doing feminist conversation analysis. *Feminism & Psychology*, 10, (2), 163-193.
- Krolokke, C., & Sorensen, A. S. (2006). *Gender communication. Theories & analyses. From silence to performance*. U.S.A.: Sage Publications, Inc.
- Lykes, B., & Moane, G. (2009). Whither feminist liberation psychology? Critical explorations of feminist and liberation psychologies for a globalizing world. *Feminism & Psychology*, 19, (3), 283-297.
- Malpas, S. (2005). *The postmodern*. London & New York: Routledge.
- Μαρβάκης, Α., & Μεντίνης, Μ. (2011). *Κριτική εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Marinucci, M. (2010). *Feminism is queer*. London & New York: Zed Books.
- Mason, J. (1996). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (μτφρ. Ν. Κυριαζή). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα: Νέα Σύνορα- Α.Α. Λιβάνη.
- McIlvenny, P. (2002). Researching talk, gender and sexuality. Στο P. McIlvenny (Επιμ.), *Talking, gender and sexuality* (σελ. 1-48).
- Meulenbelt, A. (1983). *Φεμινισμός και σοσιαλισμός* (μτφρ. Α. Βερυκοκάκη-Αρτέμη). Αθήνα: Λιβάνη.
- Ντέιβις, Α. (1984). *Γυναίκες, φυλή και τάξη*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Nightingale, D., & Neilands, T. (2003). Κατανοώντας και ασκώντας την κριτική ψυχολογία. Στο D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή* (σελ. 148-178). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Pancer, S. M. (2003). Κοινωνική ψυχολογία: Η κρίση συνεχίζεται. Στο D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή* (σελ. 293-319). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Παπαγεωργίου, Γ. (2004). *Ηγεμονία & Φεμινισμός*. Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δάρδανος.
- Παπαγεωργίου, Γ. (2010). *Φύλο και έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Parker, I. (1997). The unconscious state of social psychology. Στο T. Ibanez & L. Iniguez (Επιμ.), *Critical discourse analysis* (σελ. 157-168). London, Thousand Oaks, and New Delhi: Sage Publications.
- Parker, I. (2002). *Critical discursive psychology*. New York: Palgrave Macmillan.
- Parker, I. (2003). Η ψυχολογία του λόγου. Στο D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή* (σελ. 529-549). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Parker, I., Γεωργάκα, Ε., Harper, D., McLaughlin, T., & Stowell-Smith, M. (2007). *Αποδομώντας την ψυχοπαθολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Parker, I. (2013). Ανάλυση λόγου: Διαστάσεις της κριτικής στην ψυχολογία. Στο Μ. Μεντίνης και Δίκτυο Κριτικής Ψυχολογίας (Επιμ.), *Επανορίζοντας το ψυχοκοινωνικό* (σελ. 331-364). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology*. Sage Publications.
- Πουρκός, Μ. (2010). Η έννοια τα θεωρίας και ο ρόλος της στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών: Οι «κρίσεις» και τα βασικά «παραδείγματα». Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες: Επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα* (σελ. 60-130). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Prilleltensky, I. & Fox, D. (2003). Εισαγωγή στην κριτική ψυχολογία: Αξίες, υποθέσεις και το status quo. Στο D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή* (σελ. 29-59). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ramazanoglu, C. & Holland, J. (2002). *Feminist methodology*. London, Thousand Oaks and New Delhi.
- Ριντ, Ε. (2003). *Προβλήματα της πάλης για την απελευθέρωση της γυναίκας*. (μτφρ. Μ. Μισαηλίδης & Ν. Τερλεξή). Αθήνα: Διεθνές Βήμα.

Rosser, S. V. (1992). Are there feminist methodologies appropriate for the natural sciences and they make a difference? *Women's Studies International Forum*, 15, 535-550.

Salih, S. (2002). *Judith Butler*. New York and London: Routledge.

Selgas, F. J. G. (2004). Feminist epistemologies for critical social theory: From standpoint theory to situated knowledge. Στο S. Harding (Επιμ.), *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (σελ. 293- 308). New York and London: Routledge.

Sharpe, S., & Jefferson, J. (1990). Moving out of psychology: Two accounts. Στο E. Burman (Επιμ.), *Feminists and psychological practice* (σελ. 33-46). London: Sage

Showden, C. (2012). Theorising maybe: A feminist/queer theory convergence. *Feminist Theory*, 13, (1), 3-25.

Shildrick, M. (2004). Sex and gender. Στο S. Gillis, G. Howie & R. Munford (Επιμ.), *Third wave feminism* (σελ. 67-71). U.S.A.: Palgrave Macmillan.

Smith, D. E. (2004). Women's perspective as a radical critique of sociology. Στο S. Harding (Επιμ.), *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (σελ. 21- 34). New York and London: Routledge.

Speer, S. (2005). *Gender talk: Feminism, discourse and conversation analysis*. London and New York: Routledge.

Spencer, J. (2004). Genealogies. Στο S. Gillis, G. Howie & R. Munford (Επιμ.), *Third wave feminism* (σελ. 9-12). U.S.A.: Palgrave Macmillan.

Stefano, C. (1990). Dilemmas of difference: Feminism, modernity and postmodernism. Στο L. Nicholson (Επιμ.), *Feminism/ postmodernism* (σελ. 63-82). New York and London: Routledge.

Sunderland, J. (2005). Positioning gender in discourse: A feminist methodology, by Judith Baxter. *Linguistics and education*, 15, (1), 295-301.

Ussher, J. (1990). Choosing psychology or not throwing the baby out with the bathwater. Στο E. Burman (Επιμ.), *Feminists and psychological practice* (σελ. 47-61). London: Sage.

Weeks, K. (2004). Labor, standpoints, and feminist subjects. *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (σελ. 181- 194). New York and London: Routledge.

Willig, C. (2008). *Introducing qualitative research in psychology*.

Wilkinson, S. (1997). Prioritizing the political: Feminist psychology. Στο T. Ibanez & L. Iniguez (Επιμ.), *Critical discourse analysis* (σελ. 178-196). London, Thousand Oaks, and New Delhi: Sage Publications.

Wilkinson, S. (2003). Φεμινιστική ψυχολογία. Στο D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή* (σελ. 461-493). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Worell, J. (2000). Feminism in psychology: Revolution or evolution? *The Annals of the American Academy*, 571.